МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ

ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КАФЕДРА АНТИЧНОСТІ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОМОДЕРНОЇ ДОБИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Світлик Неля Михайлівна

К.і.н., доцент кафедри Античності, Середньовіччя

та історії України домодерної доби

Ужгород – 2024

Світлик Н.М. Конспект лекцій з дисципліни «Історія та культура України». Ужгород. 2024. 160 с.

Розробник: Світлик Неля Михайлівна, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби, кандидат історичних наук.

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби

Протокол № 10 від «30 травня» 2023 року.

Схвалено Науково-методичною комісією факультету іноземної філології УжНУ

Протокол від «_30__» червня 2023 року, №_8__ .

Рекомендовано Вченою радою факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» *30 червня. 2023 р., протокол № 6.*

© Світлик Н.М., 2023 р.

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

2023 р.

ЗМІСТ

1. Вступ.
2. Найдавніші цивілізації на території України.
3. Княжа доба: Київська Русь та Галицько-Волинське князівство
4. Українські землі в умовах іноземної колонізації (XIV-XVI ст.).
5. Перші сто літ козаччини.
6. Козацька революція (1648-1657 рр.)
7. Українські землі в XVII-XVIII ст.
8. У складі Російської та Австрійської імперії перша половина XIX ст.
9. Українські землі в умовах національного відродження.
10. У вогні війни та революції.

ТЕМА 1

НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (2 год.)

План лекції

1. Поява та розселення людей на території України.
2. Трипільська протоцивілізація.
3. Кочові суспільства на території України.
4. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
5. Давні слов'яни.

Література до теми:

1. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій – К., 1992.
2. Балагурі Е., Пеняк С. Закарпаття - земля слов'янська. Ужгород, 1977.
3. Баран В. Черняхівська культура. – К., 1981.
4. Білоусько О. А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. — К., 2002.
5. Бунятян К.П. Давнє населення України. - К.: Либідь, 1999.- 228 с.
6. Велесова книга / Ред. та упоряд. Г. С. Лозко. — К., 2002.
7. Винокур І.С. Археологія України. – К.,1994.
8. Вовк С. М., Шилов Ю. О., Наливайко С. І. Сторінки історії та культури Праукраїни. — кн. 2–3. — Чернівці, 2003.
9. Геродот. Історія: в дев'яти книгах / Геродот; Ред. П. П. Толочко ; АН України. Ін-т археології. — Київ: Наукова думка, 1993. — 575 с. [Архівовано 24 липня 2010 у Wayback Machine.] ISBN 5-12-004040-3 (в пер.)
10. Давня історія України: У 2 кн. - К., 1994-1995.
11. Енциклопедія трипільської цивілізації: У 2 т. / Гол. ред. М. Ю. Відейко. — К., 2004.
12. Історія України (для студентів всіх бакалаврських напрямів) : навчальний посібник / [А. І. Безуглий, Л. П. Громова, Д. О. Мельников, А. Б. Пономаренко] – Вінниця : ВНТУ, 2008.
13. Історія України / [Кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. — [3-тє вид., вип., доп.] – Львів, 2002.
14. Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / [В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.] ; за ред. В. М. Литвина — К. : Знання-Прес, 2006. — 460 с.
15. Комаринська З. М. Історія України : посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять / З. М. Комаринська — Львів : ЛБІ НБУ, 2005. — 191 с.
16. Корнієнко П. Л. Трипільські хліборобські поселення — феномен світової цивілізації // Український Світ. — 1994. — № 3–4.
17. Наливайко С. І. Індоарійські таємниці України. — К., 2004
18. Савченко Н. М. Історія України: модульний курс : навчальний посібник / Н. М. Савченко, М. К. Подольський — К. : Видав. «Фірма ІНКОС», «Центр навчальної літератури», 2006. — 544 с.
19. Світлична В. В. Історія України : навчальний посібник / В. В. Світлична ; за ред. Ю. М. Алексєєва — 3-тє вид. – К., 2005.
20. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний – К., 1991.
21. Толочко П. П., Отрощенко В. В., Сегеда С. П. та ін. Етнічна історія давньої України. — К., 2000.
22. Толочко П. Стародавня історія України: У 2-х т. - К., 1996.

23. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Упор.Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та ін. – К. :ІСДО, 1993.
24. Чмихов М.О. Курганні пам'ятки як явище давньої культури. – К.,1993. – 144 с.

1. Поява та розселення людей на території України.

Історія як наука розпочинається там і тоді, коли на історичну арену виходить людина. Саме поява людини як соціального об'єкта дає початок історичним знанням. Поява людини, людського суспільства та давніх цивілізації на території України – це період давньої історії України, величезного проміжку часу, який тривав від 1млн.р.до н.е. до перших століть нашої ери. Цей доісторичний період досліджується на основі археологічних пам'яток, матеріалів етнології, антропології, лінгвістики, морфології, та писемних джерел, які є у відносній меншості.

Для зручності періодизації давню історію поділяють на кілька періодів. За основу періодизації взято матеріал виготовлення знарядь праці давньою людиною. Вперше такий спосіб поділу давньої історії запропонував данський археолог Християн Юргенсен Томсен, використовуючи його для формування композицій Копенгагенського музею. Згідно цієї періодизації давня історія поділяється на:

- Кам'яну добу (1 млн.р до н.е. – 4 тис. р. до н.е.);
- Мідно-кам'яну або енеоліт (4 – 3 тис. р. до н.е.);
- Бронзову добу (2-1 тис. до н.е.);
- Ранній залізний вік (1 тис. до н.е. – 5 ст. н.е.)

Найкраще ця періодизація працює для археологічних знахідок Середземномор'я та Близького Сходу. Та для окремих регіонів цей поділ не є достеменним. Наприклад, у Південній Африці бронзова доба була відсутньою і відразу після кам'яної почалася залізна доба.

Кам'яний вік – період, коли основним матеріалом для виготовлення знарядь праці був камінь. Історики поділяють його на такі періоди:

- Палеоліт (давній кам'яний вік) – 1млн. р. до н.е. – 11 тис. р. до н.е.
- Мезоліт (середній кам'яний вік) – 10 тис. р. до н.е. – 7 тис. р. до н.е.
- Неоліт (новий кам'яний вік) – 6- 4 тис. р. до н.е.

Палеоліт більш детально також поділяють на ранній та пізній палеоліт. Для нього характерна поява людини на території України.

Види первісної людини

Ранній палеоліт		
Назва давньої людини	Розселення	Особливості розвитку

Пітекантроп	с. Королеве на Закарпатті (близько 1 млн. р. до н.е.)	- використання вогню, але не добування; - основне знаряддя праці – ручне рубило; - відсутність постійного житла; - основа харчування – збиральництво.
Неандерталець	Стоянка Київ-Коба в Криму (близько 150 тис. р. до н.е.)	- знаряддя праці гостроконечники та скребла; - уміння добувати вогонь; - загінне полювання; - спорудження житла із кісток мамонтів; - виготовлення одягу зі шкур тварин.
Пізній палеоліт		
Homo sapiens - кроманьйонець	с. Мізин на Чернігівщині с. Межиріч на Черкащині Кирилівська стоянка у Києві (близько 40-38 тис. р. до н.е.)	- загінне полювання; - поява знарядь праці спеціального призначення; - зародження мистецтва; - поява предметів ритуального призначення; - зародження релігійних вірувань (анімізм, тотемізм, фетишизм).

Мезоліт – середній кам'яний вік, який тривав на території України близько 10-7 тис. до н.е. Для цього історичного періоду було характерним:

- Потепління і завершення льодовикового періоду;
- Зникнення великих і поява швидких рухливих тварин;
- Криза мисливського суспільства, загроза вимирання через нестачу харчів;
- Удосконалення майстерності полювання, індивідуальне і групове полювання;
- Поява мікролітів;
- Застосування лука, стріл, лиж і човнів;
- Приручення собаки.

Доба неоліту – новий кам'яний вік, тривав в межах 7- 4 тис. до н.е. В цей час відбувається неолітична революція, що призвела до зміни господарства первісних людей. Зокрема відбувся перехід від привласнювального типу господарювання (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворювального (землеробство, скотарство). Першим, на основі збиральництва, виникає

землеробство, а згодом скотарство, що базувалося на одомашненні свійських тварин – свиней, кози і вівці. Людство переходить до осілого способу життя, за винятком племен, де переважало скотарство і поступово зароджується кочовий спосіб життя.

Поява землеробства і скотарства підштовхнула людей до оволодіння новими уміннями:

- ✓ Використання нових знарядь праці – мотики і плуга;
- ✓ Освоєння кераміки і виготовлення посуду;
- ✓ Винайдення гончарного круга;
- ✓ Поширення прядіння, ткання і шиття одягу;
- ✓ Свердління і шліфування каменю і деревини
- ✓ У неолітичну добу виникають нові ремесла – гончарство і ткацтво.

Енеоліт – мідно-кам'яний вік – перехідний період від епохи неоліту до бронзового віку. На території України доба енеоліту тривала від 4 – до кінця 3 тис. до н.е. У цей період людина навчилася обробляти перший метал – мідь. Для характеристики цього історичного періоду, за відсутності писемних джерел часто використовують поняття археологічна культура.

Археологічна культура – сукупність схожих між собою археологічних пам'яток, що належать до певного часового періоду і поширені в окремій місцевості. Способи найменування культур:

- ✓ за місцем першої знахідки (трипільська, середньостогівська, зарубинецька, черняхівська);
- ✓ за способом поховання (зрубна, катакомбна, ямна);
- ✓ за типом кераміки (культура шнурової кераміки).

2. Трипільська протоцивілізація.

Утвердження на українських територіях відтворювального господарства пов'язують із представниками трипільської культури, розквіт якої припав на добу енеоліту і хронологічно датується IV-III тис. до н.е. Перши відкрив трипільську культуру український археолог Вікентій Хвойка наприкінці XIX ст., який вів розкопки на Київщині, поблизу с. Трипілля. Знахідки знайдені Хвойкою дали назву цілій археологічній культурі. Ареал поширення культури – Середнє Подніпров'я, території сусідніх Румунії і Молдови.

Особливості розвитку трипільської культури

- ➢ Основа господарства – перелогове землеробство.
- ➢ Вирощування зернових культур.
- ➢ Розведення великої рогатої худоби.
- ➢ Використання виробів із міді.

- Високий рівень ремісничого виробництва, особливо кераміки, оздобленої і розмальованої різними фарбами.
- Проживання сім'ями, що об'єднувалися у громади, а пізніше у племена.
- Спорудження велетенських селищ – протоміст, які будувалися за колоподібним принципом і в яких мешкало до 10 тис. осіб (Майданецьке, Тальянки, Доброводи).
- Спорудження чотирикутних одно- чи двоповерхових жител.
- Поклоніння богині родючості.
- Відсутність писемності.
- Раптовий занепад і зникнення трипільської культури.

В добу енеоліту та бронзового віку на території України проживали скотарські племена індоєвропейців. У період IV – середина III тисячоліття до н.е. територія України була місцем розселення середньостогівської археологічної культури, представленої скотарськими племенами, поширеними у степових районах сучасної України. Племена цієї культури вперше у Європі приручили коня для їзди. У добу бронзи (сплав міді з оловом, свинцем або миш'яком), кількість археологічних культур на території України зростає. Поширені і землеробські культури (культура шнурової кераміки) і скотарські (ямна культура).

3. Кочові суспільства на території України

Ранній залізній вік на території України розпочинається в I тис. до н.е., коли поширюються знаряддя праці та зброя, виготовлені із заліза. У ранню залізну добу у степовій частині України з'являються кочовики. Кочовики – це народи, що постійно змінювали своє місце проживання у пошуках родючих пасовищ для своєї худоби, не мали нерухомого майна. Кочові суспільства (номади) витворили на території України свою неповторну культуру, що збагатила історичну спадщину нашої країни. Першими кочовиками на території України були кіммерійці.

Кіммерійці – іраномовний народ із Малої Азії та Кавказу, що заселяв Північне Причорномор'я України впродовж IX- VII століття до н.е. Кіммерійці – це перший народ на території України, назва якого нам відома з писемних джерел. Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в «Одіссеї» Гомера. Детальний опис кіммерійців нам залишив давньогрецький історик Геродот, який називав їх «дивними доярами кобилиць» і «молокоїдами». Основою господарства кіммерійців було перегінне скотарство – конярство. Вони мандрували степом верхи на конях або у кибитках. Кіммерійці першими на українських землях почали використовувати залізо для виготовлення знарядь праці і зброї. Вони відомі в історії як вправні воїни. В джерелах згадуються походи кіммерійців проти держав Закавказзя і Малої Азії та проти Ассирії. Основою кіммерійського війська були рухливі загони вершників. Озброєння – далекобійний лук і метрові залізні мечі. В VII ст. до н.е. кіммерійці були

підкорені новими кочовими племенами, що прийшли на територію України – скіфами.

Скіфи- іраномовний народ зі степових районів Передкавказзя, який в VII ст. до н.е. перекочував у Північне Причорномор'я. Скіфи завоювали величезні на ті часи території між Доном, дунаєм і Дніпром та частиеу Криму, утворивши згодом свою державу Скіфію. Найґрунтовнішу характеристику та опис життя і побуту скіфів залишив давньогрецький історик Геродот. У V ст. до н.е. він особисто відвідав Скіфію і слав її опис у праці «Історія». Геродот поділяв скіфів на три групи: царські скіфи, скіфи-кочовики і скіфи-орачі.

Наприкінці VI ст. до н.е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі з скіфами, до складу якого увійшло місцеве населення (сколоти). Велика Скіфія – це перше державне утворення на українських землях. Цетром Скіфії було Кам'янське городище поблизу сучасного м. Нікополя. За Геродотом, Скіфія поділялася на три царства, що очолювалася представниками правлячої династії. Адміністративно ділилася на округи – номи, якими управляли вожді. Найвищого піднесення Скіфія досягла в IVст. до н.е. за часів відомого царя Атея. Свідченням могутності цього царя було карбування власної монети. Помер Атей у 339 р. до н.е. у віці 90 років, і після його смерті держава поступово занепадає. Наприкінці III ст до н.е. Велика Скіфія під натиском сарматів розпадається. Частина скіфського населення відійшла на південь де створила дві Малі Скіфії. Одну в Криму з центром в Неаполі Скіфському, - іншу у нижній течії Дніпра.

Особливості скіфського суспільства

- Основні верстви суспільства – царі, воїни, жерці, рядові общинники.
- Основа господарства перегінне скотарство.
- Найбільший військовий успіх – перемога у війні з перським царем Дарієм I у 513 р. до н.е.
- Основа війська – легко озброєна кіннота.
- Основна зброя – далекобійний лук і короткий меч – акинак.
- Насипання над могилами заможних скіфів курганів. Найвідоміші скіфські кургани: Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила.
- Звіринний стиль в образотворчому мистецтві. Найвідоміші витвори мистецтва: Золота пектораль (Товста Могила), Золотий гребінь (Солоха), Золотий олень (Синявки).

Сармати. Протягом 600 років (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) у Північному Причорномор'ї панували сармати, які прийшли з приволзько-приуральських степів. Як називали себе ці племена ми не знаємо. Греки і римляни називали їх сарматами, що в перекладі означає «оперезані мечем». Геродот стверджує, що предки сарматів жили за річкою Танаїс (Дон). Він також оповів легенду про те, що сармати ведуть свій родовід від войовничих амазонок. Заселення причорноморських степів сарматами не було мирним. Вони винищили значну частину скіфського населення. Згодом на території Сарматії, як називали ці землі

римляни, виникли декілька сарматських племінних об'єднань – аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани.

Сармати вели кочовий спосіб життя і досягли значних успіхів у військовій справі. Оселившись в українських степах, сармати стали нападати на сусідні римські провінції, античні міста-держави та слов'янські поселення. Війни відігравали вагому роль у повсякденному житті сарматів. Жінки воювали нарівні із чоловіками. У сарматів, як і в скіфів існувала приватна власність на худобу, що була основним багатством і засобом виробництва. Значну роль у господарстві сарматів відігравала праця рабів, проте родоплемінний устрій сарматів тримався досить довго. Жодного сарматського поселення археологами не знайдено, Єдиними пам'ятками, які вони залишили, є кургани. Серед розкопаних курганів є багато жіночих поховань. У них знайдені чудові зразки прикрас. Необмінним атрибутом чоловічих поховань були зброя і спорядження для коня.

На початку нашої ери влада сарматів у Північному Причорномор'ї досягла вищої точки. Відбулася сарматизація грецьких міст держав, протягом тривалого часу сарматська династія правила Боспорським царством. Кочовий спосіб життя сарматів і торговельні зв'язки з багатьма народами сприяли поширенню серед них різних культурних впливів. Сарматська культура поєднувала в собі елементи культури Сходу, античного Півдня і Заходу. Від середини III ст. н.е. сармати втрачають провідну роль у степах України. У цей час тут з'являються вихідці з Північної Європи – **готи**. Спільно з місцевими племенами, серед яких були і алани, готи здійснювали спустошливі напади на міста Північного Причорномор'я.

4. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.

Колонізація Північного Причорномор'я була складовою так званої Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е. Основною причиною, що штовхала греків у далекі краї, стала нестача землі в Греції, а відтак і нестача харчів. Першими грецьким поселеннями на українських землях були: Істрія (Придунав'я), Борисфеніда (о. Березань). У VI ст. до н.е. у пониззі Південного Бугу виникло місто Ольвія, а в гирлі Дністра місто Тіра. На узбережжі Керченської протоки були засновані міста Пантікапей (столиця Боспорського царства), Фанагорія, Німфей. На початку V ст. до н.е. на території Криму виникло місто Херсонес (поблизу сучасного Севастополя). Одним із останніх у III ст. до н.е. виникло місто Калос-Лімен. Розміри міст складали приблизно 50-60 гектарів. Також клжне місто мало свою сільсько-господарську округу – хору.

Усі грецькі поліси мали цілковиту незалежність від метрополії та були демократичними або аристократичними республіками (за винятком монархічного Боспору). Найвищим органом влади були народні збори, а виконавча влада перебувала у руках колегій і чиновників. Окремо існувала судова влада. У політичному розвитку античних міст-держав розрізняють два

етапи: на першому, VII-I ст. до н.е., вони були незалежними утвореннями, на другому, I ст. до н. е. – IV ст. н.е., перебували в залежності від Риму. Грецькі колоністи займалися переважно хліборобством й виноградарством. Важливу роль також відігравало тваринництво і рибний промисел. Високого рівня досягло ремесло – керамічне, склоробне, ювелірне. Важливу роль відігравала торгівля. Найбільшим торговельним центром була Ольвія, яку називали «торжищем Борисфенідів». Для потреб торгівлі у містах державах карбували власну монету.

Побут і культура причорноморських грецьких держав мали багато спільного з культурою античного світу. Офіційною мовою була грецька. Основу релігійних вірувань колоністів становило багатобожжя. Особливо популярним був бог Аполлон, як заступник колоністів. Наприкінці I ст. н.е. грецькі міста-держави стали одним із шляхів поширення на українські землі перших паростків християнства. Грецькі міста-держави були осередками античної цивілізації в Україні.

У зовнішній політиці поліси спочатку орієнтувалися на Грецію. Проте на межі II-I ст. до н.е. Причорноморська Україна була втягнута в орбіту боротьби між найсильнішими державами – Римом і Понтом. Цар Понту Мітрідат VI Євпатор підкорив на деякий час Боспорське царство, проте не втримав владу надовго. Згодом римляни поширили свій вплив на ці території і політика грецьких міст переорієнтувалася на Рим, для якого ці міста були бар'єром від проникнення кочівників та варварських племен. Смертельного удару грецьким містам-державам завдала варварська навала, яка відбулася двома хвилями (у III ст. – готи, у IV ст. - гуни). У III ст. під тиском готів загинула Ольвія та ряд інших міст, а IV ст. навала гуннів знищила Боспорське царство. Уціліли лише Херсонес і Пантікапей, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

5. Давні слов'яни

Слов'яни – предки сучасних європейських народів, у тому числі й українського, які формувалися протягом II-I тисячоліття до н.е. на просторах від Вісли до Дніпра. Ці землі дослідники називають прабатьківщиною слов'ян. Походження слов'ян у сучасній історичній науці залишається предметом жвавих дискусій. Від часів виділення праслов'ян з індоєвропейської спільноти відбувався безперервний процес формування слов'янства. Його поділяють на два періоди: венедський або зарубинецький, та анто-склавинський, або пеньківсько-празький. Перші письмові згадки про слов'ян залишили грецькі та римські вчені Пліній Старший, Тацит. Птолемей, які називали їх венедами. Готський історик Йордан поділяє слов'ян на три гілки: антів, венедів і склавинів.

Хронологічно в Україні венедам відповідала Зарубинецька культура (III ст. до н.е. – II ст. н.е.) – археологічна культура, яку відкрив В. Хвойка. Всього досліджено близько 500 пам'яток у басейні Прип'яті, Десни і Дніпра. Культура відома своїми неукріпленими поселеннями, що розташовувались на берегах

річок. Кінець венедському етапу розвитку слов'янства поклало Велике переселення народів, що суттєво змінило політичний, етнічний і культурний вигляд Європи. В цей період формуються союзи антів Подніпров'я та склавинів на Волині. З антами пов'язане існування слов'янського воєнно-політичного союзу, яке називають Антським царством. Відомий його правитель – вождь Бож. Слов'янською вважається і Черняхівська культура (III – початок V ст.), що існувала у межах сучасної України, Молдови і Румунії. Носії культури селились на схилах берегів, займалися землеробством, бортництвом, торгівлею, тримали худобу і торгували. Культура знищена внаслідок навали гунів. Однак, остаточної поразки антам завдали племена аварів. Остання згадка про антів міститься у візантійських хроніках під 602 роком.

На думку М. Грушевського, саме антів слід вважати предками українського народу. Хоча в сучасній історичній науці все більшої популярності набуває теза про формування українського народу на основі злиття антів і склавинів. На завершальному етапі Великого переселення народів, у V-VII ст. головні роль у переселенських потоках почали відігравати слов'янські племена. Цей процес дістав назву Великого розселення слов'ян. Його результатом формування нових територіальних об'єднань – східних, західних і південних слов'ян. Візантійський імператор Константин Багрянородний говорив про наслідки слов'янської міграції – «Зіслов'янилась уся наша земля і стала варварською». У VII-VIII ст. у східних слов'ян активно розгортається процес державотворення, що набув логічного завершення у IX столітті із виникненням Київської держави – Русі-України.

Особливості суспільного і господарського життя давніх слов'ян

- Об'єднувалися в племена і союзи племен на чолі з вождями;
- Скликали ради-віча, на яких ухвалювали найважливіші рішення;
- Жили великими патріархальними сім'ями;
- Проживали в поселеннях-гніздах та укріплених городищах, що були адміністративними центрами;
- Основою духовного життя було язичництво – віра у багатьох богів та духів. До язичницького пантеону слов'янських богів входили Перун, Дажбог, Сварог, Стрибог, Велес, богиня Мокош і Лада. Для богів встановлювались кам'яні ідоли (Збруцький ідол), де проводилися ритуали та приносилися жертви;
- Основу господарства слов'ян складало орне землеробство, підсічне і перелогове;
- Важливу роль відігравало бортництво, ковальство і ливарна справа.

Поняття та терміни

Історія – наука, що вивчає минуле людського суспільства від найдавніших часів до сьогодення.

Хронологія – наука про час, що встановлює точні дати історичних подій.

Періодизація – поділ історичного процесу на певні періоди.

Лінія часу – інструмент для орієнтування в історичному часі.

Історичне джерело – усе створене в процесі діяльності людини, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства.

Археологія – наука, що вивчає минуле на основі дослідження речових знахідок.

Антропологія – наука, що вивчає походження і розвиток людського роду.

Цивілізація – рівень розвитку людського суспільства відмінний від варварства.

Археологічна культура **–** сукупність схожих між собою археологічних пам’яток, що належать до певного часового періоду і поширені в окремій місцевості.

Основні дати до теми

1 млн. років тому	Поява найдавніших людей на території сучасної України.
1 млн – 11 тис. років тому	Палеоліт або давній кам'яний вік.
Близько 40–35 тис. років тому	Поява на території сучасної України людини сучасного типу.
10–7 тис. років тому	Мезоліт або середній кам'яний вік.
6–5 тис. років тому	Неоліт або новий кам'яний вік.
Початок 4 – середина 3 тис. до н. е.	Енеоліт або мідно-кам'яний вік.
2 тис. р. до н.е. – I тис. до н.е.	Бронзовий вік.
IX ст. до н.е. - IV ст. н.е.	Ранній залізний вік.
IX-VII ст. до н.е.	Панування в північних степах України кіммерійців.

VII-III ст. до н.е.	Перебування на українських землях скіфів
III ст. до н.е. – III ст. н.е.	Проживання на півдні України сарматів.
I-II ст.	Перші згадки про слов'ян-венедів у писемних джерелах.
III-IV ст.	Перебування готів на українських землях.
V-VII ст.	Велике слов'янське розселення.

Питання для самоконтролю

1. Зародження основних складових людського суспільства в Україні.
2. Найдавніші землероби та скотарі на території України.
3. Розквіт скіфської держави.
4. Античні міста-колонії в Північному Причорномор'ї.
5. Слов'яни під час Великого переселення народів.
6. Зародження сучасних східно-слов'янських народів.
7. Джерела формування української культури як своєрідний синтез автохтонних і зовнішніх культурних взаємовпливів.
8. Контакти з культурами народів Середземномор’я, Близького Сходу й Індії. Вплив античної культури.
9. Найважливіші ознаки археологічних культур на території України.
10. Релігійні вірування, звичаї й обряди, побут населення України стародавніх часів

Тестові завдання для самоперевірки

1. *Освоєння нового матеріалу для виготовлення знарядь праці — міді, утвердження відтворюючих форм господарювання — це характерні риси розвитку людського суспільства в епоху*

А. палеоліту.

Б. мезоліту.

В. неоліту.

Г. енеоліту.

2. *Які найголовніші причини грецької колонізації Північного Причорномор’я та Криму в VIII–VI ст. до н. е.?*

А. суспільно-політичні

Б. культурно-ідеологічні

В. соціально-економічні

Г. воєнно-стратегічні

3. *Що з наведеного стосується історії скіфських племен?*

1. налагодження торговельних зв'язків із грецькими містами-колоніями
2. утвердження монотеїстичної релігії
3. здійснення грабіжницьких походів проти Римської імперії
4. витіснення на Кримський півострів сарматськими племенами
5. створення загонів важкоозброєної піхоти
6. винайдення колісного транспорту
7. панування в образотворчому мистецтві «звіриного стилю»

4. *Перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого — це характерна риса розвитку людського суспільства в епоху*

А. палеоліту

Б. мезоліту

В. неоліту

Г. енеоліту

5. *Що з наведеного стосується історії сарматських племен?*

1. грабіжницькі напади на придунайські провінції Римської імперії
2. створення рабовласницької держави
3. ведення осілого способу життя
4. формування загонів важкоозброєної кінноти
5. витіснення кіммерійців на Кримський півострів
6. поширення християнства серед панівної верстви суспільства

7. збереження пережитків матріархату

6. *Найдавніший, за писемними джерелами, народ Північного Причорномор'я — це*

А. гуни.

Б. скіфи.

В. сармати.

Г. кіммерійці.

7. *Що було однією з ознак неолітичної революції?*

А. Виготовлення керамічного посуду.

Б. Вихід торгівлі за межі окремих племен.

В. Відокремлення ремесла від землеробства.

Г. Початок виготовлення знарядь праці із заліза.

8. *Велике розселення слов'ян тривало протягом*

А. І ст. до н. е. — І ст. н. е.

Б. І–ІІ ст.

В. ІІІ–IV ст.

Г. V–VII ст.

9. *Укажіть характерні риси розвитку Трипільської культури.*

1. орнаментація керамічного посуду
2. здійснення грабіжницьких набігів
3. ведення кочового скотарства
4. осілий спосіб життя
5. виготовлення бронзових знарядь праці
6. будівництво укріплених міст
7. ведення орного землеробства

10. *Установіть послідовність історичних явищ періоду Стародавньої історії України.*

А. Велике розселення слов'ян

Б. Велика грецька колонізація

В. Розпад Великої Скіфії

Г. Велике переселення народів

Тема 2

Княжа доба: Київська Русь та Галицько-Волинське князівство (IX- сер. XIV ст.) (4 год.)

1. Утворення Київської держави. Правління перших князів.
2. Князювання Володимира Великого. Запровадження християнства.
3. Політичний та соціальний устрій Київської Русі.
4. Русь за часів Ярослава Мудрого та його нащадків. Володимир Мономах.
5. Феодальна роздробленість. Утворення удільних князівств.
6. Галицько-Волинське князівство.
7. Культура Київської Русі.

Джерела:

1. Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона калина, 1994. – 253 с.
2. Києво-Печерський патерик. – К.: Либідь, 1991. – 255 с.

3. Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст. // НАН України. Інститут української мови. — Київ; Житомир: Полісся, 2015. — С. 236—246. — (Зібрання пам'яток української мови найдавнішого періоду (X—XIII ст.). — Назва обкл.: Історія української мови. Хрестоматія X—XIII ст.
4. Повість временних літ. – К., 1990. – 558 с.
5. «Повість минулих літ» XII ст. за Лаврентіївським літописом 1377 р. Писемні пам'ятки XII століття / Брус М. П. Історична граматика української мови: Хрестоматія / Марія Петрівна Брус. — Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. — 92 с.
6. Руська Правда. Статут Володимира Мономаха // Історія держави і права України. – К.: Вентурі, 1996. – С. 26-33.
7. Толочко О. П. Повість временних літ // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2011. — Т. 8 : Па — Прик. — С. 280—283. — 520 с. : іл. — ISBN 978-966-00-1142-7.
8. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Упор. Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та ін.. – К.: ІСДО, 1993.

Література:

1. Брайчевський М.Ю. Адміністративна реформа Володимира Святославовича // ЗНТШ. – 1993. – Т.225. – С. 147-166.
2. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К, 1968.
3. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
4. Грабар С. Князь Олег// Пам'ять століть. – 1997. - №1.
5. Козлов М. Легенда про Ольгу // Історія України. – 2000. № 37. – С. 10 -11.
6. Котляр М.Ф. Київська держава часів Аскольда і Олега // Київська старовина. – 1993. - № 3.
7. Крипякевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1984.
8. Крипякевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – 519 с.
9. Федака С.Д. Політична історія України-Руси доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст..). – Ужгород, 2000. – 340 с.
10. Хоменко В. Україна і монголо-татарська колонізація // Березіль. – 1996, - № 3-4. – С.113-116.
11. Яковенко Н. Нариси історії України. – К., 2006. – 582 с.

1. Утворення Київської держави. Перші князі.

VII-VIII – на території сучасної України проживало 7 племінних союзів – об’єднань кількох племен – *поляни, древляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, сіверяни.* З цих союзів племен поступово виникають племінні княжіння, які стали основою державності у східних слов’ян. Найуспішніша етнічна консолідація східнослов’янських племен відбувалася у Середньому Подніпров’ї, де головну роль відіграли племена полян. Згідно записів літописців, саме поляни на межі 5-6 століть заснували племінне князівство з центром у місті Києві, яке очолив напівлегендарний князь **Кий.**

Відповісти на вічне запитання, з якого моменту розпочалося те, чого досі не «було, спробував уже на початку XII ст. автор знаменитого літопису «Повість минулих літ», умістивши в його вступній частині коротку оповідь про «початок», схожу на розповсюджені епонімні легенди, що пояснюють назви тих чи тих місцевостей: **«** *Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми..., то*

було [між них] І три брати: одному ім'я Кий, а другому - Щек, а третьому - Хорив, і сестра їх - Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив - на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок на честь брата свого найстаршого [і] назвали його Києвом...

Одже згідно літопису центром зародження східнослов'янської державності було Середнє Подніпров'я де сформувалося Полянське князівство. Виникнення Києва відносять до кінця 5 століття.

Ці кілька рядків літопису породили гігантську наукову літературу, що залучила до їх інтерпретації синхронні візантійські, вірменські, скандинавські, булгарські, арабські джерела. В дискусіях, які, мабуть, ніколи не завершаться, нині досить часто лунає думка, що Кий - це не мітичний персонаж епонімної леґенди, а реальна особа, вождь племінного об'єднання полян. Гіпотетичний час Києвого життя Боріс Рибаков та його послідовники відносили до правління візантійського імператора Юстиніяна І (527-565) або його попередника Анастасія (491-518), а Михайло Брайчевський - до часів імператора Іраклія (610-641). «Часи Кия», згідно з цим поглядом, стали переломними в житті полянського союзу племен, розпочавши смугу їхньої переддержавної історії. А місто Київ дуже швидко перетворилося на цетральне місто навколо якого формується держава. Причин цього було багато, та однією з основних було географічне розташування Києва. Місто виросло на берегах Дніпра, річки, яка була ключовою в знаменитому торгівельному «Шляху із варяг у греки», що тягнувся із Балканського півострова через озеро Ільмень, Фінську затоку, Дніпро і до берегів Чорного моря та Візантійської імперії, могутньої сусідки новоутворюваної держави слов'ян.

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці ІХ століття, утворенням великої, відносно єдиної середньовічної Давньоруської держави – Київської Русі. Варто зауважити, що владі київського князя підкорилися не лише слов'янські народи. У рамках Давньоруської держави робили перші кроки у суспільно – політичному розвитку багато неслов'янських народів.

З процесом становлення державності у слов'ян Середнього Подніпров'я тісно пов'язаний термін **Русь.** У давньоруських писемних пам'ятках він має кілька значень:

- Етнічне – народ, плем'я;
- Географічне – територія, земля;
- Політичне – держава.

  Навколо терміну **Русь** також сформувались кілька концепцій походження Київської держави:

  - *Скандинавська (норманська) – яка ґрунтується на «покликанні варягів» скандинавських племен русів і їх ключовій ролі для формування держави Київської Русі;*
  - *Антинорманська – яка визначає виникнення Давньоруської держави закономірним результатом внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. А назву*

держави Русь виводить з географічних назв приток Дніпра – Рось, Росавиця тощо.

Достеменно відомо, що «руссю» називали спочатку скандинавів, що складали дружини новгородських і київських князів. Ці ж дружини поступово поповнювалися слов'янами і назва русь поширювалася взагалі на всіх дружинників. Згодом вона стала застосовуватись до східних слов'ян у значенні руський народ**,** а прийшлі скандинавські народи розчинилися в слов'янському конгломераті. А через певний період Русь – назвою території - Руська земля і назвою держави Київська Русь.

Аскольд і Дір

Щодо ідентифікації цих персонажів існує найбільший різнобій думок. Спираючись на свідчення різноманітних джерел, історики дебатують кілька гіпотез.

Перша - що варяги Дір та Аскольд жили в різний час: Дір, котрий якраз і був «хаканом русів», згаданим у «Бертинських анналах » - умовно між 838-859 рр., а Аскольд - між 860- 882 роками.

Друга - що «Русь Діра», якого арабський географ Масуді називає «першим серед царів слов'ян», сформувалася у першій третині IX ст. на основі полянського союзу племен, а сам Дір міг бути останнім племінним князем із роду Києвичів: цей рід утримався при владі, аж доки його витіснив варяг Аскольд (чиє ім'я в перекладі означає «сіроголовий», тобто воїн-вовк).

Урешті, **третя** - що Аскольд і Дір були сучасники й співправителі, аналогом чого є побутування схожої моделі влади у тодішніх південних сусідів Русі мадяр, а також у Хозарії, де водночас правило двоє осіб - «найбільший», тобто власне цар по крові (хакан [каган]), та його «заступник» (хакан-бек). Згідно з цією гіпотезою, Дір міг бути «найбільшим царем » (не виключено - справді з місцевої племінної знаті), а Аскольд - його «заступником».

Власне про Діра у розпорядженні істориків майже немає відомостей, трохи більше джерела повідомляють про Аскольда. Так у Аскольдові часи (за літописом, між **860-862 - 882 рр**.) держава русів охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян. Решта ж сіверян (як і племена на північ від Києва) платили данину хозарам, а на півдні федератами Хозарії залишалися уличі й тиверці разом зі своїми ще південнішими сусідами - кочовими мешканцями степової смуги між Дніпром і Дністром мадярами, союзом племен угро-фінського походження. Аскольд не вступав у конфлікти з могутньою Хозарією, однак титул хакана [кагана], під яким його згадують тогочасні візантійські та арабські джерела, опосередковано засвідчує претензії першого руського конунґа в Києві на харизматичну («царську») владу.

За Аскольда було здійснено кілька досить гучних грабіжницьких походів на Візантію, результатом яких стало укладення перших торгових договорів. А у 860-х рр. каган та його оточення навіть прийняли хрещення. Цю дату часто тлумачать як першу спробу охрестити Русь. Однак Аскольдове хрещення залишилося особистою справою князя та частини його дружини. Літописець згадує про конфлікт охрещеного князя з язичницькою знаттю, яка могла бути

причетна до вбивства Аскольда за літописом — у 882 р.. Убивцею, згідно з літописом, став прибулець із Новгорода **Олег** котрий змістив Аскольда й Діра під приводом, що ті не є «князі, ні роду княжого».

Роки князювання Олега в Києві – 882 – 912.

Насправді ж і довкола постаті Олега суперечок не менше, ніж довкола постатей його попередників. Зокрема неясно, чи Олег справді був родичем ладозько-новгородського князя Рюрика й опікуном малолітнього Рюрикового сина Ігоря, чи самозванцем.

За літописною версією, саме цей «віщий» князь-чарівник відкрив генеалогічний ланцюг київських князі **Рюриковичів**, осівши в Києві й оголосивши місто столицею своїх володінь: «Се буди мати градам руським».

Олег започаткував тривалий процес об'єднання східних слов'янських племен в єдиному утворенню – Київська Русь. Під владою Києва об'єдналися два політичні центри – Київський і Новгородський.

Він уславився зовнішньою політикою. Зокрема відомими є два походи Олега на Візантію в **907 1 911 роках** в ході яких було укладено вигідні договори про торгівлю між Київською Руссю та однією з наймогутніших тогочасних імперій – Візантією. Укладання цих догорів мало вирішальне значення для економічного посилення молодої держави і її міжнародного визнання. Помер Олег за легендою від укусу змії. Його наступником став Ігор.

Князь Ігор (912-945)

За Ігоря Олегового наступника, державне утворення русів почало набувати виразніших обрисів. Данниками русів, зокрема, стали «примучені», як висловиться літописець, племена деревлян та уличів, а після кількох воєн із хозарами й колишні хозарські данники - радимичі, кривичі та сіверяни. Водночас владу київського князя як його федерати визнали і північно-слов'янські реґіони - Новгород, де віднині сидів спадкоємець або близький родич київського князя, а також Полоцьк і Смоленськ.

Із часів Ігоря походять і перші письмові угоди київського князя із Константинополем 944 рр., де оговорюються засади мирних відносин та способи реґуляції комерційних справ і конфліктів, зокрема - гарантії безпеки купцям із Русі в Константинополі й навпаки. Договір був укладений в результаті невдалого походу Ігоря проти Візантії. Його кораблі були знищені «грецьким вогнем» (суміш здатна горіти на воді).

944 р. здійснив похід на Закавказзя проти войовничих горців – союзників Візантії. Русичі мали успіх і захопили багато трофеїв. Однак великі витрати на походи змусили князя збільшити **данину** – натуральний а з часом і грошовий податок, який підлеглі племена сплачували на користь київського князя. Данина збиралася у формі **полюддя** – щорічного об'їзду князем разом з дружиною підлеглих племен і збору податків.

Чергове збільшення данини стало причиною смерті князя Ігоря. Помер Ігор від рук древлянських племен на чолі з князем Малом, які не погоджуючись з великими данинними поборами вбили князя.

Княгиня Ольга (945-964)

Після смерті Ігоря через неповноліття його сина Святослава регентом стала його мати **Ольга (945-964).** Її політичні заходи були спрямовані на зміцнення централізованості держави та піднесення її міжнародного авторитету.

Ольга придушила повстання древлян, спалила їхню столицю Іскоростень і обклала їх новими податками. З цього часу древлянські землі остаточно приєднані до Київської держави. Барвиста літописна легенда про помсту Ігоревої вдови Ольги за вбивство чоловіка опосередковано ілюструє процеси силової інтеграції: Ольга хитрощами спалила столицю деревлян Іскоростень, а також наказала вбити племінного князя Мала і старійшин, тобто знищила по суті всі структури племінної організації.

Княгиня також провела першу в Київській Русі фінансову реформу, якою були встановлені фіксовані норми повинностей - **уроки.** Також було визначено адміністративно-господарські осередки, у яких представники князівської влади регулярно збирали встановлену данину – **погости.**

За Ольги виріс міжнародний престиж Русі. Княгинею були започатковані дипломатичні форми зовнішньої політики. **957 р. -** вона здійснила дипломатичний візит до Константинополя, де з Констянтином Багрянородним було укладено домовленості про тісніший зв'язок між державами. За літописом у Константинополі Ольга охрестилася. Держава мала також дипломатичні відносини з Священною Римською імперією Оттона І. Країни обмінялися посольствами. **959 р. –** до Києва прибула християнська місія на чолі з ченцем Адальбертом для можливого хрещення Русі. Та через опір язичницької знаті на чолі з Святославом місія зазнала невдачі.

Після приходу до влади Святослава княгиня Ольга доживала свій вік у збудованому нею «Ольжиному дворі» на Подолі.

Святослав (964-972)

Завершує шерег князів легендарної доби постать «останнього вікінґа» - Ігоревого сина **Святослава (962-972),** одного з найромантичніших героїв літописної традиції. Припускають, що в сюжетах присвячених Святославові, літописець міг використати якісь елементи дружинної поезії:

Ось якою була його зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясносиніми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся - ознака знатности роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були

Згаданий тут прообраз козацького оселедця справді служив ознакою знатного роду серед степових племен; що ж до інших прикмет зовнішности Святослава, то вони, як припускають, могли бути не його особистими ознаками, а відображенням стереотипних уявлень візантійців про варвара-степовика.

Час правління князя Святослава – період майже безперервних битв і воєнних походів. Літописець приписує князю всі можливі епітети мужнього воїна, який ніколи підступно не нападав на ворога а попереджав про похід «Йду на вас».

965 р. – розгромив Хозарський каганат, зруйнував їхню столицю Ітиль. Розгром Хозарського каганату з одного боку звільнив частину

слов'янських племен від залежності хозар, а з іншого відкрив шлях до Київської Русі іншим кочовим народам, на шляху який вже не існувало буферу у вигляді Хозарського каганату. Починаючи з печенігів, а далі і половців, кочові народи сильно підважували внутрішню стабільність в Київській Русі. А остаточного розгрому їй завдали монголи в XIII ст. Підкорив племена ясів і касогів, поширив свій вплив на Північний Кавказ. Однак Святославу забракло сил для утримання цих територій, тому він швидко їх втратив.

Здійснив два **Балканські походи:**

967-968 – Перший Балканський похід. Підкорення частини території Болгарії. Намір перенести столицю до Переяславця на Дунаї. Повернувся до Києва через напад на місто печенігів, яких підбурила Візантія, чиї інтереси на Балканах Святославові походи поставили під загрозу.

969-971 рр. – Другий Балканський похід. Війна з візантійським імператором Цимісхієм. Битва під Доростолом. Мирний договір з Візантією. Святослав відмовився від претензій на візантійські володіння в Криму і на Дунаї.

Смерть, яка спіткала войовничого князя, була такою ж бурхливою, як і його життя. Повертаючись із багатою здобиччю та величезним полоном із Подунав'я, дружина русів на Дніпрових порогах зазнала у 972 р. нападу печенігів, яких підмовив візантійський імператор. Князь був убитий, а з його черепа, за наказом печенізького хана Курі, зробили чашу, окуту золотом, і, як напише літописець, «пили з неї». *Чужого шукаючи своє загубив.*

Результатом Святославого князювання хоча і стало розширення кордонів Київської Русі, однак держава була виснажена через численні війни і походи і більша частина завойованих земель була втрачена.

2. Розквіт Київської Русі. Володимир Великий (980-1015)

Перебуваючи увесь час у походах то в Хозарії і Волзькій Булгарії, то в Болгарському царстві у Подунав'ї, Святослав розподілив території, з яких збиралася данина, поміж трьома синами. У Києві став княжити старший - **Ярополк**, у Деревлянській землі - **Олег,** а в Новгороді - **Володимир**. Однак згоди між братами вистачило ненадовго: **у 977 р**. спалахнув конфлікт між Ярополком та Олегом і розпочалася війна, під час якої Олег загинув. Рятуючись від можливої розправи, Володимир утік, як каже літописець - «за море», тобто в Швецію. Проте вже 980 р. йому вдалося повернутися із загоном вікінґів, і він швидко здобув Новгород, Полоцьк та Київ, а Ярополка наказав підступно вбити.

Отже, з 980 р., як читаємо у «Повісті минулих літ», «став княжити Володимир у Києві один». **Володимир** приєднав до свої територій нові землі, Червенські землі, відвойовані в поляків міста, племена волинян і білих хорватів. Однак найбільша його заслуга в тому, що він фактично завершив формування території Київської Русі. Саме за нього державі русів судилося перетворитися з економічного підприємництва княжого роду на «державу-територію» - із суттєвими змінами в характері влади та соціяльних структурах. Держава русів звісно не лишалася застиглим тілом у ті півтора століття, що відділяли Аскольда від Володимира. Окрім того, що значно розширилися підпорядковані київським

князям терени, можемо помітити й певні внутрішні зміни. Передовсім вони стосуються відносин між варягами-русами та слов'янським населенням. Київ поволі підминав під себе племінні землі, а сама «держава» набувала дедалі чіткішої територіяльної конфігурації.

Остаточну ж інкорпорацію племінних союзів під владу Києва завершив Володимир Святославич, який, за приблизною хронологією «Повісти минулих літ»**, у 988 р.** замінив у головних містах Руської землі місцевих князів власними синами і довіреними боярами, утвердивши надплемінну державу, збудовану за принципом територіяльного підпорядкування. Князь запровадив і інші важливі внутрішньополітичні зміни:

- Зміцнив кордони системою укріплень, відомою як *змієві вали* та заснував низку міст-фортець на південно-східному кордоні Русі.
- Запровадив нове зведення законів усного звичаєвого права, назване літописцем «**Устав земляний**».
- Започаткував карбування власних золотих і срібних монет (златники і срібники). З одного боку зображення Володимира, з іншого зображення тризуба – особистого гербу князя Володимира.
- Значно розширив меж міста Києва. Будівництво *міста Володимира.*
- Здійснив також дві релігійні реформи: Перша – реформування язичництва і проголошення Перуна верховним божеством. Реформа не дала головного результату – централізації держави в руках Володимира.

Друга релігійна реформа - Запровадження християнства 988 р.

Здійснюючи нову релігійну реформу Володимир Великий мав на меті не тільки ідеологічно об’єднати всі східнослов’янські племена, а й зміцнити міжнародний авторитет Київської Русі, зробивши її рівноправним учасником міжнародної політики.

Легенда про вибір віри – між мусульманством, іудаїзмом чи християнством. «Вибір віри» на користь Константинополя, що його зробив 988 р. князь Володимир Святославич, не здається випадковим. До візантійської орбіти молоду руську державу підштовхувало і традиційне географічне тяжіння, й економічно-торговельні інтереси, здавна поєднані «Путтю з варяг у греки», і політичні розрахунки. Окрім цього, тогочасний Константинополь був одним із найрозкішніших міст відомого варварам світу, і під враженням його сліпучого блиску виросло кілька поколінь руських князів, які бачили в «світлоносній імперії ромеїв» землю обітовану.

Обравши християнство візантійського зразка Володимир Великий визначив подальшу долю українців. Так у рамках ширшої - європейської - християнської спільноти мешканці майбутньої України опинилися серед її греко-візантійського відламу. Візантійська літургія, грецькі церковно-мистецькі канони, книжність і тип духовности витворили фундамент руського світу культури, що спирався на візантійські взірці. Відщеплення від візантійської пуповини, започатковане в пограничних із Заходом галицько-волинських реґіонах упродовж XIII— XIVст., розтяглося не на одне століття, перетворивши Україну

на терен взаємних впливів «Сходу» і «Заходу». Парадоксально, але в сприйнятті навіть найближчих сусідів з орбіти латинської культури - поляків - Україна завжди зберігала риси таємничого «грецького Сходу », тимчасом як східні сусіди-московити вбачали в ній підозрілий розплідник «латинства». Під знаком візантійської цивілізації, тобто в системі її понять, формувались і державні інститути, і коло суспільних та світоглядних цінностей мешканців Давньої Русі — від великого князя до невільника.

Привід до запровадження християнства:

Допомога Володимира візантійському імператору Василію II в боротьбі за владу;

Відмова візантійського імператора віддати заміж за Володимира сестру Анну. Для Константинополя це був, як на тодішні погляди, принизливий мезальянс. Натомість для руського князя, який, охрещуючись, не лише ставав членом «християнської сім'ї» правителів, але й одразу посідав у ній почесне місце завдяки «багрянородній» (тобто царственній від народження) дружині, - нечувана честь, якої навіть німецькі імператори домагалися роками. Тож коли навесні 988 р. 6-тисячне військо русів та армія імператора, розбивши Фоку, врятували трон, Василь II віддавати сестру за варвара не квапився. Тоді Володимир здійснив збройний похід на Херсонес (Корсунь), здобув і сплюндрував місто, а до Константинополя надіслав погрозу вчинити зі столицею імперії те саме. Це зробило візантійського володаря поступливішим, і Володимир, отримавши дружину охрестився. 988 р. оголошення християнства державною релігією. Знищення всіх язичницьких ідолів. Хрещення всіх киян в р. Почайна (притока Дніпра)

Володимирове хрещення в леґенді та реаліях

За джерелами, які згадують охрещення Русі, ховається певний парадокс. Візантійські пам'ятки виразно зафіксували навернення Аскольда та його дружини у 860-х рр., але майже не коментують офіційного запровадження християнства при Володимирі Святославичі у 988 р. Натомість руські літописи про прийняття нової віри Аскольдом взагалі «не знають», зате підносять роль Володимира-першохрестителя. Намагаючись пояснити цю «змову мовчання», дослідники припускають, що белетризовано- барвисту історію «Володимирового хрещення » було внесено до літописних текстів аж через сто років після події - наприкінці XI ст., Самого ж князя Володимира уподібнено до візантійського імператора Константани Великого: той зробив християнство державною релігією імперії ромеїв, а цей офіційно проголосив християнство у власних володіннях.

Християнство прищеплялося в Русі не так легко і гладко як це описує літописець. Хрестили дуже часто насильно і остаточне утвердження нової віри затяглося на кілька десятиліть. Щоб полегшити цей перехід церква увібрала в себе багато язичницьких елементів, які по цей день присутні в багатьох християнських святах.

Наслідки Охрещення

Зміцнення міжнародного авторитету Київської Русі. Безпосереднім проявом прилучення до «християнської сім'ї» володарів були перехресні

династичні шлюби. Впродовж XI ст. ця практика швидко поширилася на руських князів. Після смерти «багрянородної» Анни Володимир Святославич близько 1012 р. одружився, як припускають, з онучкою германського імператора Отона I. Широкою стала й географія шлюбних зв'язків дітей Володимира. Одна з його дочок була за польським королем Казимиром, друга - за братом угорського короля, третя - за маркграфом Північної марки, а з-поміж синів Ярослав Мудрий одружився з дочкою шведського короля Олафа Скотконунґа Інґіґердою (Іриною), Святополк - із дочкою польського короля Болеслава I Хороброго. Своєю чергою, серед невісток Ярослава Мудрого бачимо сестру трирського архієпископа, дочку візантійського імператора Константина IX Мономаха, дочок польського короля Мешка II, саксонського маркграфа Отона, маркграфа Північної марки фон Штаде, угорського герцога Бели. З-поміж дочок самого Ярослава, котрого іноді називають «тестем Европи», Анастасія була за угорським королем, Єлизавета - за норвезьким (а потім, овдовівши, - за данським), Анна - за французьким. Династичні шлюби сприяли активізації політичних та особистих контактів.

Засновується церковна організація і введення нового податку, що дістав назву церковна десятина.

Будівництво першої кам’яної церкви на Русі – Церкви Пресвятої Богородиці, більш відомої як Десятинна, оскільки вона була збудована за кошти церковної десятини, інша версія за особисті кошти Володимира. До наших днів дійшли лише її руїни, зруйнована під час навали монголо-татар на Київ в 1240 р.

Сильний вплив на **розвиток культури,** зачепивши без винятку всі її сторони від елементарної освіти до високого мистецтва**. Християнство** за своєю суттю – книжна релігія, яка вимагає від своїх сповідувачів елементарних навиків читання і письма. Як наслідок заснування шкіл. Та прямий поштовх до розповсюдження тут слов'янської версії писемної культури, що на X ст. уже мала столітню «біографію». Поява кириличної абетки, як відомо пов'язується з так званою моравською місією Константина (в чернецтві Кирила) і Методія, братів із македонського міста Солуня (Салонік). Проповідуючи впродовж 860-х рр. як візантійські місіонери у Моравії, брати на основі грецького алфавіту створили слов'янську буквену систему й записали зроблені ними ж перші переклади з греки на слов'янську Євангелії та Псалтиря. Після насильницького припинення моравської місії (886 р.) учні Кирила та Методія Климент Охридський, Наум Охридський, Константин Преславський та інші знайшли притулок на території Болгарського царства. Саме тут, у македонському Охриді та болгарському Преславі, виникли авторитетні осередки слов'янського перекладу з греки літургійних, житійних та учительних текстів, укладання збірок учительних сентенцій тошо. Врешті, саме звідси тексти християнського обігу розповсюджувалися по слов'янських теренах Грецької Церкви, до кола яких з кінця X ст. увійшла й Русь.

3. Політичний та соціальний устрій Київської Русі.

Форма правління – монархія. На чолі держави стояв один правитель – великий князь із династії Рюриковичів.

Органи влади:

Великий князь: - головний носій державної влади, представник держави на міжнародній арені;

- Зосереджував усю повноту влади – законодавчу, виконавчу, судову і військову;
- Решта князів, які правили іншими містами визнавали владу київського князя як верховну. Військову підтримку князя забезпечувала дружина, а ідеологічну – церква.

Князівська рада: мала дорадчі функції, але князь не був зобов'язаний дотримуватися її порад;

- Входили бояри, старші дружинники, представники вищого духовенства;

Віче – народні збори дорослих чоловіків. З посиленням влади князя роль віча зменшується.

Соціальний устрій Київської Русі

Основні групи населення:

Привілейоване населення:

1. *Князі* – представники династії Рюриковичів, найбільші землевласники.
2. *Бояри* – місцева родоплемінна знать або впливові дружинники, які за військову службу отримували від князів земельні маєтки.
3. *Дружинники* – військо князя, брали участь у військових походах, за що отримували грошову винагороду або земельні володіння, могли обіймати певні державні посади.
4. *Міщани* – заможні купці, дрібні торговці, крамарі, ремісники. Домінували у міській політиці, особливо якщо породичалися з боярами. Ділилися відповідно до рівня своїх доходів і роду занять.
5. *Духівництво* – сформувалося як стан після впровадження християнства. Поділялося на верхівку (Митрополит, єпископи і т. д.) і на рядових священиків.

Непривілейоване населення:

1. *Смерди* – особисто вільні селяни, сплачували данину князеві, служили у його війську, мали власне господарство, становили основну масу населення К.Р.
2. *Закупи* – тимчасово залежні селяни, які з різних причин втратили власне господарство і змушені були працювати на феодала за купу (грошова позичка).
3. *Рядовичі* - тимчасово залежні селяни, які укладали із землевласником договір про найм (ряд) і відповідно до нього працювали в його господарстві.

4. *Челядь* – різні категорії залежного населення, які втратили власне господарство. Їх можна було продавати, дарувати, передавати у спадщину.

5. *Холопи* – особи котрі перебували у повній власності землевласника.

6. *Ізгої* – особливий стан давньоруського суспільства, особи, які з певних причин втрачали зв'язок із своїм станом. Поповнити ряди ізгоїв могли представники різних соціальних груп, селян, купців чи духівництва або князів. Ізгої були зазвичай особисто вільними їх життя охоронялося досить високими штрафами.

Види повинностей:

- **Данина** – натуральна або грошова, збиралася від кожного земельного наділу;
- **Повоз –** з X ст. – постачання коней і різного транспорту для потреб князя.
- **Військова повинність.**
- **Відробітки –** особливо стосувалося сезонного виробництва.
- Участь в будівництві й укріпленні міст, утримування в належному стані доріг.

4. Русь за часів Ярослава Мудрого та його нащадків. Володимир Мономах.

Ярославові Мудрому (1019-1054) довелося здобувати київський престол у драматичній боротьбі з братами. Відразу після смерті Володимира Святославича у Києві 1015 р. вокняжився Святополк (чи то син, чи то племінник покійного), наказавши вбити трьох братів-конкурентів - Бориса, Гліба й Святослава. За це вбивство Святополка прозвали Окаянним. Своєю чергою, Ярослав за допомогою новгородців та найманців варягів в битві на р. **Альта 1019 р.** збройно подолав Святополка й знейтралізував іще двох братів, одного з них, Судислава, ув'язнивши, а з другим, Мстиславом, досягнувши порозуміння. Зокрема вони у період з 1024 по 1036 рік співправили Руссю, Ярослав князював в Києві, Мстислав в Чернігові.

- З 1036 р. одноосібне Ярославове княжіння протікало без внутрішніх конфліктів.
- 1036 р. розбив остаточно печенігів;
- 1037 р. збудував Софіївський собор у Києві на місці битви з печенігами. На сьогодні це одна з найвідоміших архітектурних пам’яток часів Київської Русі.
- 1051 р. закладено початок будівництва іншої не менш відомої архітектурної пам’ятки – Печерського монастиря у Києві.

Походи: на узбережжя Балтійського моря де заснував місто Юрів (сучасне місто Тарту). 1041-1043 – війна з Візантією. Поразка у морському поході і пошук шляхів примирення.

1051 р. – проголошення митрополитом Київським Іларіона. Це перший русич на цій посаді.

Велику увагу приділяв династичним шлюбам, мав прізвисько **тестя Європи;**

Розробив новий принцип престолонаслідування, який ґрунтувався на старшинстві. Згідно цього принципу кожен із синів почергово мав право володарювати у київському престолі.

Дбав про розвиток культури. Перетворив Київ в одне з найгарніших міст Європи. При Софіївському соборі діяла школа де навчалось близько 300 дітей, а також бібліотека і скрипторій (місце для переписування книг).

Уклав перший збірник писаних законів - Руська Правда. Ще одним кроком на шляху деперсоніфікації влади стала поява першого писаного зводу законів - Руської Правди. Ясно, що конфлікти між вільними мужами регулювалося й раніше - на підставі якогось усного «закону ». Саме він служив основним джерелом для писаного права. Найдавнішим правничим зводом такого типу стала «Салічна Правда» франків, укладена за короля Хлодвіґа (481- 511). Між VII—XI ст. аналогічну фіксацію на письмі пройшли алеманська, баварська, рипуарська, фризька та багато інших германських «правд», а серед слов'ян власні «правди » стали першим етапом законотворення у Болгарії, Сербії, Хорватії, Польщі.

Руська Правда – це законодавчий документ, який складався поетапно. Ярослав Мудрий лише започаткував його укладення**. «Правда Ярослава»** складалася з 18 статтей, які визначали покарання за різноманітні злочини - від вбивства до штрафів «за обиду». Традиції кровної помсти припинялися, а найбільш поширеним покаранням став штраф, який на Русі називався – **віра**.

Ще за життя Ярослава Мудрого (вірогідно, після 1036 р.) згадані статті були уточнені двома княжими уставами про судові штрафи «за обиду » та крадіжки, а невдовзі після його смерти, у 1054 р., Ярославові сини прийняли доповнення, згідно з яким кровна помста замінювалася викупом. Врешті, додатки першої чверти XII ст., що регулювали кредитно-боргові зобов'язання, остаточно оформили звід законів, відомий під назвою «Поширена Руська Правда». Її норми застосовувалися на всій території Київської держави й після її розпаду: старе «руське право», як буде докладніше показано далі, почало витіснятися у Галицькій Русі лише в 1430-х рр., на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського - у 1440— 1460-х рр., а в Московському Великому князівстві - після затвердження Судебника 1497 р. У цьому розумінні поява Руської Правди була справді подією епохальною, бо в суті речей вона міняла статус князя: з вождя дружини він перетворювався на правителя всієї людности.

Перед смертю Яросла Мудрий у 1054 р. розділив «гради» між своїми п'ятьма синами; літопис наводить текст цього розпорядження, нібито проголошеного у формі промови до княжичів. Проте «любов», яка мала би єднати нащадків Ярослава Мудрого, переносячись на спільну територію володарювання, не витримала перевірки часом. Уже наприкінці XI - на початку XII ст. можемо зауважити нове сприйняття князями підвладних земель, що спиралося на право

спадкової власности. Розпочалися князівські усобиці, які зрештою підштовхнули Київську Русь до занепаду і роздроблення.

Русь за нащадків Ярослава Мудрого. Володимир Мономах.

Правління Ярославовичів
Тріумвірат Ізяслава, Святослава і Всеволода
1054-1073

- Усунення від влади молодших братів, що стало підґрунтям майбутніх усобиць
- Поява на південних кордонах нових кочових племен – половців. 1068 р. битва на р. Альта і поразка князів від половців.
- 1068 р. повстання киян проти Ізяслава
- 1072 р. з'їзд у Вишгороді. Ухвалено доповнення до Руської Правди – Правда Ярославовичів.
- Занепад влади київського князя. 1073-1113 роки період міжусобної боротьби між братами. Це поряд з набігами половців призводило до поступового занепаду К.Р.

Дедалі інтенсивніше множення родових гілок, кожна з яких поступово почала усвідомлювати себе окремим родом, увело у міжкнязівські відносини поняття «отчини»— землі, на якій утвердилося те чи те відгалуження роду. Найраніше воно може бути прикладене до Полоцька, де вже після смерти Ярославового брата Ізяслава (І* 1001) залишився правити його син Брячислав, а з 1044 р. - онук Всеслав (Полоцьке князівство перебувало у володінні Ізяславичів Полоцьких аж до злиття у другій половині XIII ст. з Литвою).

На момент смерти Ярослава Мудрого на Русі існувало дві потенційні отчини - Ярославичів та Ізяславичів Полоцьких. Всі нащадки Ярослава, «Ярославлі онуки», завжди підкреслювали свою відмінність від Ізяславичів — «Рогволожих онуків »: Хоча Ізяслав, утім - як і Ярослав, були синами одного батька - князя Володимира Святослава.

Зібравшись у **Любечі в 1097 р.** на перший з'їзд , «Ярославлі онуки» домовилися про розподіл доти спільної отчини на три отчини старших ліній Ярославового дому - нащадків Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів. Так був уперше проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями: «Кождо да держить отчину свою».

Ухвалу Любецького з'їзду супроводжували численні сум'яття та переміщення. Проте загалом починаючи від середини - другої половини XII ст. засади розподілу виглядали вже більш-менш усталеними. За правнуками старшого з Ярославових синів, Ізяслава, утвердилося Турівське князівство,

згодом розділене на Турівську й Пінську половини, котрі, своєю чергою, подрібнилися на ще менші уділи-отчини з центрами у містах Волинського Полісся - Степані, Четвертні, Несвіжі.

За нащадками другого Ярославового сина, Святослава, закріпилося Чернігівське князівство (від Святославового сина Олега ця гілка стала називати себе Ольговичами). У XIII-XIУ ст. чернігівські Ольговичі поклали початок розгалуженій спільноті власників дрібних уділів. У північній частині старого Чернігівського князівства - Сіверщині; пізніша традиція називає тутешніх князів, чиї землі лежали на буферній смузі між Великим князівством Литовським і Московією, «верховськими». Серед цих князів, котрі до кінця XV ст. служили Москві чи Вільну, а далі опинилися в складі Росії, бачимо предків багатьох відомих російських княжих родин, як Волконські, Оболенські, Трубецькі, Карачовські, Одоєвські та ін. Ще одна гілка Свя-тославичів спадково обійняла столи Муромського й Рязанського князівств, з часом теж поглинутих Московією.

Нащадки третього з Ярославових синів, Всеволода, названі за іменем **київського князя 1113-1125 рр. Володимира Мономаха** Мономаховичами, започаткували два потужні родові коліна - Мономаховичів Юрійовичів та Мономаховичів Мстиславичів. Перші після Юрія Долгорукого (і" 1157) стали правителями Володимиро-Суздальського князівства - історичного ядра майбутньої російської держави (останнім представником цього роду був син Івана Грізного цар Федір Іванович, який помер 1598 р.). Процес «приватизації» колективної спадщини Рюриковичів після смерти Ярослава Мудрого протікав вельми інтенсивно.

До середини XII ст. київські правителі ще намагалися втримувати політичний контроль над усіма землями Русі, зокрема - в періоди княжінь таких авторитет них князів, як **Володимир Мономах (1113-1125) та його син Мстислав Великий (1125-1132).** Однак із часом стар ідея колективного володарювання Рюриковичів звужується до території київського уділу, що обіймав історичне ядро Русі, тобто «Руську землю» в стислому значенні - Київщину та Переяславщину.

Володимир Мономах (1113-1125)

1. Запрошений на київський престол через повстання киян 1113 р.
2. Об’єднав під своєю владою більшу частину Русі.
3. Завершив розгром половців. Провів 83 великі воєнні походи проти половців.
4. Ухвалив нове зведення законів «Устав», який доповнив Руську Правду.
5. Підтримував династичні зв’язки з різними правителями Європи
6. Автор – «Повчання дітям» - рекомендацій по управлінню державою.
7. Біля Вишгорода спорудив дерев’яний міст через Дніпро.

Мстислав Великий (1125-1132)

1. Продовжив політику свого батька Володимира Мономаха
2. Здійснив успішні походи проти половців і на Литву
3. Підтримував династичні зв'язки з європейськими правителями.
4. Останні князь єдиної Київської Русі. Після його смерті Київська Русь остаточно розпалася на окремі політично незалежні князівства.

5. **Розпад Київської Русі. Причини та наслідки феодальної роздробленості.**

Феодальна роздробленість – формування на території держави окремих удільних князівств.

Причини:

1. Роздроблення К. Р. зумовлене зростанням феодальної власності на землю, посиленням місцевої землевласницької знаті, економічним і політичним зміцненням князівств.
2. Велика територія держави і відсутність розгалуженого ефективного апарату управління
3. Етнічна неоднорідність населення
4. Відсутність чіткого механізму престолонаслідування
5. Занепад торгового шляху Із варяг у греки, через 4 хрестовий похід Київ опинився осторонь від основних торгових шляхів.
6. Постійні набіги кочовиків.
7. Князівські усобиці.

Поштовх цьому процесові дав Любецький з'їзд, що відбувся в 1097 році. Київська держава роздробилася на ряд великих самостійних феодальних земель-напівдержав, головнішими з яких були: Володимиро-Суздальська, Новгородська, Смоленська, Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Галицька, Волинська. До середини XII ст. на обширах Русі сформувалося близько 15 більших князівств, кожне з яких практично жило самостійним політичним життям, визнаючи «старійшинство» київського князя лише номінально.

На початку XIII ст. поняття «старійшинства» взагалі щезає зі сторінок літописів, що опосередковано підтверджує занепад політичного інституту зверхности київського престолу над удільними князями. Парадоксом, однак, було те, що чим далі відходили один від одного родові уділи фактично, тим гучніше пропагувалася ідея загальнородового володіння й братерства Рюриковичів. Завдяки цьому тогочасна еліта не сприймала так звану «феодальну роздробленість» (як називають події XII—XIII ст. в історіографії) як остаточний

розпад Київської держави. Русь, фактично перетворена на конґломерат окремих політичних організмів, в уяві книжників та їхніх «учнів» - князів і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду, що відчував себе «одного діда онуками ».

Особлива роль у цьому надавалася Києву - «яко то єсть старійший город в землі у всій» Ці уявлення, зіперті не на реальне життя, а на віртуальні догмати, примушували навіть правителів окраїнних земель знову й знову звертати очі до Києва, претендуючи на жаданий «золотий стіл» і простуючи до нього силою - через віроломство, братовбивство, спустошення «пределів братніх » та нищівні взаємні війни, які практично безперервно потрясали Руссю - у 1068-1069,1078-1079,1094- 1097, 1116-1119, 1132-1139, 1146-1157, 1169-1174, 1199, 1202-1203, 1211, 1234 роках. За підрахунками Степана Томашівського, у Києві між 1146 та 1246 р. правило 24 князя, причому 35 княжінь тривало менш як рік. Тобто Київ залишаве об'єктом політичних амбіцій аж до монгольського нападу, а криваві зусилля княжих кланів зосереджувалися на захопленні київського престолу - ефемерного символу єдности.

6. Галицько-Волинське князівство

Уперше про терени майбутнього Галицько-Волинського князівства літопис згадує під 981 р. Саме за правління Володимира Святославича доля майбутньої Галичини та Волині була вперше поєднана з «Руською землею», себто Середньою Наддніпрянщиною. Тоді ж, наприкінці X ст., київський князь заклав «во имя своє » місто Володимир на р. Лузі, передавши його разом із новоприєд- наними землями в управління синам - Борисові, а пізніше Всеволоду. До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі утворювали суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану київському княжому столові. Проте поступове збільшення кількости міст, частина з яких невдовзі перетвориться на самостійні політичні центри, свідчить про початок виокремлення.

Окреслений конгломерат земель-волостей, як уже зазначалося, підпорядвувався безпосередньо київському князеві або його намісникам. Проте в 1084 р. цю систему залежности було вперше порушено, і в Прикарпатті самочинно вокняжилися троє братів — Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, сини тмутороканського князя Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. За підтримкою місцевих бояр, діючи в злагоді між собою, Ростиславичі зуміли закріпитися у Перемишлі, Звенигороді й Теребовлі настільки, що після кількаразових спроб київського князя вибити їх силою княжий з'їзд 1097 р. в Любечі визнав за ними право на ці землі як на «отчину». Незалежність, здобув в упертій боротьбі з Києвом, довелош збройно захищати ще пів століття.

Князь Володимирко - йому випало стати справжнім творцем Галицького князівства. У 1141 р. він переніс столицю з Перемишля до Галича, де зумів увійти в порозуміння з місцевими боярами, а у війні 1152 рр. остаточно відбив зазіхання на Галичину київського князя та його союзників-угорців. Володимирів син **Ярослав Осмомисл (1153-1187)** закріпив батькові здобутки. Діючи де з дипломатичною обережністю, де рішуче, Ярослав перетворив Галицьке князівство на одне з сильніших у тогочасній Русі.

Причини виникнення та піднесення Галицько-Волинської держави

- ✓ Вдале географічне розташування важливих торговельних шляхів, важкодоступність для набігів кочівників;
- ✓ Віддаленість від Києва послаблювала залежність від центральної влади;
- ✓ Необхідність об'єднання зусиль для боротьби з сусідніми Польщею та Угорщиною;
- ✓ Енергійна об'єднавча політика князів Романа Мстилавовича і Данила Романовича;
- ✓ Існування багатих родовищ солі сприяло розвитку торгівлі та економічному зростанню цих земель.

Періодизація політичного розвитку Галицько-Волинського князівства	
1199-1205	Утворення та становлення Галицько-Волинської князівства за Романа Мстиславовича
1205-1238	Тимчасовий розпад князівства. Посилення боротьби бояр за владу. Втручання Польщі та Угорщини.
1238-1264	Відновлення єдності і піднесення князівства за Данила Галицького. Протистояння з монголо-татарами.
1264-1340	Розвиток держави за наступників Данила Галицького. Поступове політичне ослаблення і занепад держави.

Князь Роман Мстиславич (1199-1205 рр.)

Поява Романа Мстиславича на історичній арені не була випадковою. Адже протягом століття, доки Галичиною правили Ростиславичі, на Волині точилися схожі процеси, спрямовані на емансипацію від Києва. До кінця 1160-х рр., як уже згадувалося,волинські волості були підпорядковані або прямо київському князю, або його ставленикам. Проте за Мстислава Ізяславича, правнука Володимира Мономаха, який княжив у Києві в 1167-1170 рр., цю традицію було змінено. Мстислав передав Луцьку землю своєму братові Ярославу, а Володимирську розділив між синами: старший Роман отримав Володимир, троє молодших відповідно Белз, Червен і Берестя. 1199 року, спираючись на місцеву боярську

групу, оволодів Галичем. Так уперше Волинь, Забужжя, Подністров'я і Прикарпаття було з'єднано в один політичний організм. Після смерти дядька й молодших братів Романові Мстиславичу вдалося об'єднати під власною зверхністю всю Волинь, а зі щойно згаданим приєднанням у 1199 р. Галичини стати володарем одного з найбільших князівств тогочасної Русі.

1203 р. Роман установив владу над Київською землею, Переяславщиною, підкорив чернігівських князів. Ходив походами поти половців, Угорщини, Польщі, Литви. Переможні походи помітно підвищували авторитет Романа Мстиславовича на Русі. Літописець називає князя «самодержцем всієї Русі». Він навіть втрутився у конфлікт між гфельфами й гебелінами у Священній Римській імперії. У 1204 р. Папа Римьский Інокентій III запропонував Роману королівську корону в обмін на прийняття князем католицизму.

Новітня апокрифічна традиція (в імовірніше, авторства самого В. Н. Татіщева, в чиєму творі про це оповідаєте приписує Романові Мстиславичу виникнення в 1203 р. проекту «доброго порядку », себто реорганізації владної моделі Русі. У шести найбільших князівства! Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Полоцькому, Чернігівському, Смоленському та Рязанському» нібито пропонувалося запровадити майорат, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому синові, і лише шість володарів, подібно до князів| конфюрстів Німецької імперії, мусили обирати верховного київського правителя. Якою була би доля цього проекту **(якби** він справді існував), сказати важко| червні 1205 р. під час пограничного і ходу в Польщу Романа раптово оточи разом із невеликим загоном під Завихвостом і вбили в бою. Поховано творця Галицько-Волинської держави у Володимирі, в соборному храмі Успіння Богородиці, й відразу після цього, як висловиться **літопис!** «велика смута постала в землі Руській.

Війни за «галицьку спадщину. Данило Галицький (1238-1264 рр.)

По смерті Романа залишилося двоє його малолітніх синів: чотирирічний Данило й дворічний Василько. Романова вдова Анна, заручившись підтримкою свояка, угорського короля, була визнана боярами регенткою при малолітньому Данилові, але втримати влади не змогла. Восени 1205 -1206 р. удільний белзький князь Олександр Всеволодович, зайняв Володимир, а в Галичі та Звенигороді утвердилися чернігівські Ольговичі. Княгині Анні довелося втікати спершу з Галича, а далі й з Володимира.

У цих перипетіях прямі спадкоємці Романа Мстиславича, Данило й Василько, ще не відігравали жодної ролі. Лешко Білий, який розпоряджався Волинню, помістив їхню матір спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. - у маленькому Кам'янці над р. Горинню. Проте ні Романова вдова, ні юні княжичі не втрачали надії повернути батьківщину. Певности додавало й те, що волинська знать, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, а Лешко Білий повівся стосовно племінників лояльно: у 1215 р., коли Данилові виповнилося 14

років, Лешко змусив Олександра Всеволодовича Белзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі. Проте виснажливе суперництво між претендентами на **Галич** тяглося до 1245 р., аж до**ки** не було остаточно розв'язане в успішній для Данила битві під м. Ярославом. До неї виявилися втягнутими всі найближчі сусіди. Ця битва, переможна для Данила і Василька Романовичів, підсумувала сорокалітню боротьбу «за галицьку спадщину», ставши водночас ніби стартовою позначкою, з якої розпочиналося фінальне століття у житті княжої Русі- вже не Київської, а Галицько-Волинської.

Героєм-творцем Галицько-Волинської держави був, без сумніву, Данило Галицький, настільки ідеальний володар і правитель в очах літописця, що для його звеличення залучено біблійні паралелі. Літопис наділяє Данила «повним комплектом» княжих чеснот: він не тільки мудрий і відважний, але й вродливий, пишний, щедрий. Ореол довкола постаті Данила Галицького, мабуть, таки був умотивований. Адже йому вдалося здійснити два головні завдання правителя - встановити внутрішний мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет серед сусідів. На довгі часи зійшли в тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці. Сам Данило правив у Холмі й Галичі, а його брат Василько - у Володимирі, проте у важливих акціях Романовичі діяли спільно. Після смерти братів князівство було поділене між Даниловими синами й сином Василька, і хоча без певних міжособистісних тертів не обходилося, проте вони залагоджувалися без взаємних воєн.

Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишалася монгольська, проте завдяки Даниловим дипломатичним зусиллям Галицько-Волинському князівству пощастило досягнути м'якшої форми залежности від Золотої Орди, ніж Київщині та Чернігівщині. Після поїздки Данила 1245 р. «на поклін» у Сарай володарі Галичини й Волині вважалися не слугами, а федератами хана: вони мусили висилати власне військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили. Щодо спільних військових операцій, то разом із загонами хана їх довелося робити не раз - у 1258 і 1277 рр. на Литву, у 1259- 1260 та 1286-1288 рр. на Польщу, у 1285 р. - на Угорщину. Віддалене від Орди географічно й досить благополучне економічно Галицько- Волинське князівство приваблювало мігрантів з інших теренів Русі. Цьому сприяла також протекційна політика Данила.

Наслідком стабілізації стало те, що в 1250-х рр. (з очевидним прицілом | можливу війну з Ордою) розгорнула масштабні фортифікаційні роботи, зокрема - були перебудовані й укріплю Володимирський та Кременецький **замки** та деякі інші фортеці. Тоді ж Данило провів реорганізацію війська: його коозброєна кіннота («оружники ») **вперше** на Русі вдяглася у звичний для **Европи** рицарський

обладунок, що захищав вершників, і коней, а паралельно виокремилася легкоозброєна кіннота з луками («стрільці»).

Урочиста коронація галицько-волинського правителя, який цим самим неначе приймався під опіку папи, як і решта володарів християнської Европи. У літописі про акт коронації оповідається не без казково-леґендарних деталей: Данило нібито двічі під різними приводами відмовлявся від корони і взяв її аж на третю пропозицію, після умовлянь з боку матері та князів-сусідів. Так чи інакше, відомо, що сталося це в Дорогичині в грудні 1253 р., а королівські реґалії - «вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан» - вручив Данилові посланець Інокентія IV, абат бенедиктинського монастиря з сицилійського міста Месіни Опізо. Характерно, що надалі літописець уже титулує Данила не «князем», а тільки «королем». Заглядаючи наперед, залишається додати, що титулу «король Русі» востаннє вживав онук Данила Юрій Львович (-{• 1308). Юрієві сини Лев та Андрій, як співправителі Галичини й Волині, титулувалися як «князь Галичини» та «князь Володимири».

Що ж до самих королівських регалій (окрім корони, скіпетра й держави, сюди можна віднести також «престоли», згадувані у зв'язку з; столичними катедральними храмами Галича та Володимира), то є свідчення, що 1340 р. польський король Казимир III вивіз зі Львова скарбницю галицько-волинських князів, у тому числі «дві дорогоцінні діядеми, одна дуже цінна туніка [княже корзно] та престол, прикрашений золотом і дорогим камінням». Подальша доля королівських клейнодів династії Романовичів невідома.

Князь/ король	**Роки правління**	**Особливості правління**
Лев Данилович	1264-1301	• Переніс столицю князівства до Львова. • Приєднав Люблінську землю, частину Закарпаття з м. Мукачевом. • Розвивав дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою.
Юрій І Львович	1301-1308	• Прийняв титул «король Русі». • Переніс столицю до Володимира-Волинського. • 1303 р. – ініціатор утворення Галицької православної митрополії.
Андрій і Лев Юрійовичі	1308-1323	• Називали себе «князями всієї Русі». • Поділили державу на сфери впливу, але правили спільно. • Загинули у битві з монголами.

		• З їхньою смертю припиняється династія Романовичів.
Юрій ІІ Болеслав	1325-1340	• Обраний на престол галицько-волинськими боярами. • Мав намір відновити могутність Галицько-Волинської держави. • Проводив політику захисту католицького населення («став розмножати число латинників і їхню віру»). • Прагнув обмежити владу боярської верхівки. Отруєний боярами.

Смерть Юрія ІІ Болеслава стала приводом до боротьби Польщі, Угорщини і Литви за землі Галицько-Волинської держави. На землях Волині став княжити литовський князь Любарт Гедимінович. Галичиною довгий час правили бояри на чолі з Дмитром Дедьком, а згодом вона опинилася під владою Польщі.

Питання для самоопрацювання

1. Основні риси давньослов'янської культури**.**
2. Зародження писемності та розвиток мови.
3. Усна народна та музична творчість.
4. Освіта. Розвиток наукових знань.
5. Книжкові пам'ятки. Літописання.
6. Архітектура та образотворче мистецтво Київської Русі.
7. Історичне значення культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Основні дати до теми

Виникнення та розквіт Київської Русі	
860 р.	Перший похід русичів, очолюваних князем Аскольдом на Константинополь (Царгород)
882 р.	Убивство князя Аскольда та захоплення князівської влади в Києві Олегом. Виникнення держави Київська Русь

907, 911р.	Походи князя Олега на Царгород
941, 944 р.	Походи князя Ігоря на Візантію
945 р.	Повстання деревлян і вбивство князя Ігоря
957 р.	Посольство княгині Ольги до Царгорода
968 р.	Перший Балканський похід князя Святослава
969–971 рр.	Другий Балканський похід князя Святослава
988 р.	Початок запровадження князем Володимиром християнства як державної релігії Київської Русі
1036 р.	Розгром князем Ярославом Мудрим печенігів під Києвом
1054 р.	Перша згадка в літописі Києво-Печерського монастиря
1054–1113 рр.	Співправління трьох братів Ярославичів – Ізяслава, Святослава та Всеволода
1068 р.	Повстання в Києві проти Ярославичів
1097 р.	Любецький з'їзд князів
1113р.	Народне повстання в Києві
1113 р.	Прийняття "Статуту" Володимира Мономаха
Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава	
1152–1187 рр.	Зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла
1169 р.	Захоплення й розорення Києва об'єднаним військом 12 руських князів, очолюваним Андрієм Боголюбським

1185 р.	Невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців, що став підґрунтям для поеми "Слово о полку Ігоревім"
1187р.	Перша літописна згадка назви "Україна" стосовно земель Південної Київщини та Переяславщини
1199 р.	Об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель
1206–1238 рр.	Утворення Галицько-Волинського князівства Період міжусобиць, боярських змов та іноземного втручання в галицько-волинські справи
31 травня 1223 р.	Битва на річці Калці
1238 р.	Утвердження князя Данила Романовича в Галичі. Розгром військом Данила Галицького рицарів-хрестоносців під Дорогочином
1239 р.	Спустошення монголами Переяславської й Чернігівської земель
Кінець листопада – початок грудня 1240 р.	Облога й захоплення Києва військами монгольського хана Батия
Грудень 1240 р. – березень 1241 р.	Спустошення монголами земель Київського та Галицько-Волинського князівств
17 серпня 1245 р.	Ярославська битва
1253 р.	Коронування Данила Галицького послами Папи Римського Інокентія IV
1264 р.	Смерть Данила Галицького
1264–1301 рр.	Князювання Лева Даниловича (сина Данила

	Галицького) у Галицькій та Перемишльській землях
1269–1288 рр.	Князювання Володимира Васильковича (сина Василька Романовича, брата Данила Галицького) на Волині
1301–1308(15) рр.	Правління Юрія І Львовича, що об'єднав під своєю владою всі землі Галицько-Волинської держави
1315–1323 рр.	Князювання в Галицько-Волинському князівстві Андрія та Лева ІІ Юрійовичів
1324–1340 рр.	Князювання в Галицько-Волинській державі Мазовецького княжича Болеслава Юрія ІІ
1340 р.	Смерть Юрія ІІ. Перший похід польського короля Казимира ІІІ на Львів. Початок боротьби за галицько-волинські землі між Литвою та Польщею
1349 р.	Похід польського короля Казимира ІІІ на Галицько-Волинську Русь і підкорення більшості її земель
Політичний устрій, соціально-економічний, культурний розвиток Київської Русі та Галицько-Волинської держави в IX-XIV ст.	
992–996 рр.	Спорудження Десятинної церкви в Києві
1037 р.	Спорудження Софійського собору в Києві
1037–1039 рр.	При Софійському соборі в Києві створено літопис, названий найдавнішим Київським зводом
1056–1057 рр.	Створення "Остромирового Євангелія" – найдавнішої з книг, яка збереглася до наших днів

1073, 1076 р.	Створення "Ізборників" для князя Святослава Ярославича
1108 р.	Заснування онуком Ярослава Мудрого Святополком Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві
1113 р.	Завершення ченцем Києво-Печерської лаври Нестором написання літопису "Повість минулих літ"
1117 р.	Укладення "Повчання" Володимира Мономаха
Близько 1200 р.	Спорудження церкви Святого Пантелеймона в Галичі
1230–ті рр.	Написання "Слова про погибель Руської землі"
1256 р.	Перша літописна згадка про місто Львів
Друга половина XIII ст.	Укладення Галицько-Волинського літопису, що містить дві самостійні частини: Галицьку (1201 – 1261) і Волинську (1262–1292
1324 р.	Перша писемна згадка про чинність на українських землях (у Володимирі-Волинському) магдебурзького права

Тестові завдання для самоперевірки

1. Кого з великих київських князів історик О. Субтельний охарактеризував так: *«Його слов'янське ім'я, варязьке виховання, кочовий спосіб життя віддзеркалювали поєднання європейського та азіатського начал. Його управління ознаменувало апогей ранньої героїчної доби в історії Київської Русі»*?

А. Олега

Б. Ігоря

В. Святослава

Г. Володимира

2. До якого періоду належать події, описані візантійським істориком:

«Тепер слов'яни бушують повсюдно... Вони спустошили та спалили міста й фортеці, узяли полонених і стали панами на землі. Вони осіли на ній панами, як на своїй, без страху... І нині вони живуть тут і перебувають у країні ромеїв... Зіслов'янилась вся наша земля і стала варварською»?

А. III-IV ст.

Б. V–VII ст.

В. VIII-IX ст.

Г. X-XI ст.

3. Із діяльністю якого давньоруського правителя пов'язано встановлення норм данини («устави», «уроки») та створення осередків князівської влади на місцях («погости», «становища»)?

А. Аскольда

Б. Олега

В. Ігоря

Г. Ольги

4. Унаслідок військових походів київського князя Олега на Візантію

А. імперія втратила придунайські та причорноморські землі.

Б. Київська Русь забезпечила охорону володінь Візантії в Криму.

В. Візантія визнала зверхність Київської Русі над Болгарським царством.

Г. Руські купці отримали право на безмитну торгівлю у Константинополі.

5. Які зміни у соціально-економічному житті східних слов'ян сприяли утворенню Давньоруської держави?

1. Занепад і зникнення віче — органу громадського управління.
2. Підвищення продуктивності праці в землеробстві, удосконалення ремісничого виробництва.
3. Запровадженням державної релігії, поширення писаного кодифікованого права.
4. Розклад родово-общинного ладу, початок класової диференціації.

А. 1, 4

Б. 2, 4

В. 1, 3

Г. 2, 3

6. «Шлюбну дипломатію» як засіб налагодження зовнішньополітичних зв'язків започаткував київський князь

А. Олег.

Б. Ігор.

В. Святослав Ігоревич.

Г. Володимир Святославич.

7. У 907 р., 911 р., 941 р., 944 р. відбулися походи київських князів на

А. Константинополь.

Б. Новгород.

В. Доростол.

Г. Булгар.

8. Які союзи слов'янських племен проживали на території сучасної України?

1. радимичі

2. сіверяни

3. в'ятичі

4. поляни

5. кривичі

6. дреговичі

7. деревляни

9. У якому році на з'їзді руських князів ухвалено таке рішення: *«…Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Ізяславів [уділ]; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид, Олег, Ярослав – Святославів [уділ]; іншим [хай будуть] уділи, які їм роздав Всеволод…»?*

А. 1054 р.

Б. 1097 р.

В. 1113 р.

Г. 1187 р.

10. Які чинники спричинили роздробленість Київської Русі?

1. Великі простори держави, етнічна неоднорідність її населення.
2. Чіткий, незмінний механізм спадковості великокнязівської влади.
3. Зміцнення вотчинної форми феодального землеволодіння.
4. Навала монгольських орд хана Батия.

А. 1, 3

Б. 1, 4

В. 2, 3

Г. 2, 4

11. Визначте особливості розвитку Київської Русі кінця X — середини XI ст.

1. Зосередження уваги та сил держави переважно на зовнішній політиці.

2. Вихід держави на міжнародну арену та початок її дипломатичної діяльності.

3. Перенесення уваги влади із проблеми завоювання земель на їх освоєння та утримання.

4. Неконсолідованість влади, постійний місцевий племінний сепаратизм.

5. Запровадження та поширення державної консолідуючої релігії.

6. Поява писаного кодифікованого права.

12. Після смерті Ярослава Мудрого владу в Київській державі зосередили у своїх руках

1. Ізяслав.

2. Мстислав.

3. Роман.

4. Святослав.

5. Данило.

6. Всеволод.

7. Володимир.

13. Установіть послідовність появи понять і термінів в історії Русі-України (IX–XIII ст.).

А. «вотчина»

Б. «ярлик»

В. «полюддя»

Г. «погости»

ТЕМА 3
Українські землі в умовах іноземної колонізації (друга половина XIV- XVI ст.) (2 год.).

План

1. Розподіл і захоплення українських земель Литвою, Польщею та іншими державами.
2. Суспільно-політичний лад та економічний розвиток України в XIV-XVI ст.
3. Люблінська унія і доля українських земель
4. Релігійне життя та культура України у XIV-XVI ст.

Джерела:

1. Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануци, Д.Ващука, Д.Вирського (латиномовні документи). К., 2014. 600 с.
2. Боплан Гійом Левассер де Опис України. К., 1990. 301 с.
3. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. К., 1995. 246 с.
4. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. 112 с.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одесса : Юрид. л-ра, 2002. 464 с.
6. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 560 с.

Література:

1. Бойко І. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського королівства (1389-1569). Львів, 2010. - 244с.
2. Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Український історичний журнал. 2004. №1. С. 90–101.
3. Ващук Д. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині. // Український історичний журнал. 2015. №2. С. 99 – 112.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси [Текст]: в 11-ти т. 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. 1995. 667 с.
5. Гурбик А. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 47-58.
6. Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV - XVI ст. // Середньовічна Україна: зб. наук, праць. Вип. 2. К ., 1997. С. 88-101.
7. Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939.
8. Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні // Юрид. вести. 1994. №3.
9. Русина О. Українські землі під литовським і польським володарюванням (середина XIV - середина XVII ст. // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К ., 1997. 378 с.
10. Україна: литовська доба 1340-1569. К ., 2008. 784 с.

11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст]. – 2-ге вид., перероблене та розшир / Н. Яковенко. К.: Критика, 2005. 584 с.
12. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія] / Українськиї науковиї ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики. Вид. 2-ге, переглянуте і випр. К.: Критика, 2008. 470 с.

1. Розподіл і захоплення українських земель Литвою, Польщею та іншими державами.

В історії України XIV ст. настав досить складний період. Українські землі розділені через князівські усобиці та спустошені татаро-монгольською навалою поступово опиняються у складі інших держав, які активно формуються в той час. Найуспішніше це робить молода литовська держава, як наслідок більшість українських земель опиняються у складі Литви. Після утвердження монгольської зверхності центральні та північні терени майбутньої України - Київське, Переяславське, Турово-Пінське й Чернігово-Сіверське князівства - на ціле століття сходять у тінь. Поштовхом до їхньої нової з'яви на історичній арені стає несподівана активність маленької войовничої Литви, мешканців якої давньоруські літописці поблажливо називали «людьми з боліт». Уперше про «литву» згадують під 1009 р. німецькі писемні джерела, окреслюючи цією назвою племінне угруповання балтів, які заселяли південно-східні реґіони сучасної Литви та прилеглі терени Білорусі між річками Німаном і Вілією.

У XII ст. з мірою ослаблення руських князівств Литва починає перетворюватися на самостійну військову силу. Орденська загроза примусила аморфні племінні союзи згуртуватися у міцну, боєздатну й аґресивну одиницю, готову не лише до відсічі рицарям-хрестоносцям, але й до розширення королівства литовських племен під владою князя Міндовґа припадають на 1240-ві рр.. До «держави Міндовґа» від самого початку ввійшло й Середнє Понімання, або так звана Чорна Русь. Після загибелі Міндовґа (1263) розпочалася тривала боротьба за владу, переможцем із якої аж у 1295 р. вийшов Вітенас - представник одного з племінних княжих родів. За його правління (1295- 1315) Литовська держава набула окресленіших форм, проте її остаточне зміцнення припало вже на часи володарювання Вітенасового брата Ґедиміна (1316- 1341), який уперше почав титулувати себе «великим князем литовським, руським і жемайтійським», об'єднавши під своєю зверхністю окрім литовських і жемайтійських племінних князів іще й декого з Рюриковичів - володарів руських князівств на території сучасної Білорусі.

Ґедимін та Ольґерд - «збирачі руських земель»

Між 1316 і 1320 р. починається : зближення Литви з галицько-волинськими князями, скріплене шлюбом Ґедимінового сина Любарта з дочкою князя Андрія Юрійовича. Тим часом після смерти Ґедиміна (1345) у Великому князівстві Литовському встановлюється співправління двох його синів - Ольґерда й Кейстута: Кейстутові підлягали Жемайтія, Литва і традиційно пов'язана з нею поніманська Чорна Русь, а Ольґердові - решта руських земель. Тож саме за Ольґерда Ґедиміновича (1345—1377) відбулося приєднання до

великого Князівства Чернігово-Сіверщинии та Наддніпрянщини. Цьому чимало посприяв політичний розкол у Золотій Орді. На зламі 60-х рр. Ольґердові вдалося витиснути ординців із Гомельщини, Чернігівщини, Переяславщини. Помітну роль у цьому відіграла битва на р. Синіх Водах (нині р. Синюха, в околицях Ново-Архангельська Кіровоградської обл.], що сталася, вірогідно, між 24 вересня - 25 грудня 1362 року.) Військо Ольґерда, який особисто брав у ній участь, складалося не лише з його рицарів, а й із загонів боярства Київщини та Чернігово-Сіверщини й відділів Любарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля. Супротивниками з'єднаних русько-литовських сил виступало троє татарських беїв. Перемога на Синіх Водах, як припускають одні історики, відсунула межі територій, підвладних Золотій Орді, на Дніпрі до порогів, а на Дністрі - до його чорноморського гирла; інші ж натомість уважають, що повне підпорядкування Наддніпрянщини й Поділля великому князеві литовському сталося на кілька десятиліть пізніше - після певного періоду співвладдя тут Ольґерда й золотоординського хана.

Польська експансія на українські землі.

Із розпадом Галицько-Волинського князівства на українські землі претендує і Польща. Перша спроба Польщі заволодіти Галичиною в 1340 р. була невдалою. Польський король Казимир III змушений був відступити через натиск монголів, що допомагали галицьким боярам. Після Смерті Дмитра Детька, Казимир III зробив чергову спробу зайняти Галичину. Свій завойовницький похід 1349 року він назвав «хрестовим походом проти схизматиків-православних і литовців-язичників». Унаслідок цієї експансії в 1366 р. під польською владою опинилася вся Галичина і частина Волині.

Польська влада взяла курс на перетворення українських земель у звичайну провінцію з польським правом і адміністративною системою. Одночасно з цим польський уряд насаджував католицизм та перешкоджав розвитку православної релігії. У 1361 р. у Львові було створено католицьке архієпископство, а в 1374 р. ліквідовано Галицьку православну митрополію.

По смерті Казимира III в 1370 р. Польща за династичною угодою передала Галичину Угорщині. Король Людовік Угорський передав її своєму племіннику – сілезькому князю Владиславу Опольському, хоча Галичина залишалась васально залежною від Угорщини. Владислав, який правив у Галичині у 1372-1378 роках, прагнув позбутися залежності від Угорщини. Він створив власний апарат управління і навіть карбував власну монету з гербом і титулувався «самодержцем Русі». Проте для реалізації своїх планів Владислав опирався не на місцеве населення, а на переселенців, що робило його владу хиткою і врешті дало змогу Польщі в 1387 р. не тільки знову повернути собі Галичину, а й остаточно там закріпитися. Цьому сприяло й те, що після смерті Людовика Угорського на троні опинилася онука Казимира III Ядвіґа, коронована 1384 р. у віці заледве 11 років. Проте, згідно з польськими звичаями, владу можна було обійняти лише «по мечу»: королева царствує, не правлячи, - і після довгих дебатів придворні магнати вирішили запросити за чоловіка для юної Ядвіґи найперспективнішого партнера у боротьбі з Орденом - тодішнього великого князя литовського Яґайла Ольґердовича. А платою за польську корону мусило стати визнання її зверхности над Великим

князівством Литовським. Така акція мала зміцнити розхитане внутрішніми незгодами Польське королівство і водночас влаштовувала Яґайла, чиї власні позиції виглядали досить непевно.

У цій ситуації Яґайло радо пішов назустріч польській пропозиції. Тож 14 серпня 1385 р. в Креві (нині містечко Гродненської обл. в Білорусі), у присутності польських послів та своїх братів-свідків Яґайло підписав пункти зобов'язання серед яких два найголовніші - «прийняти свій народ до святої Католицької Церкви» й «навіки приєднати- землі Литви й Русі до Польського королівства. 1386 р. під іменем Владислава Яґайло прийняв хрещення за латинським обрядом, після чого був обвінчаний з Ядвігою і коронований у Кракові.

Перший пункт зобов'язання - охрестити язичників-литовців - Яґайлові вдалося виконати швидко й без ускладнень наприкінці 1386 - на початку 1387 р. почалася акція охрещування останніх язичників Европи й було створене єпископство з центром у Вільні. Натомість політичний аспект унії став проблематичним, наштовхнувся на опозицію Андрія Ольґердовича, князя полоцького, а в 1389 р. - знаті Литви й Чорної Русі. Опозицію очолив Вітовт Кейстутович, двоюрідний Ягайлів брат і конкурент у боротьбі за великокняжий престол. Після низки збройних сутичок Владислав Яґайло у 1392 р. змушений був визнати Вітовта своїм довічним намісником, а 1398 р. той проголосив себе повновладним великим князем литовським під номінальною зверхністю польського короля, чим фактично анулював Кревську унію.

Вітовт. Людина непересічних політичні військових талантів, Вітовт Великий його прийнято називати у литовській традиції) упродовж свого майже 40-літнього (1392-1430) правління зумів поставити аморфний конґломерат земель, що склався в Ольґердову добу, у більшу залежність від великого князя. Жертвами зініційованих ним централізаторських акцій стали й володарі українських удільних князівств. Упродовж 1393-1395 рр. Вітовт одного за одним позбавляє влади Федора Любартовича Волинського, Володимира Ольґердовича Київського, Дмитра-Корибута Ольґердовича Сіверського, Федора Коріатовича Подільського. На їхнє місце були посаджені або намісники або залежні від Вітовта князі-державці.

Авторитету Вітовтові додавала й зовнішня політика. В знаменитій битві 15 липня 1410 р. під с. Ґрюнвальдом Вітов переміг Тевтонський орден лицарів-хрестоносців. Дипломатичним відлунням цієї перемоги стала пропозиція «чеських станів» передати корону померлого в 1419 р. без спадкоємців Вацлава IV Владиславу Яґайлу, а той, своєю чергою, переадресував запрошення Вітовту. Чеська акція не набула розвитку, бо їй активно протидіяв німецький імператор, який, утім, запропонував як своєрідну компенсацію великому князеві литовському королівську корону, офіційно заявивши про це на так званому «з'їзді монархів» у Луцьку. Сам акт коронації планувався на 8 вересня 1430 р. у Вільні, куди вже навіть почали з'їжджатися високі гості: великий московський князь, обидва магістри Ордену та ін. Проте за наказом Владислава Яґайла, противника піднесення Великого князівства Литовського до ранґу незалежного королівства, послів імператора, які везли до Вільна корону, перехопили, і коронування довелося відкласти. Вітовтові не судилося його дочекатися: півтора місяці по тому, 27 жовтня, він раптово помер.

У пам'яті мешканців Великого князівства Литовського Вітовт перетворився на символ закону й справедливости - певну точку відліку «доброї старовини », з якої

розпочалося впорядкування держави. Однак володаря-спадкоємця, рівного за силою Вітовтові, не знайшлося. Відтак по його смерті негайно розпалося й збите докупи великокняжою волею державне утворення. На довгі роки країна впала у вир династичної війни, що оголила її доти тамовані внутрішні суперечності й сформувала дві протиборчі течії, очолені представниками двох гілок роду Ґедиміна. Цей розподіл опосередковано віддзеркалив неоднорідність складових частин держави, однією з яких було її первісне, переважно литовське ядро, а другою - терени колишніх руських князівств, незрівнянно більші за територією та за чисельністю населення.

1430-х рр. територія колишнього Галицько-Волинського князівства стала доменом спершу Казимира Великого та його онуки Ядвіґи, а далі її чоловіка та спадкоємця, короля Владислава Яґайла. Той щоправда, Єдлинським привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських теренів із доменіяльного підпорядкування на загальний статус, урівняний із рештою земель Польського королівства, проте остаточно це завершив уже його син, король Владислав III, у 1434 р., коли згаданий привілей набув реальної чинности як для Галичини, так і для Західного Поділля. Згідно з ним, на території колишнього князівства створювалося Руське воєводство з землями Львівською, Перемиською, Сяноцькою, Галицькою та Холмською, а також Подільське воєводство з центром у Кам'янці-Подільському. У 1462 р. норми Єдлинського привілею було поширено на приєднане від Мазовії Белзьке князівство - віднині однойменне Белзьке воєводство.

2. Суспільно-політичний лад та економічний розвиток України в XIV-XVI ст.

Соціальна структура українського суспільства XIV-XVI ст.

Привілейований стан

Велика шляхта	• Князі – найзаможніша, титулована знать. • Пани – заможна знать, без князівських титулів, але відрізняється давністю роду. • Магнати – найбільші землевласники серед князів і панів (К.І.Острозький – найбільший український магнат)
Середня шляхта	• Зем’яни – найбільший прошарок шляхетської верстви, шляхетський статус отримували за військову службу.
Дрібна шляхта	• Бояри – володіли удільними землями за виконання служби.
Вище духовенство	• Митрополит, єпископи, архієпископи, які не підлягали світському суду.

Напівпривілейований стан

Міщани	• Патриціат – найзаможніша частина міщанства. • Бюргерство – середня частина міщанства, майстри, торговці, ремісники.

	• Плебс – найбідніші городяни
Духовенство	• Рядові священнослужителі.

Непривілейований стан

Селянство	• Похожі селяни- особисто вільні селяни. • Непохожі селяни – прикріплені до свого наділу
Слуги	• Особисто вільні селяни, що перебували на службі і отримували за це земельні наділи
Данники	• Особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники, які сплачували державі данину (чинш).
Тяглові	• Селяни, які працювали на поміщиків з власним тяглом
Козацтво	• Міжстановий соціальний прошарок, який офіційно не визнавався ні польською ні литовською владою як окремий соціальний стан до 1578 року.

Закріпачення українського селянства:

В XV ст. на українських землям почала встановлюватися система правових відносин, які встановлювали залежність селянина від феодала. Цей процес стимулювався появою фільваркових господарств, що потребували дешевої, а згодом і безкоштовної праці селян. Першими закріпачувати селян розпочали на українських землях, що входили до складу Польщі. (1435 р.). В 1447 році кількість днів, коли селяни відбували панщину збільшилась. Вже наприкінці XV ст. Україною прокотилась перша хвиля селянських повстань проти закріпачення. Так, в 1490-1492 роках відбулося повстання під проводом отамана Мухи. Проведення у 1557 році «волочної поміри» значно обмежувало права селян на зміну місця проживання. «Устава на волоки» прийнята у 1577 році стала поштовхом до активного розвитку фільваркового господарства. Всі землі ділилися на волоки – однакові наділи. Тяглові селяни, які хотіли користуватися волоком, змушені були всією сім'єю відпрацьовувати панщину у фільварку. Третій Литовський статут 1588 року – остаточно утвердив кріпацтво.

Магдебурзьке право на українських землях

Сприятливими для розвитку міст були й організаційні форми їхнього існування, започатковані наприкінці XIII ст. як ексклюзивна форма життя німецьких громад-колоній. Від середини XIV ст. такий тип міської організації починає поширюватися на всі більші міста Русі й Поділля, перетворюючись на загальновизнану норму. Культурним посередником, за допомогою якого він проникав на Русь із Силезії, стали міста Малої Польщі, передусім Краків, а за назвою німецького Маґдебурґа, де міський устрій був регламентований з особливою деталізацією, вся сукупність засад, що його окреслювали, отримала назву «маґдебурзьке право». З українських міст найповніше устрій такого типу

представлено у Львові, який ще в 1356 р. отримала привілей Казимира III на «німецьке право». Із плином часу, вже за львівським взірцем, маґдебурґія стала проникати вглиб українських земель.

Запровадження міського права стало справжньою «урбанізаційною революцією», оскільки вилучало міську громаду з- під юрисдикції королівської адміністрації, яку віднині заступали представники виборного самоврядування. Міське самоврядування здійснювалося двома виборними органами - «радою» та «лавою», що носили спільну назву «магістрат». Рада, яка складалася з райців, очолених бурмистрами, виконувала адміністративні функції, її члени обиралися довічно. На посаду бургомистра обиралися члени ради по черзі.

Лава – суд у кримінальних справах, очолюваний війтом. Цю посаду міг обійняти тільки шляхтич. В ролі присяжних цього суду виступали виборні городяни – лавники. Обсяг незалежности міста визначався типом війтівства. Адже саме король, а в приватних містах власник населеного пункту, надавав так званий каційний привілей, тобто право на відокремлення самоврядної міської громади. Користувалися міським правом тільки особи, належні до міської громади, а стати її членом можна було або спадково, або шляхом «прийняття» - через купівлю нерухомості в місті, через одруження, через особливі заслуги тощо. Новоприйняті «громадяни », сплативши вступне, складали присягу й записувалися до відповідної міської книги. Сказане, звичайно, не означає, що в місті жили самі лиш «громадяни» частина населення, особливо на околицях вважалася просто «мешканцями й не підлягали міському праву, не мали права голосу та інших пільг. Членів міської виборчої ради зазвичай обирали з поміж найзаможніших городян, унаслідок чого рада з плином часу перетворювалася на замкнену касту міського патриціяту. Водночас існували легальні важелі протидії зловживанням, оскільки міське життя набувало дедалі розвинутіших публічних форм.

Паралельно із закоріненням німецького права оформлялася **цехова система** організації ремісників. Перші цехові корпорації фіксуються у Львові й Перемишлі з кінця XIV століття. У Львові, наприклад, на той існувало не менш як чотири цехи (пекарський, різницький, шевський кравецький); у 1425 р. їх було вже 10, наприкінці XV ст. - 14, а на середину XVI ст.. їх було близько 20. Цехову систему в готових формах взято із німецьких земель, а швидкому її поширенню сприяло те, що реміснича практика відкривала шлях молоді «подорожей» до інших земель і держав для завершення навчання.

Цех являв собою самоврядну групу, очолювану виборним старшиною - цехмистром, найбільш авторитетним серед майстрів, що складали «цехове братство». Окрім майстрів, до цеху входили їхні помічники - підмайстри («товариші»), а також учні («виростки», «хлоп'ята»). Цехове право, було засновано на звичаї і статути. Кожен цех мусив мати власний письмовий статут, що його затверджував король або власник приватного міста. Статути регламентували не тільки виробничий, а й моральний бік життя ремісників. Перше мало на меті охорону корпоративних інтересів. Щодо моральних приписів, то їхній зміст спирався на тезу, згідно з якою цех стояв на варті «добрих християнських звичаїв » як спільноти людей, пов'язаних спільним релігійним культом. Цехові статути передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху.

3. Люблінська унія – 1 липня 1869 року - Велике князівство Литовське і Полське королівство об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту. Люблінський сейм 1569 р. реалізував наміри об'єднання двох сусідніх держав – польської і литовсько-руської, що пробивали собі дорогу замалим не два століття. Адже попередні спроби верхівка обох країн обговорювала й навіть підписувала аж вісім разів, починаючи з Кревської унії 1385 р. і закінчуючи 1501 р., але справа не заходила далі династичної унії, тобто очолення обидвох держав одним королем. Перетворення ж династичної унії на реальну федерацію мало доленосне значення для польського, литовського, білоруського та українського етносів, чия доля нині пов'язувалася з новоствореною державою, однією з найбільших у тогочасній Європі – Річчю Посполитою, що проіснувала до кінця XVIII століття.

Причини унії:

- Перший поштовх – загроза для обох держав з боку рицарів-хрестоносців (Грюнвальдська битва, 1410, остаточно проблема зникла 1466 р.);
- Потужний противник Московія і її політика «збирання руських земель». У затяжних війнах, що точилися з 1487 року майже безперервно, Велике князівство Литовське поступово втрачало колишні руські князівства.
- Лівонська війна з Московією 1562-1583 рр. (затяжна і економічно виснажлива.).
- Беззахисність південних кордонів держави від нападу татар
- Внутрішня ситуація у державі – боротьба шляхти з магнатською верхівкою за свої права. (шляхта була за унію, магнати проти).
- «Золотий вік» Польщі. Небувале піднесення і розквіт культури у Польщі за короля Зигмунда Августа (1548-1572) посилювало полонофільські настрої у Великому князівстві Литовському.
- Польська верхівка прагнула унії як із великодержавних амбіцій, так і заради територіальних прирощень.

Наслідки унії

- Утворювалася одна держава – Річ Посполита
- Державу мав очолювати один монарх
- Велике князівство Литовське і Польське королівство залишалися при цьому самостійними політичними організмами – з окремою виконавчою владою, власною скарбницею і монетною системою, військом, правом і судочинством
- Спільними для обох держав були: сейм, а також сенат – найвищі законодавчі органи.
- Частина руських земель – Підляшшя, Волинь, Київщина і Східне Поділля – переходили під повну юрисдикцію Польського королівства.

Після укладення Люблінської унії відбувся остаточний перехід українських земель зі складу Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. На території України введено адміністративно-

територіальний устрій за польським взірцем – поділ на 6 воєводств: Руське (Львів), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Київське (Київ), Брацлавське (Брацлав), Волинське (Луцьк). Входження українських земель до складу Польського королівства мало як позитивні так і негативні наслідки. До позитивних безумовно слід віднести те, що більшість українських земель об'єдналися в одному державному утворенні. І так само відбулося зближення української культури із західноєвропейською культурою. Негативними були процеси полонізації української знаті, колонізація польською шляхтою українських земель, кріпацтво і панщина, загострення соціальних суперечностей у суспільстві.

4. Релігійне життя та культура України у XIV-XVI ст.

У XIV – першій пол. XVII ст. українська культура розвивалася в надзвичайно складних умовах. До них слід віднести:

- роз'єднаність українських земель;
- відсутність єдиного політичного центру;
- соціальне і національне гноблення з боку польських, литовських, угорських, турецьких та інших іноземних загарбників;
- постійну жорстоку агресію татар.

Більша частина українських земель знаходилася у складі Литовської та Польської держав. Разом із тим XIV – XVI ст. – це час подальшого формування українського народу, активізація його боротьби проти польсько-литовського панування, поява на історичній арені України такого самобутнього в політико-культурному контексті явища, яким було українське козацтво. Найважливішим чинником та необхідною умовою поступу національної культури був розвиток української мови. Ще в XI – XIV ст. у деяких літературних пам'ятках чітко відбито риси, властиві більш пізній українській мові. Як відомо, офіційною мовою Литовської держави була "руська мова", що склалася на основі синтезу писемної церковнослов'янської та елементів усної давньоруської мови доби Київської Русі. Ця мова протягом XIV – XVI ст. зазнала помітного розвитку шляхом подальшого збагачення елементами усної народної мови та запозичення й освоєння іншомовної лексики. Найдавнішою пам'яткою написаною давньою українською мовою є Пересопницьке євангеліє (1556-1561 рр.).

Україна, перебуваючи у складі Литовської держави, значно переважала останню за рівнем своєї культури. Українці на державній службі вводили в загальний ужиток свою мову, звичаї, право.У цілому ж державно-політичний симбіоз із Литвою дав українцям досить небагато культурно-цивілізаційних надбань. Велике князівство Литовське так і не стало міцною стабільною державою, хоча довгий час було найсерйознішим суперником залежної від монголів Москви у справі політичної гегемонії в ареалі давньоруських земель.

Ще однією особливістю розвитку української культури у зазначений період було те, що на тлі розвою народної культури традиційні центри культури високої – князівські двори й монастирі – до певного часу лишалися надто далекими від потужних культуротворчих процесів у народній українській масі.

Давні удільні князівські роди поступово дрібніють і вироджуються. Особливо цей процес стає помітний від XVI ст., коли провідну роль починають відігравати польські впливи (після Люблінської унії 1569 р.) і спостерігається масова денаціоналізація української шляхти внаслідок переходу в унію чи покатоличення цілої низки знатних українських родів. Саме у XVI – першій половині XVII ст. українська культура й православна церква як ідеологічна підвалина цієї культури зазнають найтяжчих і найвідвертіших утисків із боку польських колонізаторів.

Разом з тим були і позитивні моменти в розвитку української культури. Динаміка міського життя сприяла поступовому витворенню доти незнаної на Русі відкритої міської культури поліетнічного типу. Першою з-поміж ознак, що свідчили про світоглядні зрушення в міському побуті, можна вважати зміну ставлення до книги. З предмета сакральної, або принаймні наближеної до Бога, духовної сфери книга перетворилася на утилітарне знаряддя пізнання. Причиною цього стало винайдення книгодрукування. Звісно, це не було прямим наслідком здешевлення книги, і скажімо, в тогочасних Волині чи Київщині годі шукати слідів книжкового буму. Натомість у Львові та інших великих населених пунктах Галицької Русі з'являються перші осередки регулярної торгівлі продукцією друкарень Франкфурта, Ляйпциґа, Нюрнберга тощо. На місцевий книжковий ринок, тобто до широкого читача, потрапляють твори античних авторів, теологічні та філософські трактати, книги з медицини, посібники з юриспруденції, історії, географії.

Формування читацького попиту спонукали латинські школи, що їх від кінця XIV ст. почали створювати при костьолах і монастирях. Навчання в цих школах давало можливість учням продовжувати навчання в будь яких європейських навчальних закладах. Озброївши вихованців знанням латини, поза якою не існувало середньовічної вчености, ці школи відкрили юнакам двері до європейських університетів. Тож саме появі латинських шкіл українська культура завдячує тим, що вже наприкінці XV - на поч. XVI ст. стрімко зростає кількість студентів із Русі не тільки в Краківській академії але й в університетах Праги, Падуї, Болоньї, Вітенберґа, Базеля, Лейдена. Зокрема, лише в Кракові, за даними університетської метрики було 1400-1500 слухачів родом із Русі. Показово те, що майже половина юнаків були синами городян-ремісників - кушнірів, кравців, пекарів тощо Найяскравішим прикладом злету міщанського сина є доля першого українського доктора філософії Юрія Дрогобича (бл. 1450-1494)

У другій половині XVI ст. більшість українських земель увійшла до складу Речі Посполитої. У зв’язку з цим відбулися значні зміни у шкільній справі. Через наступ католицизму та активізацію національно-визвольного руху ідеологічна боротьба переноситься передусім у сферу освіти. Вплив Реформації спричинився до того, що протестанти заснували у Польщі та Литві, а згодом і в Україні низку кальвіністських, лютеранських та аріянських шкіл, де вчилися й українці. За їх слідами розгортають свою діяльність і єзуїти. З метою поширення католицизму вони протягом якихось 30-40 років відкривають цілу мережу єзуїтських колегій за зразком західноєвропейських вищих шкіл. Тут працювали досить високого рівня вчителі, головним завданням яких було поєднувати навчання з вихованням у католицькому дусі. Навчання було суворо регламентованим, за традиційною для Західної Європи схоластичною схемою.

Через усі зазначені обставини у XVI ст. в Україні постало питання про створення вітчизняного вищого навчального закладу європейського рівня. І такий заклад з'явився заходами найбагатшого магната Речі Посполитої і найвидатнішого меценати доби князя ***Василя (Костянтина) Острозького***. У 1576 р. він заснував у своїй резиденції в м. Острог славнозвісну Острозьку греко-слов'яно-латинську колегію**,** що задумувалася як майбутня православна академія. Сучасники й дослідники називали цей заклад "грецьким колегіумом", "тримовним ліцеєм", "академією". Тут викладали "сім вільних наук". При академії зібрався колектив відомих учених і письменників. Це – Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, греки Діонісій Палеолог та Кирило Лукарис, колишній професор Краківської академії Ян Лятос та інші. За 47 років існування цього навчального закладу з нього вийшло чимало освічених людей. Досить сказати, що тут навчався майбутній гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, письменники Мелетій Смотрицький та Іов Княжицький. Острозьку колегію закінчили близько 500 випускників, і національно-визвольний рух в Україні отримав значний загін своїх умілих захисників та пропагандистів. При Острозькій академії діяли друкарня й літературний гурток, що працював над перекладом слов'янською мовою Біблії. На жаль, академія і гурток після смерті князя К. Острозького (1608) відчутно занепали. А коли Острог перейшов до його онуки – ревної католички – школу реорганізували в єзуїтську колегію.

Велику роль в організації культурно-освітніх установ відіграли братства – національно-релігійні громадські організації православного міщанства, що виступили у кінці XVI – першій половині XVII ст. на захист православної віри та української культури. Головний напрям діяльності братств – це заснування українських братських шкіл із високим рівнем викладання. У 1585 р. Львівське братство заходами найвпливовіших братчиків Юрія та Івана Рогатинців, Івана Красовського організувало свою школу. Виховання в ній мало церковний, але порівняно з Острозькою академією більш демократичний характер. Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Вивчалися слов'янська та грецька мови, а також "вільні науки". За аналогією зі Львівською школою виникають братські школи у Галичі, Луцьку, Вінниці та інших містах – скрізь, де була можливість зібрати національно свідомі педагогічні колективи.

У Києві братська школа засновується у 1615 р. Першими трьома ректорами її були видатні українські культурні діячі – Іван Борецький, Мелетій Смотрицький та Касіян Сакович. Братські школи мали в цілому демократичний характер, тут навчалися представники практично всіх станів: міщан, козаків, дрібної шляхти, нижчого духовенства. Запозичуючи деякі елементи західноєвропейської системи освіти, такі, як диспути, декламації, виставляння приурочених до церковних свят драматичних сцен на біблійні сюжети тощо, братчики намагалися надавати всім цим елементам українського культурного забарвлення, готуючи національно свідому молодь.

Литовсько-польська доба також позначена досить поступальним розвитком української літератури. Поряд із старими жанрами виникають і нові. Серед старих жанрів важливе місце посідають літописання, апокрифи, агіографія, паломницька література. На XV – XVI ст. припадає розквіт

українського епосу. У другій половині XVI ст. з'являється абсолютно новий жанр українського письменства - полемічна література. Причини виникнення полемічної літератури слід шукати у запеклій боротьбі нашого народу проти наступу Польщі на Україну, що призвела до такої ж боротьби між католиками й уніатами, з одного боку, та православними – з другого. Полемічна література не може кваліфікуватися виключно як художня література, бо її завданням було не стільки мистецьке, скільки релігійно-догматичне спрямування. Однак у ній були закладені і певні мистецькі вартості.

Архітектурне будівництво України XIV – XVI ст. підпорядковувалося завданням оборонної політики і було пов'язане з характером укріплення міст. Оскільки в цей період активно розвивалися міста, це стимулювало інженерно-архітектурну думку. Також містобудуванню сприяло магдебурзьке право міст, яке зміцнювало самоврядування і позитивно впливало на перетворення міст на великі культурні центри з архітектурою високого рівня (Львів, Київ, Луцьк, Кам'янець-Подільський та ін.).У церковній архітектурі довгий час зберігався вплив візантійсько-руського стилю. Але від XVI ст. набули деякого поширення готичні та ренесансові типи культових споруд. Особливо помітні ці стилістичні напрями були у Львові. Розвивалася також фортифікаційна архітектура.

Релігійне життя. Історія церковного життя України - Русі - так само, як і соціальний побут шляхти, - від кінця XIV ст. набуває інакших обрисів, ніж у києво-руські часи. Через втрату державності саме церква в цей період стала - синонімом руської ідентичності, ідейний лідер руської спільноти. Цим самим перед церквою ставилися цілком інші соціальні завдання. Дуже часто духовенство не встигало за тими змінами, які вимагали нові віяння. Тому часто світська спільнота, як у випадку з братським рухом, змушена була брати на себе процес реформування церкви.

Особливо складним виявилося становище церкви на тих землях, які були приєднані до католицької Польщі. Постійно напруженими залишалися стосунки православних і католиків у великих містах із чисельною перевагою католицького населення, супроводжуючись частими побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, влада тим самим ставила Православну Церкву в нерівноправне становище з Католицькою. До падіння загального престижу «грецької віри» вело й те, що серед її прихожан усе меншало й меншало заможного панства, не кажучи вже про аристократів. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських та руських парафій. І хоча руських храмів у цілому й надалі було непорівнянно більше, ніж костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других виглядала як 15:1), однак православні храми, зважаючи на немаєтність своїх прихожан, безумовно поступалися католицьким. Як панівна, Католицька Церква мала також суттєву матеріальну підтримку від коронованих осіб.

Берестейська церковна унія 1596 р.

- Причиною укладення унії стало прагнення православного духовенства подолати кризу православної церкви. Особливо церковне протистояння загострилось через календарну реформу 1582 р., яку не визнала православна церква.

- Прихильники унії: Іпатій Потій (батько унії), Гедеон Балабан, Михайло Рогоза. Лідером противників унії став український магнат Василь-Костянтин Острозький.
- В жовтні 1596 р. в м. Бересті відбулися два церковні собори. При об'єднанні церков створилася на українських землях нова церква – Українська греко-католицька церква (обряди залишилися східними як і мова богослужінь, підпорядкування папі римському, а не константинопольському патріарху.)
- Унія розпочала ворожнечу між церквами та церковною і світською верхівкою (основні постулати «за і проти унії» вилилися в полемічну літературу: Іпатій Потій, Кирило Терлецький, К. Острозький, І. Вишенський).

Питання для самоопрацювання

1. Культурне і церковне життя в Україні в другій половині XIV-XV ст.
2. Гуманістичні ідеї в українській культурі.
3. Ренесанс і українська культура.
4. Освіта на українських землях в XIV-XVI ст.
5. Ідеї Реформації в Україні і їх вплив на культурне і духовне життя.
6. Берестейська церковна унія. Полемічна література. Іван Вишенський.
7. Реформування православної та греко-католицької церкви. П. Могила. Й. В. Рутський.
8. Світські тенденції в архітектурі та образотворчому мистецтві.

Поняття і терміни

- **Унія** – об'єднання або союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії.
- **Магдебурзьке право** – норми міського права, що базувалися на самоуправлінні міст.
- **Шляхта** – привілейований пануючий стан у Польші, Литві та на українських землях, що входили до складу цих держав.
- **Панщина** – форма земельної відробіткової ренти, що полягала в обов'язковій праці селянина у господарстві землевласника.
- **Кріпацтво** – система суспільних відносин, за якої землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян кріпаків.
- **Фільварок** – багатогалузеве господарство орієнтоване на ринок, яке базувалося на праці кріпаків.

Основні дати до теми

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV – середина XVI ст.)	
1349 р.	Приєднання до Угорського королівства Шипинської землі (Буковини)
1352 р.	Укладення польсько-литовської угоди, за якою до Польського королівства відійшли Галичина та частина Поділля, а до Великого князівства Литовського – Волинь і Берестейська земля
1359 р.	Утворення Молдавського князівства та включення до нього Шипинської землі (Буковини)
1362 р.	Розгром великим князем Литовським Ольґердом татарського війська в битві на Синіх Водах і вигнання їх з українських земель. Приєднання до Великого князівства Литовського Київщини, Поділля й Переяславщини
14 серпня 1385 р.	Укладення Кревської унії
1387 р.	Остаточне приєднання Галичини до Польського королівства
1393 р.	Приєднання Поділля до Польського королівства
12 серпня 1399 р.	Поразка литовсько-руського війська, очолюваного князем Вітовтом, у битві з ординцями на річці Ворсклі
15 липня 1410 р.	Грюнвальдська битва (битва під Таненбергом)
2 жовтня 1413 р.	Укладення Городельської унії
1435 р.	Битва під Вількомиром (сучасне місто Укмерге в Литві)
1443 р.	Відокремлення Кримського ханства від Золотої Орди

1447 р.	Перший напад військ кримського хана на українські землі
1449 р.	Утворення Кримського ханства.
1481 р.	"Змова руських князів"
1482 р.	Спустошення Києва ордами кримського хана Менглі-Ґірея
1489 р.	Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.
1490-1492 рр.	Організація селянського повстання на Буковині та на Покутті.
1492 р.	Документальна згадка про козаків у листі великого князя литовського Олександра Казимировича до кримського хана Менглі-Гірея
1508 р.	Повстання Михайла Глинського
1526 р.	Загарбання західної частини Закарпаття австрійськими Габсбургами, східної – Трансільванським князівством
1529 р.	Запровадження Першого Литовського статуту
1555 (1556)р.	Спорудження Дмитром Вишневеньким оборонного замку на острові Мала Хортиця
1557 р.	Прийняття "Устави на волоки".
1566 р.	Прийняття Другого Литовського статуту.
1569 р.	Укладення Люблінської унії.

Тести для самоперевірки

1. У результаті якої битви Велике князівство Литовське закріпило за собою Поділля, Київщину, Чернігово-Сіверщину?

А. Битви на Синіх Водах
Б. Битви на р. Ворскла

В. Вількомирської битви
Г. Грюнвальдської битви

2. Магдебурзьке право регулювало відносини у
А. братствах.
Б. воєводствах.
В. містах.
Г. монастирях

3. Входження українських земель у XIV ст. до складу Великого князівства Литовського стало результатом
А. укладення польсько-литовської Кревської унії.
Б. боротьби литовських князів із монгольськими ханами.
В. перемог Литовської держави у війнах із Московським князівством.
Г. укладення династичного союзу з останнім галицько-волинським князем.

4. Форма земельної відробіткової ренти, що передбачала обов'язкову працю залежного селянина власним реманентом у господарстві землевласника, називається
А. вотчина.
Б. панщина.
В. фільварок.
Г. оброк.

5. Визначте характерні риси суспільно-політичного життя Великого князівства Литовського в XIV—XV ст.
1. ліквідація дорадчого та станово-представницького органів державної влади
2. здійснення судочинства на основі норм «Руської правди»
3. поступова ліквідація удільних князівств
4. формування реєстрового козацтва
5. укладення міждержавних уній
6. посилення залежності литовських князів від ханів Золотої Орди
7. утвердження абсолютної монархії як форми державного правління

6. Який процес був притаманний соціально-економічному розвиткові українських земель в другій половині XIV—XVI ст.?
А. Закріпачення селян і поширення панщини.
Б. Занепад фільваркового господарства.
В. Формування ринку вільнонайманої праці.
Г. Початок промислового перевороту.

7. Які держави були головними суперниками в боротьбі за галицько-волинську спадщину в XIV-XV ст.?
1. Велике князівство Литовське
2. Королівство Польща
3. Велике князівство Московське
4. Золота Орда
5. Кримське ханство
6. Королівство Угорщина
7. Османська імперія

8. Кримське ханство утворилося в
А. XIII ст.
Б. XIV ст.

В. XV ст.
Г. XVI ст.

9. Поява та використання на українських землях у повсякденному житті слів «магістрат», «дума», «лава» пов'язано з
А. виникненням козацтва.
Б. запровадженням кріпосного права.
В. утвердженням магдебурзького права.
Г. розповсюдженням реформаційних рухів.

10. Установіть послідовність подій періоду перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.
А. перемога литовсько-руського війська над монголами в битві на Синіх Водах
Б. утвердження литовської династії Гедиміновичів у Волинському князівстві
В. перемога литовського війська над московським у битві під Оршею
Г. остаточна ліквідація Київського удільного князівства

Тема 5
Перші сто літ козаччини (2 год.)

План лекції

1. Виникнення українського козацтва. Реєстрові козаки.
2. Поява перших Січей. Запорозька Січ – козацька республіка.
3. Козацькі повстання. К. Косинський і С. Наливайко.
4. Українське козацтво у першій чверті XVII століття. Гетьман П. Конашевич- Сагайдачний.
5. Козацько-селянські повстання 20-30-х років XVII ст.

Література до теми:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник [3-тє вид, вип. доп.] / О. Л. Бойко К., 2007.
3. Боплан Г. – Л. де. Опис України з картами. К.: Наукова думка, 1990.
4. Величко С. Літопис: У 2 т. К., 1992.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. 539 с.
6. Граб'янка Г. Літопис. – К., 1993.
7. Запорожці: до історії козацької культури. К.,1993.
8. Історія України / [Кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. [3-тє вид., вип., доп.] Львів, 2002.
9. Історія України. Документи. Матеріали. К.: Академія, 2002.

10. Козацькі ватажки та гетьмани України. Львів, 1991.
11. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К.: Знання, 1992.
12. Мишко Д.І. Северин Наливайко. К., 1962.
13. Нудьга Г. Республіка козаків. Л., 1991.120 с.
14. Шевчук В.П. Козацька держава. К.: Абрис, 1995. 392 с.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 т. К.,1990.
16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., Критика, 2006. 583 с.

1. Виникнення українського козацтва. Реєстрові козаки.

Південь України протягом всієї попередньої історії залишався майже пусткою – вільні степи без будь-якої влади. Цей степ у західноєвропейській номенклатурі отримав назву «Campus Desertus» - «Пустельне Поле». По слов'янському його називали «**Дике Поле**», що являло собою пониззя трьох українських річок Дніпра, Південного Бугу й Дністра. Своєрідними «дверима» в Поле – служили пороги р. Дніпро – це було переривчасте гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, тягнучись на багато кілометрів між теперішніми містами, Дніпром і Запоріжжям (1932 р. після спорудження Дніпрогресу, пороги затопило водосховищем). Ці території – це були численні острови та річки, рукави, канали, озера. По-південному розкішна природа витворювала з цих місць райську оазу для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ і пороги. Саме з цим закутком пов'язується поява на історичній арені козаків.

Причини виникнення козацтва	Джерела козацтва
Воєнно-стратегічні: • Захист українських земель від грабіжницьких походів кримських орд і султанських військ. Соціально-економічні: • Поширення панщини і запровадження козацтва	• Мешканці прикордонних міст і селищ Київщини і Брацлавщини; • Утікачі від феодального гніту; • Тимчасові жителі, що господарювали в степах України (уходники)

Слово «**козак**» уперше письмово було зафіксовано в латино-персько-татарському тексті кн. XIII ст. «Codex Cumanicus», що містить словник і переклади християнських богослужбових текстів кримсько-татарською мовою. Його значення перекладалося як «вільна людина», розбійник, вартовий, найманий воїн. З українцями слово **козак** в документах вперше пов'язується в 1489 році. Під цим роком козаки згадані в праці «Хроніка Польщі» Мартина Белського. В 1492 році татарський хан скаржився литовським князям, що козаки своїми набігами спустошили йому землю, що теж дало підставу історикам твердити, що мова йде вже саме про козаків-українців. До кінця XV ст. слово

козак вживалося як по відношенню до українців та і до татар, а до останньої чверті XVI ст. козацтво це ще було заняття (козакування), а не окремий соціальний стан.

Про витоки української козаччини історики сперечаються ще з XVII-XVIII ст. В ході цих дискусій виникає декілька теорій походження козацтва:

- Хозарська (вийшли з войовничих племен хозар);
- Тюрська (вийшли з тюрських племен «чорних клобуків»);
- Черкеська;
- Болохівська;
- Бродницька (рухливі войовничі громади);
- Уходницька.

Основна дискусія істориків велася навколо проблеми – чи козаки тубільне населення чи прийшле. На сьогодні більшість дослідників козаччини вважають, що у проблемі генези козаків доцільно шукати баланс «свого» з «чужим» бо саме з такого сплаву і виникло козацтво. Джерелами формуваня українського козацтва були воєнізовані прошарки селянства, міщанства та збіднілої шляхти. Неправильним є так зване «оселянення» проблеми козацтва, як це робилося в радянській історіографії. Адже до середини XVI ст.. малорухливі й прив'язані до землі селяни аж ніяк не могли служити основною базою для козацтва – на відміну від воєнізованих груп міщан порубіжних міст і від напівпривілейованого прошарку бояр-слуг, що й стали основою козацтва на початку його існування.

Основним каталізатором появи козаччини став – Кримський каганат з його постійними набігами. Литовська і польська держави не мали чого протиставити татарам, тому прикордонні господарі і шляхтичі спочатку почали винаймати козаків для захисту кордонів, пізніше це стало їх головним прибутком і заняттям. Провідну роль в організації козацтва як професійної військової спільноти пізніша легенда приписує канівському й черкаському старості 1514-1535 рр. Остафію Дашковичу, який почав організовувати перші козацькі походи як проти татар так і проти Московії. Під впливом кримської агресії промислова ініціатива простолюду помалу відступає на другий план, а на перше місце висувається боротьба з набігами. З самого початку існування козацтва збройне козакування розросталося поза контролем уряду, втягуючи в себе щодалі більше бояр, шляхтичів та міщан із прикордонних міст. Аби уникнути конфлікту з Османською імперією, уряд уже в 1540-х рр.. пробує накладати перші штрафні санкції за вилазки в татарські улуси, та це не призводить бажаних результатів.

Спочатку козаки відігравали мінімальну роль в суспільстві, займалися торгівлею, грабежами, поодинокими набігами. Після створення в Криму Кримського каганату та посилення набігів татар на українські землі козацтво каталізується і бере на себе «благородну мету» обороняти південні кордони українських земель. А вже з середини XVI ст. українське козацтво перетворюється на міцну воєнізовану частину суспільства відому у всьому світі.

Утворення реєстрового козацтва.

Передумови:

- Невдачі польської армії у протидії татарським набігам на південних кордонах.
- Втрати у збройних загонах магнатів унаслідок Лівонської війни.
- Удосконалення військової майстерності козаків.

Причини:

Внутрішньополітичні:

- Прагнення залучити козаків на державну службу;
- Прагнення контролювати запорозьке козацтво для зменшення його впливу на українське суспільство.

Зовнішньополітична:

- Прагнення уникнути загострення відносин з Оманською імперією та Кримським ханством.

Саме для захисту південних кородонів Речі Посполитої в 1572 році за реформою польських королів Сигізмунда II Августа та Стефана Баторія було створено **реєстрове козацтво.** Суть реформи – набір урядом Речі Посполитої на державну військову службу українських козаків і внесення їх до спеціального списку - *реєстру.*

Етапи створення реєстрового козацтва:

- *1572 - набір на службу 300 козаків;*
- *1578 – набір на службу 500 козаків;*
- *1583 р.- реєстрових козаків було вже 600;*
- *1590 р. – 1000 реєстрових козаків.*

Головним осередком реєстрового козацтва було м. Трахтемирів, що знаходилося на території сучасної Черкаської області. Там розміщувався арсенал і шпиталь. Головною повинністю реєстрових козаків була військова. За це вони отримували платню. Реєстрові козаки звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, мали право володіти землями і промислами. Створення реєстрового козацтва фактично означало, що козацтво визнавали як легітимний елемент суспільства. Тобто відбулось фактично політичне і правове визнання козацтва як нового соціального стану. З цього часу козаки починають активно боротися за свої вольності і стають окремою соціальною силою. А з числа реєстровців виростають перші отамани та гетьмани, які дуже скоро повернуть свою зброю проти Польщі.

2. Поява перших Січей. Запорозька Січ – козацька республіка.

З середини XVI ст. українське козацтво перетворюється на міцну воєнізовану частину суспільства відому у всьому світі. Зміни, які нагромаджувались впродовж першої половини XVI ст.. і в способі життя, і в загальному образі степового добиччика-козака, логікою власного розвитку підштовхували до організаційного оформленні козацтва у спільноту, яка сприяла

б виживанню людини в умовах постійної небезпеки. Тож фундаментальні «закони» козацької спільноти, які склалися в середині XVI ст.. просто не могли бути інакшими, інакше не вижила б сама спільнота. А козацька спільнота, яка пізніше отримала назву Запорозька Січ – це була спільнота де:

- Це була група рівних
- Козацька спільнота не розділялася на своїх і чужих
- Спільнота мала свої внутрішні звичаї (заміна імені псевдонімом, ухвалення рішення громадою, заборона допускати жінок, проходження ініціації – посвяти тощо).

Поштовхом до об'єднання розпорошених ватаг і громадок у згуртований колектив стала поява яскравого лідера, наділеного і реальною і харизматичною владою. Такою людиною став авантюрний християнський герой-рицар, князь **Дмитро Вишневецький,** який увійшов в історію під козацьким прізвиськом «Байда» (з татарської – «безтурботний чоловік»).Народився князь Дмитро у Вишневці на Волині. Долучившись до козаків, дуже швидко здобув собі славу лідера, в основному через успішні походи на Кримське ханство. На початку 1550 рр. Вишневецький будує укріплення на о. Хортиця за порогами, об'єднуючи навколо себе козаків. Це укріплення (за останніми археологічними дослідженнями – дерев'яне) – це власне і є перша Запорозька Січ. Пізніше, за два з половиною століття існування Січі, її місце перебування мінялося сім разів, однак вона завжди залишалася символом козацької єдності.**(Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинецька, Чортомлицька, Олешківська Кам'янецька, Підпільнецька).** А з 1580 –х рр.. козацька спільнота вже називає себе не інакше як січовою.

В топографічному плані – Запорозька Січ – це укріплення на острові – посередині церква і площа, далі колами курені, назва яких походила від місця походження. Щоб посилитися на Січі і стати членом козацької спільноти необхідно було перед усім братством пройти процес **ініціації –** випробувань для новоприбулого. Січова спільнота – це сильні, здорові чоловіки, сувора дисципліна, послух, сміливість. Запорозька Січ – це і місто-фортеця і власне козацька держава. Територія козацької держави називалась Вольностями Війська Запорозького

Запорозька Січ із самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу – з виборністю керівників, з рівним правом усіх козаків на участь у цих виборах. Вищим органом влади на Січі була загальна рада, котра вирішувала всі найважливіші питання зовнішнього і внутрішнього життя. Рада обов'язково проводилася 3 рази на рік. Рада обирала адміністрацію – козацьку старшину. Вищою посадовою особою був гетьман або кошовий отаман. На раді обирали також суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря.

Органи влади в Запорозькій Січі

Органи влади	Повноваження
Січова рада	▪ Найвищий орган влади

	▪ Вирішувала справи законодавства, управління і суду ▪ Обирала і скликала кошову старшину і отамана
Кошовий отаман	▪ Вища судова та адміністративна влада ▪ Необмежена влада під час війни ▪ Здійснення дипломатичних відносин з іншими державами
Козацький уряд - кіш	▪ Центральний орган управління Запорозької Січі ▪ Вирішення поточних питань війська і козаків ▪ Складався із кошового отамана та козацької старшини.

Козацька старшина – привілейована верхівка українського козацтва, його військовий та адміністративно-політичний керівний склад.

Посада	Повноваження
Військовий писар	- Ведення документації - Ведення видатків і прибутків - Здійснення дипломатичного листування.
Військовий осавул	- Стеження за дотриманням порядку - Заготівля провіанту для війни - Керівництво козацькою розвідкою
Військовий суддя	- Розгляд кримінальних і цивільних справ - Ведення слідства і винесення вироків
Курінний отаман	- Управління господарством і коштами куреня - Здійснення управління справами куреня.

До **козацької зброї** належали: мушкети, рушниці, шаблі, пістолі, бойові молоти тощо. Спосіб пересування коні та човни – чайки. Детальний опис чайки залишив німецький архітектор Гійом де Боплан у праці «Опис України». **Козацькі клейноди:** корогва, булава, каламар, пірнач, бунчук, печатка, литаври. Побут козацтва детально описано в «Щоденнику» Ериха Лясоти, імператорського посла, який прожив з козаками в Січі цілий місяць. Його праця є неоціненним джерелом для історії козацтва.

3. Козацькі повстання. К. Косинський і С. Наливайко.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з посиленням соціально та національно-релігійного гніту українського народу збільшився потік втікачів до Запорожжя. Після прийняття Третього Литовського статуту, за яким остаточно закріпачувалося українське селянство, потік втікачів «за пороги» тільки посилився. Всі ці процеси докорінно змінили козацьке середовище, яке сильно радикалізувалось, зокрема посилилися антипольські настрої козаків, поглибилася соціальна диференціація всередині козацтва. Поряд з цим, неврегульованість питання реєстрового козацтва, не бажання польської адміністрації дотримуватись обіцяних козакам прав та виплати грошової винагороди призвели до бунтів та повстань проти польський представників на українських землях. Зміцнення козацтва як стану, участь запорожців у війнах, які вела Польща, їхня роль у захисті кордонів від нападів татар – все це мало наслідком самоусвідомлення козацтвом своєї окремішності та ролі у воєнно-політичних справах. Незгодні з політикою польської влади, правами та привілеями реєстрового козацтва, низові козаки все частіше вибухають повстаннями. Часто до них приєднувались і дрібні збіднілі селяни і міщани. Наприкінці XVI на початку XVII ст. Україною прокотилась ціла низка селянсько-козацьких повстань.

Повстання Криштофа Косинського (1591-1593)

Першим козацько=селянським повстанням, що вибухнуло наприкінці XVI століття, стало повстання під проводом Криштофа Косинського. Про раніше життя козацького ватажка невідомо практично нічого, окрім того, що він був шляхтичем із Підляшшя, і певний час служив князям Острозьким. Серед козацької старшини згадувався з 1586 року. Іскрою, що спровокувала вибух, став земельний конфлікт між козацькою старшиною К. Косинським та білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Наприкінці грудня 1591 р. – на початку січня 1592 р. Косинський підняв повстання. До козаків досить швидко примкнули невдоволені селяни й міщани. Повстанці здобули кілька міст – Білу Церкву, Переяслав, Трипілля, Богуслав. Звідти вони пішли на Волинь і Поділля. Поступово рядове повстання набувало характеру чималої війни і охопило майже всю Правобережну Україну. Впродовж усього 1592 року спалахи козацької непокори фіксуються на Київщині та Брацлавщині. А на південній Волині ватаги озброєних козаків почали нападати на шляхетські садиби. Налякана польська влада зібрала багато чисельне військо і 2 лютого 1593 р. в бою під П'яткою (нині територія Житомирської області) розбили 5-ти тисячне козацьке військо. За тогочасними згадками польських хроністів (швидше зав все перебільшеними) на полі бою полягло від 2 до 3 тисяч козаків, захоплено гармати і корогви. Сам К. Косинський капітулював, а повстанці зобов'язались відступити за пороги.

Дебют козацтва в ролі збройної опозиції на початку точився як суто внутрішній конфлікт патрона з непокірним слугою – Яношем Острозьким та К.Косинським - без втручання сторонньої сили. Аналогічний характер мало і коротке продовження цієї історії навесні 1593 р. Цього разу об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, який брав

участь у розгромі попереднього козацького повстання. Косинський зібрав двотисячний козацький загін, але сам загинув в бою. Хоча повстання зазнало поразки і було придушене, Вишневецький втім був змушений піти на поступки. Козакам дозволялося вільно виходити на Низ (мається на увазі набіги на турецькі володіння). Це фактично перекреслювало пункти сеймової ординації 1590 року, однак нагальна зовнішньополітична потреба змусила польського короля заплющити очі на чергове «козацьке свавілля». У зв'язку з початком австро-турецької війни 1593-1606 (так званої 15-літньої) певна ставка робилася і на козацькі сили, які завдяки своїм набігам на татарські улуси були відомі вже в усій Європі.

Повстання Северина Наливайка (1594-1595).

Ще більших маштабів набуло повстання під проводом відомого козацького ватажка Северина Наливайка. Відомостей про особу Северина Наливайка (сам він себе називав «Семерій») збереглося небагато. Під час повстання К.Косинського він служив сотником Острозьких, тож найімовірніше брав участь у розгромі козацького повстання, за що визвав немилість січових козаків. Не зовсім ясне й погодження козацького героя. Тогочасна польська традиція називає його сином ремісника, хоча є вірогідні твердження його шляхетського походження. Северин Наливайко прожив на світі менше 37 років, але залишив яскравий слід в історії козацтва. Підняте ним повстання охопило більшу частину України і Білорусь. Приводом до повстання стала заборона козакам самостійно здійснювати походи на Модавію.

Військо Северина Наливайка вперше згадується у червні 1594 р. – поряд із загонами запорожців, що діяли під проводом Григорія Лободи та Матвія Шаули. Випаливши турецькі й молдавські поселення на нижньому Дністрі Наливайко спробував затримати похід кінноти кримського хана, котрий вирушив на допомогу туркам до театру війни. Однак досягти успіху не вдалося. Татари швидким рейдом пройшли Молдову і вдерлися на Галичину, а далі через Карпати рушили на Угорщину. Тим часом Наливайко поєднався з Лободою і під імператорськими корогвами продовжив у Молдові військові дії проти турецького ставленика. Та коли вони виконали свою місію, стали непотрібними. Протестуючи військо Наливайка рушило спочатку на Волинь, узявши восени 1595 року чималу контрибуцію з Луцька, а далі на Білорусію, де здійснили грабіжницькі рейди і наприкінці січня 1596 року повернулися на Волинь, де отаборилися в містечку Степанів.

Ні місцева королівська адміністрація, ні шляхта не мали достатньо сили, аби протидіяти 12-ти тисячному добре озброєному і загартованому в битвах війську. Тому вперше було вирішено задіяти проти козаків коронну армію, яка наприкінці лютого 1596 року рушила в каральний похід під проводом польного гетьмана Станіслава Жулкевського. В Україні до армії приєдналися збройні почти кількох місцевих князів та панів. Наливайко відбився від противника і пробився до Білої Церкви, де з'єднався з військом Лободи. Після кількох сутичок, особливо після битви в урочищі Гострий Камінь поблизу Трипілля, в якій загинуло багато старшини, козаки змушені були переправитися через Дніпро і далі планували відходити у глиб Дикого поля. Та частина польського

війська їх обійшла і оточила. Неподалік м. Лубен повстанці заклали табір, відомий під назвою «табору на Солониці», від назви річки Солониця. Біля 26 травня 1596 року почалася двотижнева облога козацького укріплення. Під безперервним гарматним обстрілом обложені погодилися видати ватажків, утому числі й Наливайка та Шаулу. Почалася різанина де було знищено багато тисяч вже неозброєних козаків. Так завершилася перша справжня війна коронної армії з козаками. Матвія Шаулу та решту козацьких ватажків було страчено того ж літа у Львові, а Наливайка після слідства, що тривало майже рік, четвертували у Варшаві 11 квітня 1597 року.

Перший же сейм після розгрому повстання 1597 року оголосив козаків військовими злочинцями й ворогами батьківщини, а коронному гетьманові доручив винищити їх до останку. Нездійсненність цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту витікала з тих причин, що:

- На кінець XVI ст. козаччина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все українське життя;
- Помалу розширювалося козацьке землеволодіння, козацькі роди, що займались козакуванням у кількох поколіннях;
- Цей сповнений самоповаги прошарок був впевнений у своїй незалежності, сплаченій податком крові, а будь-який замах на неї розцінювався як замах на справедливість;
- Козаки – резерв дешевої збройної сили (утримувати 6 тис. козаків було дешевше ніж 600 німецьких піхотинців. Саме тому, незважаючи на повстання реєстр козаків постійно збільшувався. За матеріалами податкових переписів 1616 та 1622 років тільки в степовій частині Київського воєводства, проживало щонайменше 50-60 тис. осіб, які жили на «козацькому праві», аж ніяк не поділяючи урядового погляду на себе як на суспільну аномалію. До того ж військовій скруті польський король завжди кликав на допомогу козаків, хоча вони й були вибухонебезпечною силою. Та на початку XVII ст. Польща втяглася в одразу декілька воєн зі Швецією, Московією і Туреччиною, і певна ставка у цих війнах ставилася саме на козаків.

З-поміж способів розв’язання козацької проблеми було пропоновано чимало, хоча без уваги залишалися ті проекти, які пропонували територіально окреслити козацьку автономію, і не лише тому, що потребували вкладення певних коштів, а й тому, що одночасно зі зростанням козацької сили зростав привид козацького сепаратизму. Проблема козацтва повисла в повітрі, проте невирішення козацької проблеми призводило до нових козацьких повстань.

4. Українське козацтво у першій чверті XVII століття. Гетьман П. Конашевич- Сагайдачний

Перша чверть XVII ст. увійшла в історію козацтва як – Доба героїчних морських походів. Саме тоді відбулися вдалі морські походи козаків проти Османської імперії і Кримського ханства на береги Чорноморського узбережжя і Малої Азії. Метою походів було прагнення визволити бранців з турецької неволі і помститися за напади на Україну. Таким чином козаки вели війни на

території ворога, руйнували ворожий флот, грабували ворожі міста. Османська імперія не раз висувала до Речі Посполитої претензії з приводу походів козаків, однак впоратися з ними ні та ні інша не могла. Це зрештою призвело до чергової війни між двома державами.

Ініціатором морських походів став один із найвідоміших козацьких ватажків – Петро Конашевич=Сагайдачний (1577-1622). Відомості про походження та юнацькі роки П.Сагайдачного доволі скупі. Припускають, що він народився 1577- або 1578 році в родині шляхтича Конашевича з-під Перемишля, що на Галичині. У 80-90-х роках навчався в Острозі, а перед 1600 р. вийшов на Запорозьку Січ. Початок його гетьманування датують десь між 1605-1610 роками. Виразним же лідером козацької спільноти Сагайдачний став після того, як під його проводом відбулося кілька гучних морських походів небаченої доти зухвалости:

- 1606 р. – взяття фортеці Варна;
- 1608 р – захоплення фортеці Перекоп;
- 1614 р. – похід на малоазійський порт Синоп;
- 1615 р. – захоплення околиці Стамбула, коли сам султан бачив з вікон палацу дим від учинених запорожцями пожеж;
- 1616 р. – похід на відомий рабовласницький центр - місто Кафу і вдруге на Трапезунд та Босфорське узбережжя.

Попри всю свою героїчність морські походи були далеко не всіма заслугами П. Сагайдачного. Так, 1618 р. П.Сагайдачний повів 20- ти тисячне козацьке військо на Москву, і за Деулинським перемир'ям Речі Посполитій вдалося повернути Смоленськ, Чернігів та Новгород-Сіверщину. Сагайдачний проводив помірковану політику задля затвердження прав реєстрових козаків. З цією метою він підписав з польським королем Владиславом IV Вільшаницьку (1618) і Роставицьку (1619) угоди, що врегульовували ці питання. Саме за Сагайдачного остаточно утвердилося багато рис організації козацького війська, тактики їх боїв, тощо. На період гетьманування П.Сагайдачного, очевидно, слід віднести й остаточне організаційне оформлення Війська Запорозького (хоча початки його звісно заклалися раніше). Йдеться про такі фундаментальні інститути козацького самоврядування, як рада й козацьке коло; поділ на полки, сотні та десятки на чолі з полковниками, сотниками та десятниками; усталення військових посад осавулів, тобто гетьманського штабу, обозних, що відали артилерією, військового писаря, хорунжих.

Втрутився гетьман і в релігійний конфлікт між православними і католиками, ставши разом з своїм військом на захист православної церкви. Фактично під протекцією Війська Запорозького за Сагайдачного було здійснено і такий вагомий суспільний акт, як відновлення православної церковної ієрархії. В жовтні 1620 р. вночі, у Братській церкві на ремісничому Подолі відбулося таємниче висвячення православних ієрархів. Висвячення провів єрусалимський патріарх Феофан, який повертаючись з подорожі до московської єпархії, відвідував Києво-Печерський монастир. Там було зібрано з'їзд за участі шляхти, міщан та козаків, який звернувся до патріарха з проханням висвятити православних ієрархів замість унійних і ти самим відновити Київську

православну митрополію, якої на той час номінально не існувало. На посаду митрополита було висвячено Йова Борецького, а православний єпископат було повністю відновлено, хоча не було його легального визнання від короля. Козаки на чолі з П.Сагайдачним стали на захист православної церкви. Це перетворювало козацьку спільноту на офіційного захисника руського церковного життя. Цими діями козаки показали, що стають на підтримку релігійних і культурних потреб українців.

Та найбільшої слави Сагайдачному та його козацькій армії принесла Хотинська війна (1621 р.), в якій козаки довели свою потрібність Речі Посполитій. Війні передувала поразка польського війська від османів у битві під Цецорою (1620 р.). Річ Посполита стала під загрозою загибелі. Польський король звернувся по допомогу від козаків. Козацька рада на чолі з Сагайдачним погодилася її надати в обмін розширення прав і привілеїв реєстрового козацтва. Головна битва у війні відбулася під Хотином між 75-тисячною козацько-польською армією, на чолі з Сагайдачним та 250-тисячною турецькою армією під командуванням султана Османа II. Кровопролитні позиційні бої, головний удар яких прийняли козацькі загони, тривали протягом усього вересня, аж доки 8 жовтня 1621 року не було укладено перемир'я. До сих пір непереможний у боях султан Осман II зазнав поразки. Хотинська війна стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій: козаків порівнювали з античними взірцями звитяги й патріотизму, називаючи головними рятівниками «спільної вітчизни» та «християнськох цивілізації» від ісламської армади. Ця перемога підірвала могутність Османської імперії. Вже в 1622 р. підчас повстання яничар вбили султана Османа II.

Зухвалі морські походи запорожців та Хотинська війна саме від цього часу започатковують появу в українському письменстві героїко-патріотичного образу лицаря-козака. В багатьох тогочасних творах козацькі перемоги трактувалися як тріумф християнського духу над страхітливою ісламською імперією. Особливо детально тактику морських походів козаків, навіть модель їхньої чайки описав Гійом де Боплан. Натомість у політичної еліти Речі Посполитої піднесення популярности козацтва захвату не викликало, і підстави для цього були поважні. По-перше, козацька героїка надто дорого коштувала скарбниці та мирному населенню, бо відповіддю на кожну морську чи сухопутну експедицію запорожців ставав черговий татарський набіг. По-друге, шляхта вбачала в козаках внутрішню небезпеку, які за висловом сеймиків 1615-1616 рр. «заводять собі свою удільну державу».

До якогось часу, завдяки гнучкій дипломатії та авторитету Петра Сагайдачного, вдавалося зберігати бодай хиткий мир. Чимало сприяло цьому й те, що гетьман мав тяжку руку для вкрай заповзятливих запорожців. Він навів строгу дисципліну в козацькому війську. Обминаючи гострі конфлікти у стосунках із владою, гетьман проводив компромісну політику, спрямовану на виборення легального місця в державі для спадкових реєстровців. Таке маневрування проілюстровано в угодах Олшаницькій 1617 р. та Раставицькій 1619 р. В переговорних комісіях Сагайдачний нібито погоджувався на вимоги

королівських комісарів скоротити реєстр і спалити козацький флот, але невдовзі знову здобував попередні права.

Помер П. Сагайдачний 1622 р. в Києві від ран завданих йому у Хотинській війні, та створена ним козацька спільнота і його героїчний образ супроводжували козаків далі. Оточення Війська Запорозького німбом героїки «старої Русі» стало першим кроком до фундаментальної зміни суспільних структур. На очах мінявся провід православної спільноти: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, перший крок до політичного лідерства зробила козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених.

5. Козацько-селянські повстання 20-30-х років XVII ст.

Повстання під проводом Марка Жмайла (1625).

Приводом до найближчого після смерті П.Сагайдачного конфлікту стало втручання запорожців у кримські справи де точилася міжусобна боротьба між членами династії Гіреїв. Козацька дипломатична активність занепокоїла королівський двір. Краплею, що переповнила чашу терпіння, стала реакція запорожців на вимогу уряду втриматися від морських походів. Натомість козаки зробили в цей час аж три вилазки на узбережжя Босфору. Восени 1625 р. каральне військо чисельністю 8 тис. жовнірів під проводом польного гетьмана Станіслава Конецпольського швидким маршем рушило в Україну й підступило до Черкас, на кілька днів випередивши запорожців, яких вивів із Січі гетьман **Марко Жмайло**. Вирішальна битва точилася з 19 по 22 жовтня біля Курукового озера в урочищі Медвежі Лози (навпроти сучасного Кременчука). Козаків на цей час нараховувалося близько 20 тис. , а вояків Конецпольского 17-18 тис. Штурм козацького табору не приніс успіху тож Конецпольький запропонував мирну угоду.

5 листопада 1625 р.було укладено мир, від козаків прийнято присягу, а гетьманом проголошено **Михайла Дорошенка.** Куруківська угода:

- скорочувала реєстр до 6 тис. козаків;
- козаків зобов’язували попалити чайки й надалі утримуватися від морських походів;
- не вступати в зносини з іноземними володарями;
- на Запоріжжі розташовувався 1 тис. загін реєстровців для прехоплення втікачів;
- Виписаним із реєстру козакам необхідно було переселитись у котресь із шести староств, що віднині ставали резиденцією шести козацьких полків: Черкаського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Білоцерківського й Переясласького;
- Реєстровці мали право обирати собі гетьмана, якого затверджував польський король.

Повстання Тараса Федоровича Трясила (1630 р.)

Злагоди вистачили на 5 років. Початок війни зі Швецією за узбережжя Балтики, яка тривала з 1626 по 1629 р., знову спонукав збільшити козацький реєстр, тим самим перекресливши головний пункт Куруківської угоди. Влада також змушена була заплющити очі на нові козацькі експедиції в Крим, що денонсувало решту домовленостей на Куруковому озері. Наступні ж події розвивалися за силою інерції, підштовхнутої випадком. У кримському поході загинув М. Дорошенко, новим гетьманом став Григорій Сава-Чорний, який намагався знову змінити козацький реєстр, а в Україну повернулося з війни багато козаків не внесених до реєстру. Невдоволених козаків очолив **Тарас Федорович (Трясило).** Близько 10 тис. запорожців наприкінці березня 1630 р. підступило до Черкас.

З іменем Тараса Трясили пов'язані перші в козацькій історії універсали, звернені до всіх козаків. Частина реєстровців теж перейшла на бік повстанців, а паралельно спалахнули бунти по селах. На придушення повстання було вислано спершу кілька кварцяних рот, які витіснили козаків на лівий берег Дніпра. З підходом основної армії бої стали запеклішими, але взяти козацький табір не вдалося. Головні битви в ході повстання відбулися під Корсунем та Переяславом («Трасова ніч»), вході яких було знищено велику кількість шляхтичів. Після того як з ініціативи поміркованої старшини почалися переговори, Трясило з частиною козаків покинув табір і виїхав на Січ. 8 червня 1630 року було укладено Переяславську угоду, що в основному повторювала пункти Куруківської угоди 1625 р., однак і мала свої доповнення. Так, козацький реєстр було збільшено до 8 тис. і козаки мали право на самостійні вибори гетьмана. Та й ця угода нічого не змінила. Відразу після підписання угоди козаки здійснили черговий рейд на Крим, а в 1632 р. король, розпочинаючи війну з Московією, оголосив знову розширений набір до реєстру. У смоленській війні, що точилася упродовж 1632-1634 років і завершилася капітуляцією московського війська та остаточним переходом до Речі Посполитої Смоленщини й Чернігово-Сіверщини, було залучено великі козацькі сили. До того в Україні наростало тертя між радикальними та поміркованими козацькими угрупуваннями і час від часу спалахували локальні виступи. Відповіддю на це передгрозове напруження стала ухвала сейму 1635 р. про спорудження фортеці Кодак, для контролю за Подніпров'ям. Фортецю спорудили блискавично з березня по липень 1635 р під керівництвом французького інженера Гійома де Боплана. Не менш оперативною була й реакція козаків на її спорудження. На початку серпня загін запорожців під проводом **Івана Сулими,** повертаючись із морського походу, захопив і зруйнував Кодак. Відразу ж потому Сулиму оточили на одному із Дніпрових островів, хопили і згодом четвертували у Варшаві. Після цього ексцесу перемирні затишшя різко скорочуються.

Повстання Павла Бута, Якова Остряниці та Дмитра Гуні (1637-1638 рр.)

«Стоголова козацька гідра», як тоді називали козаччину політики Речі Посполитої, знову заворушилася вже в липні 1637 р., коли на Січі проголосили гетьманом помилуваного товариша Сулими **Павла Бута (Павлюка).**

Наприкінці липня 1637 року загони Павлюка вийшли з Січі, заклавши табір поблизу Черкас. Повстанські загони почали нападати на панські садиби і закликали селян та інших козаків приєднатися до повстання. Проте бажаного ефекту ці заклики не дали. Значна частина реєстровців не підтримала повстання, а виступила проти нього в складі війська гетьмана Миколая Потоцького. Кровопролитна битва під Кумейками поблизу Канева, що відбулася 16 грудня 1637 р., стала до певної міри братовбивчою – першою в шерегу їй подібних, якими рясніє українське XVII століття. Сили Бута зазнали нищівної поразки і великих втрат (за тогочасними втратами до 5 тис.). Павла Бута четвертовано у Варшаві. По Україні прокотилася хвиля терору. Та невідворотною став рахунок пролитої крові.

На весну 1638 року запахло черговою війною. Під проводом новообраного гетьмана **Яцька Остряниці** запорожці в другій половині березня виступили на лівий берег Дніпра, звернувшись з відозвами тепер уже не до козаків, а до всього «руського народу». Постання блискавично охопило Лівобережну Україну, і цього разу ситуацію вдалося переламати тільки завдяки втручанню надвірного війська князя Яреми Вишневецького. Після кількох великих боїв, особливо в червні під місточком Жовнином, де посталі зазналя нищівної поразки, Остряниця з найближчим оточенням втік до Москви. Проте близько 20 тис. оточених козаків не капітулювали, а вибрали собі нового ватажка **Дмитра Гуню** і окопалися в районі р. Стариці. «Старицький табір» витримав 6-тижневу облогу, а 3 серпня 1638 року розпочалися переговори, фінал яких був традиційним і повторював умови попередніх угод.

Окрім цього польський сейм проголосив відому «**Ординацію Війська Запорозького**» (1638 р.). Згідно з нею ліквідовувалась виборність гетьмана та полковників, їх мали змінити призначені королем комісар і полковники. Артилерію і клейноди передавали в руки комісара. Підтверджувався 6-тисячний реєстр з поділом на 6 полків, згаданих в Куруківській угоді. Всі козаки, які не увійшли до реєстру перетворювалися на міщан або панських підданих. Було відновлено Кодацьку фортецю, а її залога з 700 жовнірів мала пильнувати шлях на Січ. В самій Січі перебував постійно загін реєстровців. Тобто реєстрове козацтво переходило під повний контроль польської влади. Козацьк повтання припинилися.

Гребля, якою 1638 року уряд загатив козацьке річище, цього разу втрималася відносно довго – до 1648 року. Передумовою «десятиліття золотого спокою», як згодом називатимуть цей часовий проміжок, став не тільки анти козацький терор, але й те, що Річ Посполита не провадила жодної війни і не провокувала неспокою черговим збільшенням козацького реєстру. Стиснута козацька маса знайшла віддушину у втечах в московське прикордоння та у найманих військах на Заході.

Основні дати до теми

1489 р.	Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

1492 р.	Документальна згадка про козаків у листі великого князя литовського Олександра Казимировича до кримського хана Менглі-Гірея
1555 (1556)р.	Спорудження Дмитром Вишневеньким оборонного замку на острові Мала Хортиця
1572 р.	Універсал польського короля Сиґізмунда II Авґуста про залучення на військову службу 300 запорозьких козаків. Початок формування реєстрового козацького війська.
1577 р.	Похід запорозьких козаків, очолюваних Іваном Підковою, до Молдавії.
1578 р.	Козацька реформа короля Стефана Баторія. Збільшення реєстру до 500 козаків.
1588 р.	Прийняття Третього Литовського статуту.
1591–1593 рр.	Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського.
1594–1596 рр.	Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка.
1599 р.	Повстання запорожців на турецьких галерах, очолюване Самійлом Кішкою.
1606 р.	Узяття запорозькими козаками турецької фортеці Варна.
1609 р.	Похід запорозьких козаків на турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Акерман.
1609–1612 рр.	Участь запорозьких козаків у поході польсько-литовського війська на Москву.
1616 р.	Похід запорозьких козаків, очолюваних гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, на

	Кафу, узяття її та звільнення невільників.
1617р.	Укладення Вільшанської польсько-козацької угоди, за якою козаки, не внесені до реєстру, повинні були повернутися під владу шляхти.
1619 р.	Укладення Роставицької польсько-козацької угоди, за якою реєстр обмежувався 3 тис. козаків і встановлювалася заборона їх походів до турецьких володінь.
1620 р.	Цецорська битва.
1620 р.	Відновлення ієрархії Православної україно-біло-руської церкви.
1621 р.	Хотинська війна.
1625 р.	Виступ козаків на чолі з гетьманом Марком Жмайлом.
1625 р.	Укладення Куруківської польсько-козацької угоди. Збільшення реєстру до 6 тис. козаків.
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).
1632 р.	Ухвалення сеймом Речі Посполитої "Статей про заспокоєння грецької віри". Легалізація Православної церкви.
1635 р.	Зруйнування запорозькими козаками на чолі з Іваном Сулимою фортеці Кодак.
1637–1638 рр.	Козацьке повстання під проводом Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина та Дмитра Гуні.
1638 р.	Прийняття сеймом Речі Посполитої "Ординації Війська Запорозького реєстрового".

Тести для самоперевірки

1. Яка подія пов’язана із зображеним на ілюстрації діячем?

А. здобуття запорозькими козаками турецької фортеці Кафи

Б. зведення на о. Мала Хортиця першої відомої Січі-фортеці

В. керівництво українськими козаками під час Хотинської війни

Г. зруйнування запорозькими козаками польської фортеці Кодак

2. Процес оформлення козацтва в окремий соціальний стан Речі Посполитої започатковано:
А. Куруківською угодою.

Б. Третім Литовським Статутом.

В. Універсалом короля Стефана Баторія.

Г. «Ординацією Війська Запорозького…».

3. Збільшення польською владою козацького реєстру до 6 тис. осіб та організація шести територіальних полків стало наслідком козацько-селянського повстання під проводом
А. К. Косинського.

Б. С. Наливайка.

В. М. Жмайла.

Г. Т. Федоровича.

4. Укажіть провідників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр.
1. Іван Богун

2. Яків Острянин

3. Павло Павлюк

4. Северин Наливайко

5. Іван Гонта

6. Дмитро Гуня

7. Семен Палій

5. Прочитайте уривок з історичного джерела та виконайте завдання.

«Після раптового вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: сам Осман, який ще недавно думав, що немає нікого у світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища...»

В уривку йдеться про
А. одну з подій Хотинської війни.

Б. захоплення запорозькими козаками фортеці Кафа.

В. вторгнення в Молдавію козаків С. Наливайка.

Г. захоплення запорозькими козаками фортеці Кодак.

6. Яку роль в історії українського народу відіграли козацько-селянські повстання кінця XVI — початку XVII ст.?
А. розкололи козацтво на два непримиренні табори: реєстрове та запорозьке (низове)

Б. поклали край тертям і протиріччям між козацькою старшиною та рядовим козацтвом

В. гальмували процеси ополячення й окатоличення, зменшуючи тиск шляхетського гніту

Г. звели нанівець престиж і згасили авторитет запорозького козацтва серед селянства

7. Участь українських козаків у Хотинській війні
А. відкрила шлях до скасування Берестейської унії.

Б. поширила реєстрові права та привілеї на все козацтво.

В. забезпечила козакам право безперешкодного виходу в Чорне море.

Г. врятувала Річ Посполиту від турецько-татарської навали.

8. Якому історичному діячеві історик О. Субтельний дав таку оцінку: *«...Він дивився на козаків не лише під кутом зору їхніх особливих станових інтересів, а й як на потенційних рушіїв українського суспільства в цілому. Сам він об'єднав військову силу козацтва з політично слабкою церковною та культурною верхівкою України...»*?
А. П. Могилі

Б. Д. Вишневецькому

В. К. Острозькому

Г. П. Конашевичу-Сагайдачному

9. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний уславився тим, що:
1. сприяв відновленню вищої ієрархії православної церкви на українських землях.

2. очолював удалі морські походи козаків проти Османської імперії.

3. знищив фортецю Кодак, збудовану поляками для контролю над Запорозькою Січчю.

4. збудував першу Запорозьку Січ на о. Мала Хортиця.

5. підтримував видавничу діяльність Івана Федорова.

6. відстоював інтереси української шляхти на Люблінському сеймі.

7. відіграв вирішальну роль у перемозі польсько-козацького війська в битві під Хотином.

10. Упродовж якого періоду тривало козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка?

А. 1576–1578 рр.

Б. 1594–1596 рр.

В. 1616–1622 рр.

Г. 1637–1638 рр.

Тема 5
Козацька революція 1648-1657 рр.

План лекції

1. Передумови, причини і початок козацької революції. Б. Хмельницький.
2. Військово-політична ситуація в Україні 1648-1652 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.
3. Українська козацька держава – Гетьманщина.
4. Перехід під протекторат московського царя (1654-1657). Переяславська рада та союз із Трансільванією.

Література до теми:

17. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
18. Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник [3-тє вид, вип. доп.] / О. Л. Бойко К., 2007.
19. Боплан Г. – Л. де. Опис України з картами. К.: Наукова думка, 1990.
20. Величко С. Літопис: У 2 т. К., 1992.
21. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. 539 с.
22. Горенко Л. Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XYII-XYIII ст. в Україні// Нар. творчість та етнографія. - 2000. - № 2-3. - С. 16-23.
23. Граб'янка Г. Літопис. – К., 1993.
24. Документи Богдана Хмельницького. – К.: Вид. – во АН УРСР, 1961.
25. Запорожці: до історії козацької культури. К.,1993.
26. Історія України / [Кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. [3-тє вид., вип., доп.] Львів, 2002.
27. Історія України. Документи. Матеріали. К.: Академія, 2002.
28. Козацькі ватажки та гетьмани України. Львів, 1991.
29. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К.: Знання, 1992.
30. Мишко Д.І. Северин Наливайко. К., 1962.

31. Нудьга Г. Республіка козаків. Л., 1991.120 с.
32. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1993.
33. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид – во АН УРСР, 1960.
34. Шевчук В.П. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
35. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 т. К.,1990.
36. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., Критика, 2006. 583 с.

1.Передумови, причини і початок козацької революції. Б.Хмельницький.

Нову сторінку української історії перегорнуло козацьке повстання 1648 року. Розпочавшись як черговий спалах козацької непокори, воно невдовзі переросло у грандіозну війну, що втягнула в себе мільйони людських доль, перекраяла мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи, де невдовзі утвердиться потужна Російська імперія і догорить Річ Посполита. Історики називають цей вибух по різному: великою козацькою війною, козацькою революцією, національно-визвольною війною, Хмельниччиною. Кожна з назв по своєму виправдана, бо виопуклює той чи той із язиків полум'я, в якому Україна палала майже 40 років. Як би ми не називали цю подію, вона принесла з собою значні зміни в українське життя:

- По-перше вона втягла в свою орбіту всі стани та соціальні групи, і кожну окрему людину, якій ніде було сховатися від вогню революції;
- По-друге, внаслідок повстання змінилася конфігурація політичного довкілля, де пролягли нові кордони Речі Посполитої та Московського царства.
- По-третє, у ново витвореній козацькій державі постала вже цілком інакша соціальна ієрархія, де до влади прийшла козацька старшина, здобувши це право собі силою шаблі.
- Врешті козацька революція середини XVII ст., на багато віків уперед визначила український національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура – постать героя-козака.

Козацька революція

Роки	1648-1657
Привід до війни	1647 р. – напад Данієля Чаплинського на Суботів – родинний хутір Хмельницьких.
Лідер війни	Богдан Хмельницький
Характер війни	• Національно-визвольний • Релігійний • соціальний

Початок війни	Січень 1648 р. – захоплення Микитинецької Запорозької Січі і обрання Б. Хмельницького гетьманом
Причини війни	1. соціально-економічні утиски, закріпачення селян; 2. політичні – полонізація української еліти і наступ на козацькі права; 3. національно-релігійні – утиски православної церкви і загострення національних суперечностей.
Цілі війни	• знищення польського панування • утвердження козацького типу господарювання • збільшення козацького реєстру • ліквідація кріпацтва • створення власної держави

Душею козацької революції від першої миті її спалаху став **Б.Хмельницький** – людина-легенда вже у сприйнятті сучасників. Богдан Зиновій Хмельницький (1595 - 1657), який провів глибоку межу між добами історії України, був найбільшим державним мужем, що його будь-коли мала Україна – так характеризував його один з найвидатніших дослідників тієї доби, В.Липинський. Життя Б.Хмельницього овіяне легендами. Точаться дискусії навіть навколо того де й коли він народився. Походив він з шляхетської родини, мав свій хутір Суботів під Чигирином. Перша згадка про військовий досвід Хмельницького припадає на битву під Цецорою 1620 р., у якій загинув його батько, а сам юнак потрапив до турецького полону. Після того як Хмельницького викупили, він вже тісно пов'язав з реєстровими козаками. Брав участь у козацькому повстанні 1637 р. проводом Павла Бута. Після запровадження в дію сеймової ординації 1638 р., Б.Хмельницький став одним із десятьох сотників Чигиринського полку.

Про побутові звички Хмельницького відомо, наприклад, що він палив довгу турецьку люльку й полюбляв каву, на ті часи ще мало вживану в Європі. Добре стріляв з лука і завжди носив при собі шаблю. В доброму настрої міг пограти на бандурі. Врешті, як тоді було заведено, багато пив, віддаючи перевагу домашнім напоям – горілці, пиву й медові. Збереглись також яскраві свідчення про його вибухову вдачу. Зовнішність гетьмана відтворено на відомій гравюрі гданського гравера Гондіуса, що була зроблена з замальовки 1651 р. Доповнюють уявлення про зовнішній вигляд і манеру поведінки Хмельницького нотатки мемуаристів.

На 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Її сусіди з заходу та півночі – німецькі князівства і Швеція – гоїли рани спустошливої Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., а східний противник – Московія був упокорений переможною Смоленською війною 1632-1634 років. На півдні не найкращі часи переживала Османська імперія. Тим часом Річ Посполита, широко розкинувши свої володіння від Балтики до Чорного моря, виглядала імпозантно. Замирення козацтва у війнах 1630-х років здавалося

надійним і остаточним. Становище ж козаків упродовж десятиліття «золотого спокою» влучно передає тодішня козацька приповідка: «Ляхи нас запхали у міх, але не зав'язали». Козацька маса завмерла в чеканні іскри, з якої вибухне полум'я. Роль саме такої іскри судилося зіграти лихій пригоді з чигиринським Сотником Б.Хмельницьким, якому 1647 р. підстароста Данило Чаплинський зруйнував хутір Суботів. Хмельницький спершу спробував шукати справедливості легально, і особисто скаржився королю Владиславу IV, але коли це не допомогло взявся за шаблю. Ці події стали **приводом** до козацького повстання, якому судилося перерости у війну проти Речі Посполитої.

До **причин** швидкого переростання повстання в справжню революцію можна віднести:

- Посилення соціального і національного гніту українського населення польською державою;
- Наростання невдоволення козацьким мас ординацією 1638 року;
- Релігійні утиски;
- Посилення процесу закріпачення.

Основні рушійні сили: селяни, козаки, міщани, збідніла шляхта.

В українській історіографії козацьку революцію прийнято поділяти на кілька етапів:

1. 1648-1649 р.- Зборівський мир.
2. 1650-1651 р. – Білоцерківський мир.
3. 1652-1653р. – Переяславська рада.
4. 1654-1656 р. – у союзі з Москвою.
5. 1656 -1657 р. – у союзі зі Швецією.

2. Військово-політична ситуація в Україні 1648-1652 рр. Зборівський та Білоцерківський мирні договори.

В січні 1648 року Б.Хмельницький поїхав на Січ, місцеві козаки підтримали його, реєстровці перешли на бік Хмельницького. Цей від'їзд, на який місцева адміністрація не звернула уваги як на буденний епізод, вже на початку лютого 1648 року дав свої плоди. Козацьке коло обрало Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Він одразу почав готуватися до війни, почав закупляти додаткове озброєння і продовольство, а також налагодив зносини з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III, забеспечивни собі тил. Дочекавшись 5-6 – тисячного загону перекопського бея Тугая, козацьке військо чисельністю близько 10-11 тис. наприкінці квітня 1648 року вийшло з Січі. На противагу йому рушило 5-6 тис. вояків М.Потоцького. 29 квітня 1648 р. війська зійшлися під р. **Жовті Води.** Після переговорів реєстровці без жодного пострілу перейшли на бік повсталих. Табір польського війська було розбито.

Відразу після битви козацько-татарська армія швидким маршем рушила на північ і обложила табір Потоцького під **Корсунем.** Оточені вирішили йти проривом та в урочища Горіхова Діброва Хмельницький влаштував їм засідку. Тут почалася шалена битва, яка тривала кілька годин. Більшість жовнірів загинуло, а сам М.Потоцький потрапив в полон. Звістка про катастрофу в Горіховій Діброві приголомшила сучасників. Як пишномовно писала одна з

тодішніх англійських газет, «Польща в пилу та крові впала під ноги козаків.». Козацьке повстання посилилося до небувалої сили. Хмельницький і сам не очікував на таку підтримку серед простого населення, розгорнулася справжня війна проти поляків. Серед відомих очільників Б.Хмельницького були: М.Кривоніс, І.Богун, Данило Нечай, Мих. Кричевський, І.Золотаренко та інші.

Вищі кола Речі Посполитої після смерті короля Владислава IV , через посередництво Адама Кисіля розпочало переговори з Б.Хмельницьким. Вимоги Хмельницького звучали так: збільшити реєстр до 12 тис., відновити козацьке самоврядування, заспокоїти конфлікти православних та уніатів. Історики по різному оцінюють ці скромні, враховуючи розклад сил, вимоги. Одні, як М.Грушевський, вважають, що Хмельницький діяв в межах козацької логіки, інші припускають, що він маневрував, вичікуючи і нарощуючи сили. Ще одні вважають, що Хмельницький ще з початку війни мав намір визволити всі українські землі від польського панування. Це твердження є спірним, адже Хмельницький ще довго не виходив за межі козацького автономізму, і вважав себе частиною Речі Посполитої.

Паралельно Річ Посполита почала нарощувати сили проти повстанців. Польське військо очолили недосвічені гетьмани Заславський, Острог і А. Конецпольський. У вересні 1648 року коронне й козацьке військо вирушили назустріч одне одному, і зійшлися під с. **Пилявцями (нині Пилява Хмельницької області).** 23 вересня розпочалася битва, в якій козаки здобули переконливу перемогу. Здобувши табір коронного війська отримали багато зброї та численних скарбів. Троє коронних гетьманів втекли. Пилявецька втеча, ставши ганебною й безприкладною сторінкою у військовій історії Речі Посполитої, одночасно відкрила шлях козацько-татарській армії дорогу на захід. Похід на Галичину мав характер демонстрації сили. Військо попрямувало до Львова і взявши з нього контрибуцію, рушило далі на Замостя. За спиною ж Хмельницькому далі вирувала селянська війна, породжуючи десятки повстанських ватаг, які руйнували шляхетські двори, розливаючи хаос і анархію.

Доки тривала облога Замостя і велися переговори по виборах нового польського короля (17 листопада 1648 року ним став Ян Казимир), військо Хмельницького поступово почало танути. Татари і частина повстанців залишили військо, задовільнившись здобиччю, а решта потерпала від утоми та холоду. За цих умов продовження війни стало безперспективним. 23-24 листопада Хмельницький повернув свої війська назад. На початку січня 1649 року Б.Хмельницький тріумфально в’їджав до Києва. Його зустрічали тисячні натовпи люду, дзвони церков, гарматні постріли замку. Зустрічав Хмельницького єрусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів. Сам приїзд Хмельницького «як великого князя» до Києва і всі церемонії пов’язані з цим показали, що козацький автономіям поступово переростає в ідею унезалежнення козацької України від Речі Посполитої, а сам Б.Хмельницький з особистих мотивів переключився на державні.

Переговори, започатковані під Замостям, продовжилися в лютому 1649 року у Переяславі. Проте перемирна комісії, що приїхала з Варшави,побачила перед собою вже не козацького ватажка, а владного, самовпевненого у своїй силі

володаря Русі, який говорив шокованим послам: «*Виб'ю з лядської неволі увесь руський нарід, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну…*». Даремно голова посольства Адам Кисіль умовляв гетьмана не шкодити своїй вітчизні – Речі Посполитій. Було укладено перемир'я лише до весни, дотримуватися якого було важко обом сторонам. Невеличкі сутички майже не припинялися. Водночас в Україну прибували татарські загони, а згодом підійшов з 40-тисячними силами сам хан Іслам Гірей III. Під булавою Б.Хмельницького було зібрано 30 козацьких полків загальною чисельністю близько 80-90 тис. вояків, з них 40-50 тис. козаків професіоналів. Коронна армія була незрівнянно меншою, сягаючи 15 тис. жовнірів.

10 липня 1649 року почалася місячна облога м. **Збараж** (нині райцентр Тернопільської області). ЇЇ героєм з коронного боку став князь Ярема Вишневецький, який зумів відстояти фортецю, а полковника козаків Станіслава Морозенка вбито. Сам же Хмельницький з частиною війська біля м. Зборова оточив табір польського короля Яна Казимира. Коронна армія втратила до 7 тис. убитими. Сенатори короля вирішили таємно від Хмельницького почати переговори з Іслам-Гіреєм. Загроза перетворення хана із союзника на могутнього ворога змусила Б.Хмельницького піти на преговори з польським королем. Гетьман висунув 17 переговорних статей. «Козацькі пункти» цього разу окреслювали набагато ширшу територію автономії – три воєводства (Київське, Брацлавське й Чернігівське) і східні райони Волині та Поділля. Тутешні адміністративні уряди мали надаватись лише руській шляхті православного обряду, а всі євреї та єзуїти мали виселитися. Вимагалася також амністія всім повсталим, від шляхти до селян. На козацькій території мала скасуватися унія, а православні митрополити мали отримати місця в сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

Надвечір **19 серпня 1649 року** перед Єжи Осолінським та А.Кисілем Хмельницький присягнув на дотримання **Зборівської мирної угоди.** 3 серпня знято облогу з м. Збараж і козацьке військо повернуло до Києва.

Умови договору

- Визнання королем самоврядності Гетьманщини;
- Поширення влади гетьмана на Чернігівське, Київське і Брацлавське воєводства;
- Надання державних посад у цих воєводства православній шляхті;
- Козацький реєстр 40 тисяч;
- Амністія всім учасникам війни;
- Відновлення прав Київської православної митрополії.

Головне історичне значення договору полягало в утворенні козацької держави Військо Запорозьке бо більш відомої як Гетьманщина з столицею у м. Чигирин. Проте, укладення договору мало і свої протиріччя. Так, Зборівський договір вигідний для козацької верстви, повертав назад у підданство селянську масу, яка на рівні з козаками проливала у боях кров і теж уважала себе вільною. Козацька верхівка уперше зіткнулась із селянським питанням, що загрожувало перерости в неминучі конфлікти. У безпосередньому зв'язку з селянською стояла

й проблема козацького реєстру. Визначена угодою 40-тисячна квота навіть наближено не відповідала реальній чисельності козацтва. Тож майже всім було ясно, що мир не надовго, і перші сутички розпочинаються вже з вересня 1649 року. Так само непросто посувалося затвердження Зборівського договору сеймом, де розгорнулися гострі дебати між прибічниками поміркованої та войовничої позицій. Відтак уже наприкінці 1650 року пограничні військові сутички набули характеру відвертого готування до майбутньої війни, а грудневий сейм збільшивши кількість коронного війська до 35 тис. оголосив посполите рушення, тобто загальну мобілізацію шляхти.

Воєнні дії було поновлено в 1651 році. Приводом стала трагедія у містечку Красному на Поділлі, де було знищено Брацлавський полк на чолі з Данилом Нечаєм, а також оборона Вінниці, коли козаки на чолі з Іваном Богуном значно послабили сили поляків. У квітні 1651 року армію було сконцентровано поблизу м. Сокаля, на межі Галичини й Волині. Б.Хмельницький, завершивши мобілізацію зі свого боку зосередив війська біля Збаража. Під булавою Хмельницького було 100 тис. вояків (з яких 50-тисяч професійні козаки), плюс 40 тис. вершників Іслама-Гірея. Польська армія теж нараховувала приблизно 120-130 тис. вояків. Облидві велетенські армії готувалися до зіткнення, яке стало однією з наймаштабніших і найкривавіших битв в Європі XVIII ст. Армії було стягнуто в район міста **Берестечко** (нині райцентр Волинської області). Перший день боїв, 28 червня 1651 року не дав переваги жодній зі сторін. Другий день приніс успіх козацькому війську, а на третій мало не вбито Іслам Гірея, який так перелякався, що втік з поля бою, захопивши з собою і Б.Хмельницького. Зазнавши поразки козацькі війська відступили до р. Пляшівки і окопалися там табором. Кальницький полковник **Іван Богун** вночі з 9 на 10 липня спробував прорватися через облогу, почалася паніка і загинуло до 8 тис. чоловік. Розгром козацького війська під Берестечком став тією краплею, що переповнила чашу взаємних порахунків. Доти повстання ще точилося як громадянська війна всередині Речі Посполитої; після Берестецької битви вона остаточно переростає на полько-українську війну, починається партизанська боротьба.

За таких умов розпочалося спершу перемирне листування , а з 10 вересня 1651 року – і самі переговори. Перемирна комісія, очолена з коронного боку Адамом Киселем, а з козацького Іваном Виговським, засідала у Білій Церкві з 15 по 28 вересня. Війна в той час не припинялася. Згідно з **Білоцерківською угодою (18 вересня 1651 року):**

- козацький реєстр мав бути скорочений до 20 тис.,
- юрисдикція Війська Запорозького обмежувалася Київським воєводством.
- Гетьман мав підпорядковуватися польському королю і розірвати відносини з татарами й не проводити закордонних відносин.

Утім, мирна Білоцерківська угода залишилася тільки паперовою пам’яткою перепитій війни, бо зібраний навесні 1652 року сейм її не зратифікував. Згадане не затвердження угоди розв’яло руки Б.Хмельницькому, який у квітні 1652 р. оповістив старшину про готування до нової війни.

Формальним приводом до початку бойових дій став похід гетьманича Тимоша Хмельницького в Молдову. Напереріз йому було послано армію під командуванням польного гетьмана Мартіна Калиновського. Його 20-тисячне військо стало табором біля р. **Батіг**. 1 червня 1652 року козаки й татарська кіннота оточили табір і розпочали штурм, розбивши польське військо вщент. Калиновського було вбито. Так було здобуто кривавий реванш за Берестечко. Польський сенат і тоді не пішов на мир, а почав далі нарощувати війська.

Молдавські походи козацького війська (1650-1653).

Проводилися в контексті зовнішньої політики Б. Хмельницького, який намагався залучити до війни нових союзників.

Серпень 1650 р. – перший молдавський похід

- Взяття столиці – міста Ясси
- Встановлення союзницьких відносин між Гетьманщиною і Молдавським князівством.

Травень-червень 1652 р. – другий молдавський похід

- Передумовою походу стала спроба поляків перешкодити планам Хмельницького у Молдавії.
- Битва під Батогом 1652 р.
- Шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупу.

Квітень-травень 1653 – третій молдавський похід

- Невдалий похід Т. Хмельницького на Валахію
- Посилення антиукраїнської коаліції.

Серпень-вересень 1653 р. – четвертий молдавський похід

- Оточення козацького війська в сучавській фортеці
- Смерть Тимоша Хмельницького і втрата потенційного спадкоємця гетьманської булави.

В 1653 році посилися військові дії і на Україні. На початку жовтня 1653 року коронна армія отаборилася під **Жванцем над р. Дністер навпроти Хотина.** Її чисельність становила 40 тис., приблизно таким же було й козацьке військо. Почалася затяжна облога, звичним стало дезертирство. Змучені сторони почали переговори про мир. Вимагалося поновлення Зборівського договору. Після тривалих дебатів 17 грудня 1653 року було досягнуто усної домовленості, письмової угоди так і не було укладено. Така двозначність ситуацію влаштовувала і поляків і Хмельницького, який розпочав переговори з Московським царством. Так козацька проблема після кривавої шестилітньої війни вихлюпнулася за рамки внутрішніх незгод Речі Посполитої.

4. Перехід під протекторат московського царя (1653-1657). Переяславська рада та союз із Трансільванією

Дипломатична активність Б. Хмельницького в балансуванні між Варшавою та Стамбулом і його васалами – Кримом, Молдовою й Семигородом – від перших днів війни доповнювалася складним плетивом контактів із північно-східним сусідом – Московським царством. Замало було б пояснювати це лише реальною потугою великої сусідньої держави, з позицією якої належало рахуватися. В основі зближення лежала передовсім традиція давніх зв'язків із Москвою Запорозької Січі: адже ще від часів Байди Вишневецького цар підтримував запорозьке козацтво як потенційного охоронця не лише польсько-українського, а й російського порубіжжя від татарських набігів.

Тож перший лист Б.Хмельницького до царя Алексія Михайловича одразу після перемог під Жовтими Водами в принципі не виглядав несподіванкою. До того ж російський уряд навесні 1648 року розпочав мобілізацію війська в російському прикордонні, Б.Хмельницький боявся з'днання цих військ з польськими. Та згодом плани гетьмана стосовно відносин з Московією змінилися. Він змінив їх від планованих тільки збройних послуг царя до його протекторату над територією. Це сталося з кількох причин.

По-перше, допомога турецького султана, як показувала практика, була не надійна і потребувала великої ціни у вигляді руйнувань та полонених.

По-друге – Б.Хмельницький зазнавав дедалі активнішого ідеологічного тиску з боку високих ієрархів Східної Церкви, які гостро таврували зближення з «невірними».

У березні 1652 року розпочалися переговори про умови можливого союзу. 2 липня 1653 р. цар Алексій Міхайлович видав грамоту, в якій ішлося про прийняття Війська Запорозького під царську протекцію. Ухвала Земського собору від 11 жовтня проголошувала розрив мирних відносин з Річчю Посполитою. Вранці 18 січня 1654 р. у неділю, гетьман напередодні офіційної церемонії скликав закриту старшинську раду, яка ще раз схвалила планований акт. Всього за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборні площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, серед них 12 полковників. Московський посол Бутурлін зажадав присяги від Б.Хмельницького, на що останній попросив присяги спочатку царя. Розпочалися суперечки в переговорах, які тривали ще кілька днів. Після закінчення переговорів Бутурлін та члени посольства проїхалися по полках приймати присягу. Протягом січня-лютого 1654 р. на території 17 полків присягнуло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Запорозька Січ зволікала з присягою до травня. Не присягли на вірність царю частина козацьких полків і частина вищого духівництва.

Класифікація переяславського акту з точки зору міжнародного права є предметом тривалих дискусій. Документи, які мали б складати повний комплект договору 1654 р., це:

1. Так звані 23 «Статті Б.Хмельницького», і погоджений варіант 11 статей, або «договірних пунктів» (перші втрачені цілком, а від других збереглися лише зроблені московськими дяками переклади з царськими резолюціями);

2. Три чорнові проекти (їх оригінали загинули в часи Руїни) жалуваних грамот московського царя – на підтвердження вольностей Війська Запорозького.

Згідно цих документів гетьманові належала верховна влада у сферах законодавства, адміністрації, суду, фінансів, закордонних зносин і війська на власній території. Тобто йшлося про поширений тоді протекторат правителя сильнішої держави над слабшою. До прикладу у такій залежності від османського султана перебувало Кримське ханство, Молдова, Волощина. Ознакою васальної залежності служили два обов'язки: виплата грошової данини і певне обмеження обсягу зовнішніх зносин, які правитель васальної держави не міг вести на шкоду суверенові. В українському випадку гетьман мав інформувати царський двір про зовнішні контакти і не вступати без його санкції у переговори з польським королем і кримським ханом. Хмельницький не раз цей пункт ігнорував, а згодом його порушення служило головною підставою для звинувачення гетьманів у зраді. Врешті, величезну роль у майбутньому зміцненні позицій Москви на українській території судилося відіграти необачній згоді козацької сторони на введення до Києва та Чернігова російських воєвод як постійних резидентів царя.

Багато нюансів після переяславської історії російсько-українських взаємин пояснюється тим, що Москва й Чигирин вкладали різний зміст у суть укладеного в Переяславі договору. Гетьман та його оточення вбачали в цьому акті передусім вигідну політичну комбінацію, котра гарантувала оборону на тлі збереження внутрішнього миру. Натомість у Москві завжди розуміли цей протекторат як поглинання, і саме під цим кутом зору було використано і неясність чи непродуманість формулювань Переяславської угоди і внутрішні чвари, який після смерті Б. Хмельницького не бракувало.

Стосовно трактування Переяславського договору слід також додати, що чимало істориків, коментуючи входження козацької України до складу Московської держави, послуговувалися метафорою «возз'єднання», що сформувалася під впливом декількох історіографічних традицій. Головний вклад у розповсюдження погляду на Переяславський договір як на акт возз'єднання належав церковній історії, яка трактувала всі історичні поняття в рамках «православного простору». Врешті в радянський час проблема набула ідеологічної актуальності, бо формула «возз'єднання двох братніх народів» санкціонувала монолітність радянської імперії, з ключовою ролю Росії.

Відновлення військових дій. Навесні 1654 року почалася підштовхнута зусиллями козацької дипломатії московсько-польська війна. Головні сили царської армії рушили на Білорусь де передбачався стратегічний удар вздовж смоленського прикордоння. У цій інтервенції діяльну участь брав 18 –тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка. Літо 1655 р. пройшло під знаком подій, що в польській історії отримало назву Потопу – 5-річного сум'яття, яке охопило країну, поставивши її на грань загибелі. Шведський король Карл Густав Х, розцінюючи початок московської інтеревенції в Білорусь і Литву за слушну нагоду поставити крапку в півстолітніх змаганнях Швеції з Польщею за балтійське узбережжя і в липні 1655 року ввів свої війська

на територію Польщі. Блискавична капітуляція польських військ стала сигналом катастрофи: армія массово складала зброю перед шведами , а сам король Ян Казимир мусив відступати в Силезію. На початку вересня 1655 року шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків, а московсько-козацькі війська зайняли Вільно й Гродно.

Драматичні перипетії шведсько-польської війни, яка скінчилася лише в 1660 році, мали безпосередній вплив на розвиток подій в Україні. Б.Хмельницький розпочинає з шведським королем інтенсивні дипломатичні переговори. Тим часом набув несподіваної зміни розклад союзницьких сил. Царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції – потенційного претендента на володіння всім балтійським узбережжям, круто міняє орєнтири зовнішньої політики. У травні 1656 року Московія оголошує війну Швеції й розпочинає мирні переговори з Річчю Посполитою. Козаки на переговори не були навіть допущені. 24 жовтня 1656 року між Московією і Річчю Посполитою укладено Віленську угоду, фактично зрадивши Б.Хмельницького. Останій сприйняв це як розрив Переяславської угоди і розпочинає шалену дипломатичну активність, форсуючи підписання угод зі Швецією, Семигородом, Волощиною, Австрією, Молдовою та Кримом, поновлюються також преговори з польським королем та Кримом. Однак здійснити задумане старому гетьманові не вдалося. Вражений тяжкою хворобою 6 серпня 1657 року він помер у Чигирині та був похований у Суботові у збудованій ним Іллінській церкві. За заповітом гетьманська булава перейшла до його 16-річного сина Ю.Хмельницького.

У час коли помер Хмельницький молоду козацьку державу зусібіч оточували вороги її незалежности. Проте ще більша небезпека – незгода – зачаїлася всередині, а хитроумний гетьман плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для незгоди, бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

Основні дати до теми

травень 1648	**Битва під Жовтими Водами**
травень 1648	**Битва під Корсунем** (розгром 20-тисячних військ М. Потоцького)
вересень 1648	**Битва під Пилявцями**; оголошення «посполитого рушення» (шляхетського ополчення)
вересень 1648	Захоплення військами М. Кривоноса Високого Замку у Львові
грудень 1648	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва (Хмельницького зустрічали єрусалимський патріарх Паїсій та митрополит Сильвестр Косів)
лютий 1649	До Переяслава прибуває польське посольство, виголошення гетьманом програми розбудови української держави
1649	Похід Литовський князя Я. Радзивілла через Білорусь на Київ (йому протистояли війська козацького полковника М. Кричевського; бій під Лоєвим; смерть полковника)

1649	**Зборівська битва, Зборівський договір** (під владою гетьмана – Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства,; кількість реєстровців – 40 тисяч)
1651	Похід Я. Радзивілла на Київ; пограбування міста
1651	**Берестецька битва, Білоцерківський договір** (під владою гетьмана – Київщина, кількість реєстровців – 20 тисяч; поляки повертаються на свої землі)
1652	**Батозька битва** (помста за Берестечко)
1652–1709	Існування Чортомлицької Січі на р. Чортомлик
1652	Заснування І. Дзиковським слободи Острогозьк (вихідці з Острога)
1653	Похід Т. Хмельницького на Молдову (допомога своєму тестю); смерть Тимоша
1653	**Битва під Жванцем, Кам'янецький договір** (домовленість поляків і татар про припинення воєнних дій; Хмельницький у переговорах участі не брав)
1654	**Переяславська рада, українсько-московський договір («Березневі статті»)** (присяга гетьмана і козаків на вірність московському царю Олексію; Конфедерація)
1654	Заснування Харкова. Існування 5 полків на Слобожанщині
1655	Вигнання московсько-українськими військами під командуванням І. Золотаренка поляків з Білорусі
січень 1655	Охматівська битва; похід на Галичину; перемога над польськими військами С. Потоцького під Городком
1656	**Московсько-польське Віленське перемир'я** (обіцянка Речі Посполитої надати корону російському царю Олексію)
жовтень 1656	Утворення союзу Трансільванії та України проти Польщі (Швеція брала участь у переговорах)
1657	Похід Юрія II, Дердя Ракоці та військ Антона Ждановича на Польщу, взяття Варшави; капітуляція трансильванського правителя; повернення козаків в Україну. Смерть Б. Хмельницького

Тестові завдання для самоперевірки

Завдання 1

У якому уривку з історичного джерела вказано привід до Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.?

А. *«Зухвалий мій син Тиміш зібрав військо для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вашу королівську милість аби ви відступили з військом до польського кордону…»*

Б. *«Наш підданий гетьман Б. Хмельницький, майже поєднавши свої війська з угорцем Ракочієм, послав до Польської держави наказного гетьмана Ждановича, Богуна та інших начальників для спустошення…»*

В. *«Царська величність наді мною… учинив немилосердя своє: помирившись з поляками, …государ послав з Вільно проти нас, шведів і угорців полякам на допомогу 20 тис. ратних людей…»*

Г. *«Уся перша війна почалася через Чаплинського, який, не зважаючи на те, що я мав привілей короля, відібрав у мене хутір та ще й мені погрожував смертю, і увесь цей вогонь спалахнув через нього…»*

Завдання 2

Установіть відповідність між назвами битв Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та їхніми наслідками.

1. Пилявецька

2. Зборівська

3. Берестецька

4. Батозька

А. обмеження території, підпорядкованої владі гетьмана, Київським воєводством, скорочення козацького реєстру до 20 тис. осіб

Б. укладення союзу з Трансільванією, спільні бойові дії козацького та трансільванського військ на території Польщі

В. визнання польським королем влади гетьмана над Київським, Чернігівським і Брацлавським воєводствами

Г. звільнення козацькими військами Поділля та Волині, створення сприятливих умов для визволення західноукраїнських земель

Д. відновлення українсько-молдавського союзу, укладення шлюбу Тимоша Хмельницького з Розандою Лупу

Завдання 3

Географічні назви Базавлук, Микитин Ріг, Чортомлик, Олешки пов'язані з місцями

А. розташування Запорозьких Січей.

Б. головних битв під час козацьких війн кінця XVI ст.

В. розташування турецьких фортець, зруйнованих козаками.

Г. основних битв часів козацько-селянських повстань 20 — 30-х рр. XVII ст.

Завдання 4

Хто з козацьких провідників проголосив таку програму своїх дій: *«Правда то, що я лихий, малий чоловік, але мені то Бог дав, що я єсть єдиновладцем і самодержцем руським! Виб'ю з лядської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру! ...За границю на війну не піду! Шаблі на Турків і Татар не підійму! Досить маю на Україні, Поділлі і Волині... тепер досить достатку і пожитку в землі и князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич»*?

А. П. Конашевич-Сагайдачний

Б. Б. Хмельницький

В. С. Наливайко

Г. І. Сірко

Завдання 5

Перебіг подій якого періоду Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. відображено на карті?

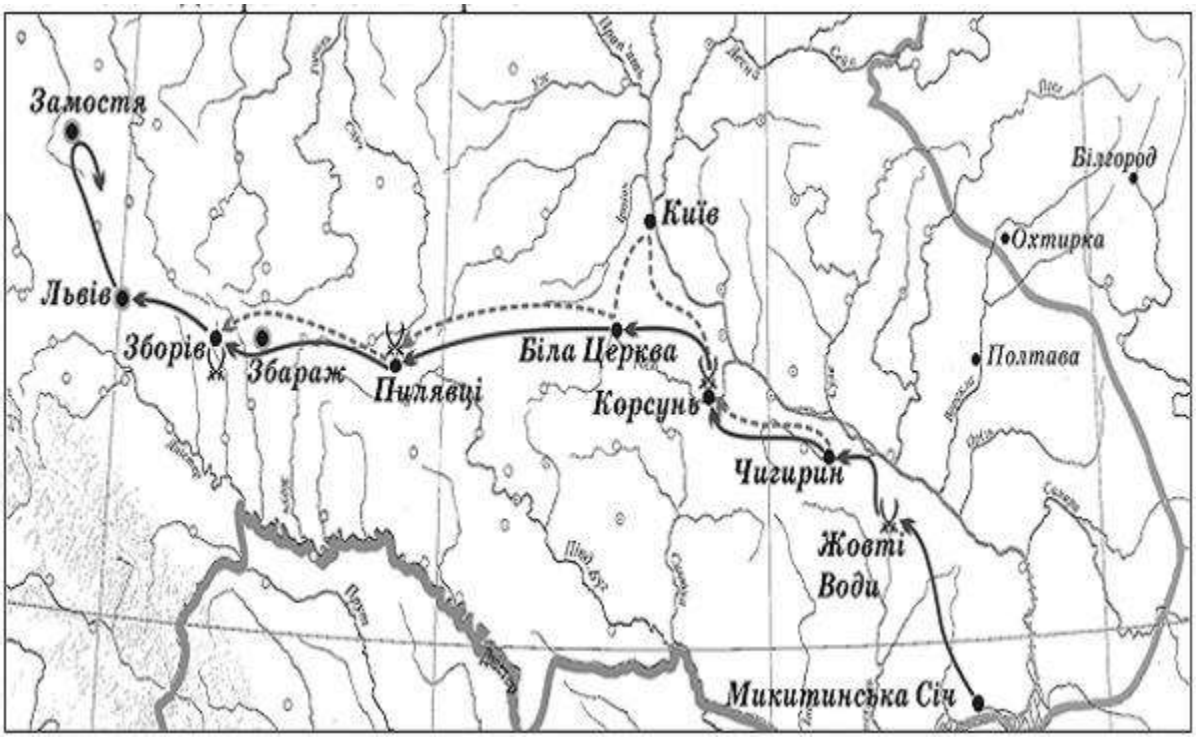

А. Від початку збройного виступу до Зборівського договору.

Б. Від Зборівського до Білоцерківського договору.

В. Від Білоцерківського договору до Переяславської ради.

Г. Від Переяславської ради до Віленського перемир'я.

Завдання 6

Які битви Національно-визвольної війни середини XVII ст. відбулися впродовж 1649 — 1651 рр.?

А. Жовтоводська, Корсунська

Б. Корсунська, Пилявецька

В. Пилявецька, Зборівська

Г. Зборівська, Берестецька

Завдання 7

Установіть відповідність між роками та подіями Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., описаними в цитованих документах.

1. 1648 р.

2. 1649 р.

3. 1651 р.

4. 1654 р.

А. *«Щодо кількості війська... дозволяє його королівська милість 40-тисячний реєстр Війська Запорозького упорядкувати гетьманові того ж війська... щоб він був складений відповідно до договору...»*

Б. *«Дозволяємо організовувати реєстрове військо.., яке мусить перебувати тільки в маєтках, що містяться у воєводстві Київському...»*

В. *«...[деякі] полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягати московському цареві... Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... »*

Г*«Тих... польських ратних людей біля Жовтих Вод самовільні козаки, з'єднавшись разом із татарами, всіх побили, а інших у полон побрали...»*

Д. *«Київ має залишатися також на стороні їхньої царської величності... Пониззя ріки Дніпра, що називається Запороги, козаки, що живуть на січі, і в Кодаку... мають бути у володінні і в державі... їхньої царської величності... »*

Завдання 8.

Портрет якого гетьмана є елементом композиції зображеної ікони?

А. Б. Хмельницького

Б. І. Виговського

В. П. Дорошенко

Г. І. Мазепи

Завдання 8.

Перший період (1648—1649 рр.) Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького характеризувався

А. наданням Московським царством військової допомоги Україні, що сприяло успішному завершенню літньої кампанії та укладенню мирного договору.

Б. тривалою й виснажливою боротьбою між козацькими та польськими військами, що не принесла жодного воєнного успіху українцям.

В. низкою перемог Війська Запорозького, які забезпечили автономію частині українських земель — трьом воєводствам у складі Речі Посполитої.

Г. підписанням Україною військового союзу зі Швецією та Трансільванією, успішними спільними діями союзних військ на території Польщі.

Завдання 9.

Які зміни відбулися в соціально-економічному житті українського народу в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст.?

А. Ліквідація кріпацтва та здобуття селянами особистої свободи.

Б. Заборона продажу й дарування земельних маєтків і садиб.

В. Поширення фільваркової системи господарювання.

Г. Зростання земельних володінь магнатів і шляхти.

Завдання 10.

Установіть послідовність битв Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої під проводом Б. Хмельницького.

А. Зборівська

Б. Жовтоводська

В. Батозька

Г. Берестецька

Тема 6
Українські землі наприкінці XVII-XVIII ст.

План лекції

5. Україна в часи Руїни (1657-1687): соціально-політична боротьба і роль геополітичного фактору.
6. Україна за часів гетьмана І. Мазепи.
7. Ліквідація автономії Гетьманщини у XVIII ст.
8. Правобережна Україна у вирі селянських рухів. Гайдамацький рух. Опришки.
9. Поділи Польщі. Входження українських земель до складу Російської та Австрійської імперій.

Література до теми:

37. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К.: Дніпро, 1991. 238 с.
38. Бойко О. Д. Історія України : навчальний посібник [3-тє вид, вип. доп.] / О. Л. Бойко К., 2007.
39. Боплан Г. – Л. де. Опис України з картами. К.: Наукова думка, 1990.
40. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. – К.,1991. – 316 с.
41. Величко С. Літопис: У 2 т. К., 1992.
42. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. 539 с.
43. Горенко Л. Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XYII-XYIII ст. в Україні// Нар. творчість та етнографія. - 2000. - № 2-3. - С. 16-23.
44. Граб'янка Г. Літопис. – К., 1993.
45. Запорожці: до історії козацької культури. К.,1993.
46. Історія України / [Кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. [3-тє вид., вип., доп.] Львів, 2002.
47. Історія України. Документи. Матеріали. К.: Академія, 2002.
48. Козацькі ватажки та гетьмани України. Львів, 1991.
49. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К.: Знання, 1992.
50. Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с.
51. Субтельний О. Мазепинці. – К.: Либідь, 1994. – 239 с.
52. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид – во АН УРСР, 1960.
53. Шевчук В.П. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
54. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 т. К.,1990.
55. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., Критика, 2006. 583 с.

1. Україна в часи Руїни (1657-1687): соціально-політична боротьба і роль геополітичного фактору.

Після смерті Б Хмельницького, Гетьманщина опинилася у складному становищі. Втручання у внутрішню політику держави з боку московського царя, неврегульованість питання з Річчю Посполитою та незгоди між козацькою

верхівкою призвели до загострення політичного і соціально-економічного становища, що вилилось в так званий період Руїни.

Гетьман Іван Виговський (1657-1659 рр.).

Доба Руїни розпочинається в часи гетьманування Івана Виговського. 4 серпня 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка до повноліття Юрія Хмельницького поклала гетьманські обов'язки на генерального писаря Івана Виговського. Ще через місяць це рішення схвалила велика рада в Корсуні за участю рядових козаків, міщан і духівництва. Присутніми на раді були й посли іноземних держав, що додавало авторитету регентству Виговського, а продемонстрована в Корсуні єдністю старшини, обіцяли сприятливі перспективи на майбутнє. Однак за коротку мить ці прогнози розлетілися на друзки, і на Україну впав морок того драматичного періоду її історії, про який справді, як висловився Володимир Винниченко не можна читати без брому.

Збурювачем спокою, який провістив початок міжусобиць, стала доти усунута в тінь Запорозька Січ. Хмельницький тримав її в міцних руках, та після його смерті тут почалися хвилювання. Хвилею невдоволення скористався полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам хотів бути гетьманом. Порозумівшись з кошовим отаманом Запорозької Січі Яковом Барабашем, вони звертаються по допомогу до третьої сили – Московії, і пишуть доноси на І. Виговського як на «ляха», що задумав повернути Україну польському королю. Досвідчений політикум московського царя вирішив скористатися з нагоди позбутися неприйнятного їм антимосковського гетьмана І. Виговського. Іван Виговський вирішив ударити перший і 11 червня 1658 року під Полтавою вщент розбив війська Пушкаря та Барабаша. Так розпочалися братовбивчі усобиці.

Похід І. Виговського на бунтівного полковника, підтриманого царем, ще більше посилив антимосковські настрої серед оточення гетьмана, які й так важко витримували умови Переяславської угоди, та не погоджувались з втручанням у внутрішні справи козаків, та політикою подвійної дипломатії Москви. І. Виговський продовжив, започатковану Хмельницьким дипломатичну активність. Поновлює угоди з Волощиною, Молдовою, Швецією. Також остаточно було налагоджено контакти з польським королем Яном Казимиром. Після тривалих переговорів гетьман зібрав **16 вересня 1658 року** під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. Рада схвалила так звані **Гадяцькі пункти –** угоду про повернення козацької держави під скіпетр польського короля. Гадяцький трактат, головним архітектором якого вважають Юрія Немирича,:

- спирався на спробу перетворити Річ Посполиту у федерацію трьох держав – Польського королівства, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, тобто козацької території у межах, що на той час склалися.
- Всі три частини федерації мали об'єднуватись особою короля, спільним сеймом, і зовнішньою військовою політикою.
- Виконавча влада на Україні мала належати довічно обраному і затвердженому королем гетьманові, який мав відати також

фінансами і мати власне військо у розмірі 30 тис. козаків + 10 тис. найманців.

- Православна церква мала бути урівняна у правах з католицькою церквою, а православні ієрархи допущені до сенату.
- Окремим пунктом Гадяцького договору було дозволено утворити на Україні два університети – Києво-Могилянську академії, зрівняну в правах з Краківською, та новоствореної вищої школи з правами університету.
- Врешті оголошувалась повна свобода друку.

Якби ідеї Гадяцького трактату – яскравої пам'ятки тогочасної політико-правової думки – було зреалізовано, це справді дало би шанс відновитися Речі Посполитій через нові форми співжиття. (*Микола Костомаро про Гадяцьку угоду «… українці показали, що вони не спроможні зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу.».*)

На хвилі після гадяцького ентузіазму Іван Виговський здобув блискучу перемогу над московським військом у **Конотопській війні 1659 року.** Сигналом до неї стала царська грамота, оголошена після Гадяцької ради із закликом до непокори «зрадникові» Виговському. Розпочато анти гетьманську агітацію серед простолюду. Своєю чергою гетьман видав універсал направлений проти Москви. Після словесного обстрілу і локальних сутичок, понад 100 тис. московська армія під командуванням князя Алєксєя Трубецького перейшла у квітні 1659 року кордон і спустошуючи околиці, рушила на південь. Головна битва між московським і козацько-польсько-татарськими військами відбулася **9 липня 1659 р. під Конотопом,** де московські війська зазнали нищівної поразки. Російський історик Сергій Соловйов писав так про битву: «Краса і гордість московської кінноти… зникла в один день… Ніколи вже після цього цар московський не зміг вивести в поле такого блискучого війська… жах охопив Москву… вона затремтіла за свою власну безпеку.».

Та в тилу І.Виговського підняла голову опозиція гетьмана, знову збунтувалися козацькі низи Запорозької Січі, до того ж польський сейм не затвердив головні умови Гадяцького договору. Це призвело до посилення промосковських настроїв серед частини козацької старшини. 20 вересня 1659 року в урочищі Маслів Став під містечком Германівкою (нині Київської області) зібралася «чорна рада», тобто козацьке зібрання з ініціативи низів. Послів гетьмана не допустили на зібрання, а сам Виговський мусив рятуватися втечею. За кілька днів по тому старшинська Рада в Білій Церкві проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Що показово на цій раді були вперше окреслені самостійницькі позиції – не бути ні під владою короля, ні під владою царя. (Т.Яковлєва). І.Виговський скорився цьому рішенню і відіслав новому гетьману гетьманські клейноди – бунчук та булаву. 26 березня 1664 року за наказом тодішнього гетьмана П.Тетері він був розстріляний.

Юрій Хмельницький (1659-1662).

Обраний на Білоцерківській козацькій раді наприкінці вересня 1659 року гетьман Юрій Хмельницький 4 жовтня задекларував вірність Польському королівству, а через кілька днів відправив пункти договору до московського

царя. Так звані Жердіські статті мали зменшити впливи Москви в Україні. Та князь О. Трубецкой запросив гетьмана до Переяслава, де його та старшину чекала пастка. Воєвода, підтриманий промосковською старшиною 27 жовтня 1659 року скликав раду, оточену 40 тис. московським військом. Ю. Хмельницього змусили підписати так звані Переяславські статті – фальсифікований варіант Березневих статей 1654 року. (Пізніше під назвою «Статей Богдана Хмельницького» саме цей сфальсифікований варіант увійшов до Зводу законів Російської імперії). Переяславські статі:

- суттєво обмежували владу гетьмана, зокрема його закордонні зносини;
- московські воєводи вводилися у всіх великих містах;
- військо не могло переобирати гетьмана, призначати полковників;
- київському митрополиту належало визнати зверхність московського патріарха.

Козацька старшина була звісно не задоволена цим договором, у повітрі завис неминучий конфлікт, і дедалі виразніше окреслювалася його демаркаційна лінія – Дніпро, що розділив задніпрянців і правобережців спершу на дві взаємоворожі партії, а згодом і на дві держави. Поштовхом до розірвання угоди з Московією стали події літа 1660 року, коли Польша врешті уклала мир зі Швецією, і почала наступати на російські війська, до яких згідно Переяславської угоди мали долучитися і війська Ю.Хмельницького. Та **15 вересня 1660 року під містечком Чудновом** (нині Житомирська область) 30 тис. козацьке військо перейшло на польський бік і російські війська були розбиті. 17 жовтня було підписано **Слободищенські угоди,** які загалом повторили Гадяцький договір , але вже без згадки про Велике князівство Руське. Та лівобережні полки збунтувалися проти нової угоди з поляками. Опозицію гетьманові очолив Яким Сомко. Протягом двох років Ю. Хмельницький намагався залагодити ситуацію, і зламати опозицію, та сам будучи хворобливим зламався і зрікся гетьманської булави. 1663 року був пострижений у ченці. В наступні роки підбурюваний політичними інтриганами кілька разів появлявся в Україні, нібито намагаючись повернути собі владу. 1685 року повішений в Кам'янці-Подільському.

«Війна берегів»: Павло Тетеря та Іван Брюховецький

Скликана в Чигирині після зречення Юрія Хмельницького рада правобережних полковників у січні 1663 року обрала гетьманом Павла Тетерю, який підкреслив свою лояльність до польського короля. На противагу на лівобережній Україні під Ніжином в червні 1663 року було скликано чорну раду козацьких низів, які проголосили гетьманом промосковськи налаштованого Івана Брюховецького. Чорна рада червня 1663 року знаменувала остаточний розподіл козацької держави на «два береги», очолені двома гетьманами, кожного з яких визнавала верховна влада: Павла Тетерю король Речі Посполитої, Івана Брюховецького – московський цар. Московський уряд був цілком задоволений новим гетьманом, який, за влучним висловом Т.Яковлевої, «… більше цінував царські подачки від гетьманської влади».

У жовтні 1663 р. правобережний і лівобережний гетьмани вперше формально опинилися по два боки фронту, оскільки було відновлено війну між

Річчю Посполитою та Московією. Поділ України на два гетьманати роз'язував руки обом державам, розчищаючи поле для бойових дій і гарантуючи залучення як до королівської так і до царської армії козацтва. Впродовж літа 1664- весни 1665 р. правобережний гетьманат перетворився на арену жорстокої і хаотичної війни, в якій зійшлися з одного боку, переправлені з-за Дніпра полки Івана Брюховецького, загони місцевих повстанців, виведені із Січі козаки, полки Павла Тетері, татари й коронні війська. Жодний із гетьманів не досягнув перемоги у «війні берегів», а безперервні війни виснажували населення, сіяли деморалізацію і анархію. Довіру козацтва втрачали як Павло Тетеря (який 1665 року не витримавши тиску втік до Варшави) так і І.Брюховецький. Останній шукаючи виходу із ситуації, восени 1665 року перший з-поміж гетьманів, разом із генеральною старшиною виїхав на поклін до царя. В Москві гетьмана обдарували, одружили і надали титул боярина. У **грудні 1665 року гетьман підписав ганебні Московські статті,** які зводили козацьку автономію до символічного мінімуму.(Більшість істориків вважає, що сам Брюховецький був автором цих статей).

1. Віднині московські воєводи вводилися навіть на Січі;
2. Податки збирали воєводи і відправляли прямо в царську казну;
3. Київську митрополію мав очолити призначений Москвою митрополит.

Навесні 1666 року на території лівобережних полків появилися царські дяки для перепису населення та його прибутків, що стало провісником вибуху. Ще одним його симптомом можна вважати конфлікт Брюховецького з українським духівництвом, які не хотіли московського митрополита.

Петро Дорошенко (1665-1676)

Після втечі Павла Тетері новим гетьманом на правобережній Україні став Петро Дорошенко. Старшинська рада скликана новим гетьманом в 1666 році схвалила нову стратегію гетьмана: «вигнати усіх ляхів з України до Польщі, і залучившись підтримкою хана об'єднати обидва береги Дніпра». Він розпочав переговори з ханом і вже в січні 1666 року Дорошенку вдалося вигнати коронні залоги з України, а влітку того самого року вибити з Наддніпрянщини московські війська.

На пребіг даних подій вплинула зовнішньополітична ситуація. **20 січня 1667 року в Андрусові, неподалік Смоленська укладено премир'я між Московією і Річчю Посполитою.** Згідно Андрусівського договору козацькі терени України ділилися по Дніпру на дві половини, підпорядковані відповідно польському королю й московському царю. Київ залишався тимчасово за лівобережним гетьманатом, а Запорозька Січ мала перебувати під спільним протекторатом обох держав. Таким чином прецедент існування двох гетьманатів закріплювався юридично. Як влучно писав Самійло Величко у своєму літописі: «умови договору були корисними для обох монархій, покривджено тільки козаків».

Загальне обурення енергійніше за всіх висловив П. Дорошенко. В листопаді 1666 року він приєднався зі своїми полками до татар і спільно завдали коронній армії нищівної поразки. Для П. Дорошенка це стало першим кроком до

переходу під турецький протекторат, який вирішив приєднати під свою владу і лівобережні полки. У травні 1668 року полки Дорошенка переправилися Дніпром. В ході битви І. Брюховецького було вбито, а Дорошенко став єдиним гетьманом. Проте гетьманом «обох берегів» Петро Дорошенко не пробув і року. Відбивши московський наступ він повернувся до Чигирина, доручивши оборону північного кордону Дем'яну Многогрішному. На правобережній же Україні знову почалася анархія, збунтувалося низове козацтво, нападали татари.

Тим часом у Глухові у березні 1669 року у присутності царських послів, козацька рада лівобережних полків проголосила гетьманом **Д. Многогрішного** й схвалила нові **Глухівські статті,** що мали змінити горезвісні Московські статті. Згідно нових договірних статей:

1. Гетьману поверталося право збору податків, кількість міст де були царські воєводи зменшувалася;
2. Дозволялося створити окремий гетьманський полк для охоронних функцій (пізніше ці полки назвуть компанійськими).
3. Резиденція гетьмана переносилася з Гадяча до Батурина.

Д.Многогрішний не втримав булаву довго. Селянин із походження, людина недипломатичної вдачі, новий гетьман швидко нажив собі ворогів. Різкі ж висловлювання стосовно московського правління, доволі незалежна позиція, а особливо неприхована симпатія до Дорошенка, давали добру поживу для доносів в Москву. 12 березня 1672 року гетьманський двір було оточено, а гетьмана схвалено. Такі дії показали як далеко просунулася влада царя над козацькими порядками. Обраного вільними голосами гетьмана судив не Війська Запорозького в Батурині, як велів звичай. Першого з поміж гетьманів, його таємно, без відома полків вивезли до Москви, допитали із застосуванням тортур і засудили до страти.

Позбувшись Многогрішного вірнопіддана старшина обрала нового гетьмана. Ним став **Іван Самойлович (1672-1687).** Тоді ж було затверджено нові **Коломацькі статті**, які повторювали деякі пункти Глухівських статей, але за новими гетьману заборонялося будь-які зовнішні відносини, ліквідовувався компанійський полк, дії гетьмана контролювалися військовим судом, а чернь більше не мала права голосу у виборах гетьмана. До нового гетьмана відразу в опозицію стали запорожці, проте Самойловичу вдалося втриматися на посаді аж 15 років, найдовше з поміж тодішніх гетьманів.

Тим часом правобережний гетьман П.Дорошенко, не в силах самотужки втримати анархію в 1669 році підписує угоду з ханом про турецький протекторат. Це зразу вдарило по популярності гетьмана, який «запродав Україну в турецьке ярмо». Опозицію проти гетьмана очолили Петро Суховій та Микола Ханенко. Почалася братовбивча війна, з якої скористався королівський уряд. 2 вересня 1670 року в м. Острозі було таємно укладено угоду з М. Ханенком проти Д. Дорошенка. За цією угодою козацька держава вже не визнавалася юридично, наголошувалося лише на привілеях війська козацького. Дорошенка оголошено «зрадником вітчизни». Почалися масштабні військові дії полків Дорошенка проти війська Ханенка та польського війська. До війни долучилася і Османська

імперія, скориставшись з протекторату над Україною Дорошенка. В 1672 році було взято і зруйновано Кам'янець-Подільський, взято в облогу Львів. Скориставшись з ослаблення Речі Посполитої на правий бік Дніпра переправились війська І.Самойловича. В результаті масштабної війни було повністю спустошено Наддніпрянщину. Мирне населення почало масово тікати на Слобожанщину, Волинь, Галичину. А після Чигиринських воєн 1677-1678 років колишні території гетьманства Дорошенка залишилися пусткою. Сам гетьман зрікся булави і 17 жовтня 1676 року присягнув на вірність І. Самойловичу.

Перманентні війни тривали ще кілька років, доки в 1681 р. між Московією і Османською імперією не укладено мир на 20 років. А 1686 року укладено Вічний мир між польським королем і московським царем. Він підтвердив поділ України по Дніпру. Невдовзі після підписання Вічного миру добігла кінця і політична кар'єра І. Самойловича, якого звинуватили в сепаратиських намірах і в серпні 1687 року взято під варту і відправлено в Москву, а потім заслано до Тобольська. Так завершилася Руїна, тому що вбивати одне одного вже не було кому.

2. **Україна за часів І.Мазепи**.

3 серпня 1687 року в таборі над р. Коломаком козацька рада, оточена полками князя В. Голіцина, обрала нового гетьмана – Івана Мазепу. Також були підписані так звані Коломацькі статті з 22 пунктів. Загалом вони повторювали попередні Конотопські, та були однак і певні доповнення спрямовані на вже традиційне обмеження автономії гетьманщини. Новинкою став пункт, який передбачав згладження різниці у підданстві українців і росіян. Так розпочалося 21-літнє правління Івана Степановича Мазепи, людини чия постать і досі залишається спірною, а життєпис обріс плетивом фантастичних вигадок. Цьому додатково сприяло й те, що за доби Романтизму доля Мазепи силою випадку й моди опинилася у фокусі зацікавлень багатьох європейських митців - художників, музикантів, поетів (свої твори українському гетьманові присвятили Джордж Байрон, Віктор Гюго, Олександр Пушкін, Юліуш Словацький та ін..). З певністю можна сказати, що жодний інший діяч української історії не став героєм стількох зарубіжних художніх творів. Зрозуміло, що поетичні образи Мазепи були не завжди правдиві.

Що ж до офіційної історіографії, то до початку XX століття над іменем Мазепи тяжіло офіційне тавро зради, випалене імперською ідеологічною машиною настільки глибоко, що саме його ім'я правило за метафору віроломства. Цю ж тональність підхопили й радянські історики. Натомість за межами Радянського Союзу, в наукових розвідках, що виникали на хвилі українських національних змагань, Мазепа не раз оспівувався як жертовний лицар української ідеї. Врешті в новітніх працях (приміром, Ореста Субтельного за кордоном чи Валерія Смолія в Україні) постать гетьмана зважується спокійніше, з метою відшукати логіку раптового переродження вірного царського слуги на борця за незалежність. Крок Мазепи мав ще більшу резонантність у світовій історії. Перетворення Московії з провінційного царства

на одну із найвпливовіших імперій континенту, розпочате завдяки перемозі над Швецією, вписало Мазепу в контекст європейської геополітики, а відтак – надало масштабності типовому для України завершенню гетьманської кар'єри.

Життєвий шлях гетьмана складався досить звивисто. Стрімкій кар'єрі нового гетьмана сприяли життєвий, військовий та політичний досвід, вигідно відтінений освітою та добрими манерами. Гетьман вільно володів кількома мовами. І.Мазепа уславився як відомий меценат української культури. Перелік будівель Мазепиної фундації вражає: дослідники нараховують 12 новозбудованих і до 20 відреставрованих за його кошт будівель, сотні закупленої церковної утварі та книг. Власна бібліотека І.Мазепи вражала своїм багатством. Серед книг і відоме Пересопницьке євангеліє (нині на ньому складають присягу президенти України). Особливою сторінкою меценатства гетьмана було його піклування про власну Альма-Матер- Києво-Могилянську колегію, яка його зусиллями в 1701 р. перетворена на академію. За кошти гетьмана також збудовано головний корпус академії.

Стабільності внутрішнього життя Гетьманщини сприяли і зовнішні обставини. Між 1687 1 1708 роками, тобто в період Мазепиного гетьманування, на території гетьманату не проводилося жодної внутрішньої війни. Завдяки цьому мирному перепочинкові тут остаточно усталилися норми соціального укладу, які більшою чи меншою мірою визначили життя козацької держави аж до ліквідації її автономії. Отримавши після «наришкінського перевороту», підтримку Петра І, Мазепа доволі самостійно вирішував питання внутрішньої політики. Це було окреслено підписанням Московських статей 1689 року, що дещо послаблювали підписані за два роки до цього Коломацькі статті. Серед нововведень Мазепи було запровадження інституту «знатних товаришів» - бунчукового, значкового та військового. Ці звання надавалися родичам генеральної, полкової та сотенної старшини, особам, які залишилися без посад. Носії таких звань урівнювалися з посадовою старшиною і служили резервом для заміщень в уряді.

У 1700 році почалася так звана Велика Північна війна за контроль над балтійським узбережжям між Швецією з одного боку, і Росією, та її союзниками – Данією, Саксонією, Річчю Посполитою та Прусією з іншого. Точилася війна аж до 1721 року. І хоча балтійські плани Петра І були далекі від інтересів України, навіть більше: пізніша примусова переорієнтація української торгівлі на російське «вікно в Європу», завдала економіці Гетьманату важкого удару. Одначе козацькі полки були змушені брати участь у цій війні. Козацьке військо, яке воювало на всіх фронтах разом із московською армією не тільки не отримало жодної винагороди за участь в економічно виснажливих війнах, але й терпіло зневагу та утиски з боку царських офіцерів. Передислоковані наприкінці 1706 р. в Україну царські полки поводилися тут як на окупованій території і чинили зухвалі беззаконня та реквізиції харчів.

Іван Мазепа бачив, слухав, вагався і вичікував. Як ніхто зі старшини, він розумів, що ні перемога Росії, ні перемога Швеції та підтримуваної неї Речі Посполитої не обіцяє Україні добра. За припущенням Олександра Оглоблина, одного з найкращих знавців проблематики, пов'язаної з Мазепою, у близькому

оточенні гетьмана вже від початку Великої Північної війни дебатувалися два варіанти можливої політичної орієнтації: пропольський, спрямований на відновлення Гадяцької угоди 1658р., і про кримський, розрахований на досягнення незалежності в союзі з татарами. Сам гетьман мало вірив в обидва шляхи і вирішив зробити ставку на Швецію. З осені 1705 р. Мазепа починає обережно листуватися з польським королем Станіславом Лещинським. Імовірно, на початку 1707 р. до цих контакті долучився і Карл XII. Прямої інформації про зміст переговорів між Мазепою, Карлом XII і польським королем не збереглося, настільки вони були таємничими.

На початку 1708 року тристороння угода була полагоджена. Її точний зміст залишається неясним до сьогодні, бо оригінал не зберігся, а переговори були оточені найсуворішою секретністю. На думку Миколи Андрусяка і Ореста Субтельного, які реконструюють зміст українсько-польсько-шведських домовленостей, угода на загал спиралася на ідею Гадяцького трактату 1658 р. про федерацію рівних держав, гарантом яких мав бути шведський король. Фатальний збіг обставин прискорив події. Зазнавши невдач на фронті Карл XII перевів свої війська на територію України. Мазепа змушений був вже відверто виступити на боці шведського короля. Простим низовим козакам не було пояснено на боці кого вони воюють, а коли Мазепа спробував пояснити більшість війська розгубилося і втекло. Дізнавшись про «зраду» Мазепи цар Петро I наказав знищити гетьманську столицю Батурин. Події в Батурині стали прелюдією до терору, який охопив Україну. Невдовзі в Лебедині (нині Сумської області) почала діяти спеціальна слідча комісія, яка жорстокими тортурами виривала признання від підозрюваних. Водночас нагороджувалися ті, що робили доноси. Число закатованих Лебединською комісією приблизно 900 чоловік. Ховали їх на спеціальному кладовищі «мазепинців», відокремленому від звичайного. Тоді ж маєтки старшини, що виїхала з Мазепою, були конфісковані й роздані московським генералам.

Зібравши **17 листопада 1708 року козацьку раду в Глухові Петро I оголосив новим гетьманом Івана Скоропадського.** Напередодні виборів йому пропонували кандидатуру Павла Полуботка, але Петро I сказав: «Полуботок надто хитрий, з нього може вийти другий Мазепа». Тоді ж у Глухові провели імітацію страти Мазепи, а згодом в головних соборах Московії проголошено церковну анафему на Мазепу (відтоді церковну анафему на гетьмана проголошували понад 200 років по всіх церквах Російської імперії у першу неділю Великого Посту аж до її урочистого зняття за правління Павла Скоропадського 10 липня 1918 р.). Після того як Запорозька Січ перейшла на бік Мазепи, Петро I наказав зруйнувати Січ. Так перестала існувати Чортомлицька Січ, 300 козаків взято в полон. Січовики яким вдалося врятуватися втекли в пониззя Дніпра і там заснували нову Олешківську Січ.

Вирішальна битва між російськими і шведсько-козацькими військами відбулася під Полтавою в липні 1709 року. Битва тривала лише кілька годин і шведська армія була розгромлена. Причина страхітливої поразки доти непереможного героя Карла XII, яка змінила політичну карту Європи, висунувши на одне з перших місць Росію і фактично назавжди підірвавши міць

Речі Посполитої та Швеції, донині дебатується істориками як певного роду феномен. Мазепі вдалося втекти з поля бою живим. 12 серпня 1709 року втікачі прибули в Бендери, де їм надала притулок турецька адміністрація. Лестощами і підкупом Петро І намагався схилити султана видати йому Мазепу, однак султан на прохання Карла XII та іноземних дипломатів оголосив гетьмана своїм недоторканим гостем. В Бендерах Мазепа 2 жовтня 1709 року помер. Похований він був монастирі св. Георгія в Галац над Дунаєм (нині територія Румунії). Могилу гетьмана не раз грабували, а тіло переховували, тож могила Мазепи й досі залишається такою само загадкою для істориків, як і його бурхливе життя.

16 квітня 1710 року серед козацької старшини в Бендерах новим гетьманом було обрано **Пилипа Орлика** котрому судилося стати першим в українській історії політичним емігрантом. Найімовірніше Орлику належить ідея а можливо і авторство угоди ухваленої в день виборів між гетьманом з одного боку та старшиною і військом з другого. Цю угоду, відому під назвою «**Конституція прав і свобод Війська Запорозького**», нерідко трактують як «першу конституцію Української держави». Насправді автори документу вкладали в нього дещо інший зміст – це по суті договірні пункти між гетьманом та народом. Прийняття Військом Запорозьким власних «договірних пунктів» стало справді великою подією, оскільки засвідчувало політичну зрілість козацької держави, яка вперше «самоусвідомила» себе і на формальному рівні зафіксувала розподіл прав та обов'язків. У преамбулі «Конституції» урочисто декларувалося, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування», а також подавалася історія України під козацьким кутом зору, окреслено устрій, визначено територію, фінанси, судочинство і т.п.

Гетьманування першого українського гетьмана-емігранта пройшло в постійному намаганні створити антиросійську коаліцію із залученням Польщі, Швеції, Османської імперії та Кримського ханства. 1711 року він організував похід на Правобережну Україну. Проте він зазнав поразки. 1713 року між Росією і Туреччиною було укладено Адріанопольську угоду, що підтверджувала поділ України і зберігала панування Росії. Плани емігрантської старшини на чолі з П. Орликом так і не були втілені в життя. Після кількох десятиліть кружляння по європейських дворах, з метою створити коаліцію проти Росії, П.Орлик помер 1742 року в Яссах. Місце його поховання невідоме.

3. Правобережна Україна у вирі селянських рухів. Гайдамацький рух. Опришки.

Остаточний розподіл території України між сусідніми імперіями затвердився Андріянопольською (1713 р.) та Карловацькою (1714 р.) мирними угодами. Згідно них Османську імперію було відсунуто до Кримського ханства, Росія закріпилася на козацьких теренах лівого Дніпра, а також володіла Києвом, а з 1734 року під російську юрисдикцію потрапили й землі Запорозької Січі. За польським королівством затвердилася Галичина, Поділля, Волинь і більша частина Київщини з адміністративним центром в Житомирі.

На тлі вище згаданих подій неспокійно було і на Правобережній Україні. Тут загострилася селянська проблема, тому вирували селянські бунти, змінювалися нові то пропольські то про турецькі гетьмани. Знаковими були події 1700-1704 рр., що отримали назву Паліївщина, за іменем його керівника Семена Палія, що очолив селянсько-козацькі повстання.

На початку XVIII століття на Правобережній Україні набуває величезного розмаху соціальний бандитизм, який тогочасні джерела називають **опришківством та гайдамаччиною.** Слово «опришок» в перекладі розбійник фіксується в офіційних актах з 1550 р., а слово «гайдамак» - розбійник з кінця XVII ст.. Фольклорна традиція зображала гайдамаків і опришків як благородних розбійників, що відбирають несправедливо нажите добро і віддають його бідним. Насправді і ті і інші не раз нападали і на простолюдинів, але симпатії до них від простого люду не зменшувалися. Окрім симпатій населення опришки і гайдамаки мали суттєві переваги над каральними військами у своїй маневреності. Центром **опришківства** було так зване Покуття – міжкордоння Польщі, Волощини та Угорщини в Карпатах між річками Дністром і Черемошем. Опришківські гурти збиралися на весні, спускалися з малодоступних гірських вершин нападали на панські садиби і знову тікали в ліс, інколи навіть і в іншу країну.

Попри схожість мети засади формування опришківських ватаг суттєво відрізнялися від гайдамацьких. Гурти опришків скидаються на «архаїчні ватаги дужих юнаків», які тісно несли віру в гуцульське язичництво, і сповідували окремі його елементи в процесі залучення до опришків. Одним із найвідоміших опришків був **Олекса Довбуш.** Опришківство як форма соціального бандитизму протрималася в Карпатах від середини XVI ст. до 1720-1730 років, зазнавши найбільшого піднесення саме в часи Довбуша.

Прикордонний фактор грав визначальну роль і в феномені **гайдамаччини**. Через пограничну смугу між Росією та Польщею, базуючись, як правило в Чорному лісі (фрагменти цього лісового масиву досі збереглися між містами Сміла, Кам’янка й Чигирин), виступали озброєними ватагами і нападали на садиби шляхти та євреїв. Основною здобиччю гайдамаків були не так матеріальні цінності як худоба, яку перепродували. На відміну від опришківських побратимських гуртів, пов’язаних взаємною клятвою, гайдамаки створювали суто військові ситуативні союзи, які переймали козацьку ієрархію. Найвідоміші гайдамацькі ватаги початку XVIII ст.. – це загони Верлана, Матвія Гриви, Сави Чалого.

Коліївщина

На зламі 1675-1766 років до гайдамацької проблеми долучився церковний конфлікт між уніатами і православними. Створена в березні так звана Барська конфедерація за оборону католицької віри, силоміць почала заганяти людей до Канева, Чигирина та Сміли і примушувати присягати на вірність конфедерації, проводити екзекуції та розправи. Невдоволений виступ козаків і селянства очолив **Максим Залізняк. В травні 1768 року** 1-тис загін Залізняка вийшов з Холодного Яру і почав захоплювати міста Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів. На початку червня Залізняк видає універсали із закликами «ляхов и жидов

казнить». Сучасні дослідники вибух кривавої стихії 1768 року приписують російській владі, яка за посередництва православного духівництва умисне підбурила спалах релігійного фанатизму серед українських селян та козаків, який до того ж був підсилений соціальною ненавистю.

20-21 червня 1768 р. повстанці оточили м. Умань. Місцевий сотник **Іван Гонта** перейшов на бік повсталих. За лічені години фортеця впала і почалося винищення місцевого населення. Події увійшли в історію як «уманська різня», коли було вбито від 12 тис., а можливо і більше чоловіків, жінок і навіть дітей. Особливо постраждали єврейські родини. Загалом за три тижні червня 1768 року за обрахунками польських і єврейських істориків загинуло близько 200 тис. чоловік. Гайдамацький вибух трагічних червневих тижнів згодом отримав назву **Коліївщина** – від слова «колій», яким у Подніпров'ї називають різників свиней. Говорячи про Коліївщину, не можна оминути аморальности радянської історіографії, яка пояснювала термін не від слова «колій», а від слова «кіл», тобто дрючок, який буцімто був на озброєнні більшості повстанців.

У липні 1768 року під Уманню за участю російських військ повсталих оточили і роззброїли, частину судили в Польщі, частину в Києві. Івана Гонту стратили, Максим Залізняк втік і його подальша доля невідома. У другій половині XVIII століття поодинокі гайдамацькі ватаги ще виринають в Україні, проте ні чисельністю, ні зухвалістю операцій жодна з них уже не дорівнялася гайдамаччині 1730-1760-х років.

4. Ліквідація автономії Гетьманщини у XVIII ст.

Після поразки мазепинців, довершеної фізичним винищенням чи еміграцією найактивнішої старшини, царська машина Росії почала крок за кроком підминати під себе автономні козацькі осередки у Гетьманській, Слобідській Україні та Запорозькій Січі.

1708-1722 роки – гетьманування Івана Скоропадського

1722-1727 рр. – Перша Малоросійська колегія, очолював Вельямінов, діяла у складі 6 офіцерів-росіян. Резиденція в Глухові. Підпорядковувала під себе гетьманські суди, канцелярію та скарбницю. Опозицію коленії очолив Павло Полуботок (останній епізод відкритого протистояння Петербургові).

1727-1734 р. – гетьман Данило Апостол (Рішительні пункти 24 серпня 1728 року – дещо спрощений варіант підлеглості Гетьманщини ніж за часів Малоросійської колегії). Данило Апостол проявив себе вмілим політиком і зумів за часів недовгого гетьманування реформувати економіку Гетьманщини. Впродовж 1729-1731 років було проведено так зване Генеральне слідство про маєтності, що дала змогу повернути частину коштів до скарбниці гетьмана. Створена була також кодифікаційна комісія, яка впорядковувала юридичні норми в Гетьманщині, в 1744 році комісія зібрала законодавство в єдині «права, за якими судиться малоросійський народ», які так і не були прийняті в Санкт-Петербурзі.

1734-1750 рр. – правління гетьманського уряду, очолив князь Шаховський. Дещо пом'якшений варіант малоросійської колегії. До правління входило шестеро осіб троє росіян з найвищих чинів російської армії і троє українців –

генеральний суддя, генеральний осавул, і генеральний підскарбій. У практичній діяльності мали керуватися Рішительними пунктами 1728 року.

1750-1764 рр. – останній гетьман Кирило Розумовський. За його правління Гетьманат пережив останню спробу пристосуватися до нового стану речей, не втрачаючи на вольностях. Розумовський розбудував і відновив нову столицю Гетьманату – Батурин. Сприяв законодавчому закріпленню позицій української знаті, в 1760-1763 рр. провів реформування місцевого судочинства, відновлено практику скликання старшинських з'їздів. За нової імператриці Катерини II в 1764 році Кирило Розумовський зрікся гетьманства. Імператорський указ від 21 листопада 1764 року повністю ліквідував гетьманський пост.

1764-1782 рр. – Друга Малоросійська колегія, очолив Петро Рум'янцев, який водночас був і генерал-губернатором. До складу колегії мали увійти четверо вищих російських офіцерів і четверо представників генеральної старшини.

Заходи по ліквідації автономного устрою українських земель

- 1765 - 1767 рр. – генеральна ревізія – тотальна ревізія господарства Гетьманської України, здійснено перепис населення, детально зафіксовано поземельну власність і майно. Матеріли цього опису, що охоплюють понад тисячу томів, збереглися і понині.
- Поступово відсуваються у тінь старі владні інституції, окремі гетьманські адміністрації стають просто окремими департаментами колегії, вводилося загальноімперське законодавство.
- 1765 року – створено Слобідсько-Українську губернію із загальноімперськими органами управління.
- 1775 р. – Катерина II повністю зруйнувала Запорозьку Січ.
- 1781 р. – адміністративна реформа, за якою Гетьманщину поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське й Новгоро-Сіверське, які ділилися на окремі повіти. Усі разом вони становили Малоросійське генерал-гебернаторство на чолі з Рум'янцевим.
- 1783 року – скасовано полково-сотенний устрій Слобідської України, Замість полків вводилися повіти. Замість козацьких створювалося 10 кінних повітів.
- 3 травня 1783 року – указ про закріпачення селян.
- 1785 року – указ про зрівняння у правах української шляхти з російськими дворянами.

5. Поділи Речі Посполитої. Входження українських земель до складу Російської та Австрійської імперій.

Передумови розпаду однієї з найбільших країн Європи XVII-XVIII ст. – Речі Посполитої склалися ще за сто років до її поділів. В значній мірі могутність держави була підірвана козацькою революцією сер. XVII ст. та подальшою внутрішньою нестабільністю. Знесилення Речі Посполитої було зумовлено і

втручанням сусідніх держав – Росії, Пруссії та Австрії. Ці держави намагалися захопити польські землі. В результаті наприкінці XVIII ст. відбулися три поділи Речі Посполитої, що призвели до припинення існування цієї держави та мало вплив для подальшої історії українських земель.

1. 1772 – перший поділ Речі Посполитої – Австрія отримала Галичину, частину Волинського і Подільського воєводства.
2. 1793 – другий поділ Речі Посполитої. Росія отримує Брацлавщину, Західне Поділля, Київщину, Східну Волинь.
3. 1795 – третій поділ Речі Посполитої. Росія отримує Західну Волинь.

Наприкінці XVIII ст. всі українські землі будуть розділені між двома імперіями. До Австрійської імперії Габсбургів увійдуть Закарпаття, Галичина і Буковина. Остання стане частиною імперії 1775 р., після занепаду Османської імперії. Більша ж частина українських земель увійде до Російської імперії, спочатку у вигляді Гетьманщини, а після ліквідації автономного устрою відбудеться остаточна інтеграція. Приєднані будуть і південні терени України, після кількох російсько-турецьких війн сер.-кінця XVIII ст. Так, після російсько-турецької війни 1768-1774 років, Кримське ханство остаточно потрапить під вплив Російської імперії. А 1783 р. Катерина II видала указ про приєднання Криму до Росії. Чергова ж російсько-турецька війна 1787-1791 рр. посилить позиції імперії на Чорному морі. За Яським мирним договором Туреччина визнає приєднання Криму до Росії. На південних теренах України буде створена Новоросійська губернія. Така політична конфігурація залишатиметься незмінною аж до початку Першої світової війни. У складі цих двох імперій українські землі будуть мати відмінні риси свого політичного, економічного і культурного розвитку.

Основні дати до теми

1657	Корсунська рада (обрання І. Виговського гетьманом)
1658	Гадяцький договір (сторони договору: Польща, Литва, Велике князівство Руське)
1659	Конотопська битва; московсько-українська війна
1659	Гетьманство Ю. Хмельницького; Чуднівська кампанія (граф В. Шереметьєв)
1660	Слободищенська угода
1663	Фактичний поділ України на Правобережну (П. Тетеря); та Лівобережну (І. Брюховецький) (Чорна рада в Ніжині); зречення гетьманства Ю. Хмельницьким
1665	Поїздка І. Брюховецького до Москви; Московські статті
1663–1664	Похід П. Тетері з поляками на Лівобережжя
1665–1676	П. Дорошенко – гетьман Правобережжя; створення «сердюків»
1667	Андрусівський перемир’я між Московією та Польщею (без українців); юридичний поділ України

1668	П. Дорошенко – гетьман обох боків Дніпра
1669	Корсунська угода, визнання Правобережною Гетьманщиною протекторату Османської імперії
1669–1672	Д. Многогрішний – (наказний) гетьман Лівобережжя; підписання Глухівських статей (27 пунктів); утворення «компанійців»
1672–1687	І. Самойлович – гетьман Лівобережжя. Утворення бунчукового товариства, укладання Конотопських статей; забудова Троїцького собору Густинського монастиря під Прилуками; церкви Іоанна Предтечі
1672	Протистояння П. Дорошенка з Мохамедом IV проти М. Ханенка (його підтримувала Польща) на Брацлавщині, перемога П. Дорошенка, похід на Галичину; підписання Бучацького договору
1677–1678	Перший і другий чигиринські походи Туреччини
1678–1679	«Великий згін» (насильницьке переселення мешканців з Правобережної України на Лівобережну, організоване гетьманом І. Самойловичем)
1681	Бахчисарайський мирний договір (сторони договору: Туреччина, Московія); середня Київщина 20 років залишалася незаселеною
1686	«Вічний мир» між Московським царством і Річчю Посполитою (Брацлавщина та південна Київщина мали бути нейтральними). Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові
1687	Перший Кримський похід В. Голіцина (допомога І. Самойловича, якого звинуватили в невдачі); мета – вихід Московії до Чорного моря, війна з Кримським ханством
1687	Підписання Коломацьких статей новообраним гетьманом І. Мазепою
1689	Другий Кримський похід В. Голіцина
1692	Заворушення в Переяславському, Миргородському, Полтавському полках (переросло в повстання під проводом П. Іваненка-Петрика)
1698–1712	П. Іваненко-Петрик – гетьман так званої Ханської України
1699	Карловицький мир між Польщею та Туреччиною (Правобережна Україна, якою володіли турки (в основі Поділля), перейшла до Польщі)
1702–1704	Повстання С. Палія. Перехід І. Мазепи через Дніпро, зайняття Київщини й Волині, придушення повстання І. Палія
1704–1709	Об’єднання Правобережної та Лівобережної України під владою І. Мазепи
1708	Україно-шведський союз, зруйнування Батурина
1708–1722	Призначення І. Скоропадського гетьманом (для наглядання над гетьманом призначався царський резидент А. Ізмайлов)
1709	Перехід кошового отамана Запорозької Січі К. Гордієнка з військом на бік І. Мазепи. Полтавська битва. Поразка шведів та І. Мазепи, втеча до Бендер
1709	Зруйнування московитськими військами Чортомлицької січі, Полтавська битва
1710	Смерть І. Мазепи
1710	«Конституція…» Пилипа Орлика («Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького»: вступ і 16 статей). Обрання П. Орлика гетьманом

1711	Похід П. Орлика разом з татарами на Україну (дійшли до Білої Церкви і повернули назад до Бендер). Прутський похід Петра І
1711–1728	Існування Олешківської Січі (на території Кримського ханства)
1713	Ліквідація козацтва на Правобережній Україні
1720	Укази Петра І: про реорганізацію Генеральної військової канцелярії, про укладання адміністративних документів російською мовою
1722–1727	Перша Малоросійська колегія (складалася з 6 офіцерів, яких очолював граф Вельямінов)
1722	Надання першому ієрархові Київської митрополії титулу архієпископа Київського та Малої Росії (призначати його мав церковний Синод на чолі з царем у Петербурзі)
1727–1734	Д. Апостол – гетьман; «Рішительні пункти»; завершено укладання зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ»
1734	Заснування Нової (Підпільненської) Січі (кошовий отаман І. Білицький, край поділено на 8 паланок (округів)
1734	Гайдамаччина. Повстання Верлана проти Польщі
1735	Скорочення урядом реєстровців; поділ козаків на заможних (виборних козаків), та збіднілих (підпомічників)
1738–1759	Виступи загонів О. Довбуша, В. Баюрака, І. Бойчука; виступ «опришків»
1751	К. Розумовський – гетьман
1752	Створення Нової Сербії в північно-східній частині Запоріжжя (з 1775 – м. Єлисаветград, сучасний Кропивницький); утворення Слов'яносербії (сучасні Луганська, Кіровоградська, частина Донецької областей)
1760	Проведення судової реформи на Гетьманщині
1761	Перетворення Мотрининського монастиря на осередок православного руху
1764	Остаточна ліквідація посади гетьмана
1764–1782	Утворення Другої Малоросійської колегії (очолював П. Румянцев, який здійснив Генеральний опис Малоросії)
1767	Створення Законодавчої комісії, член якої Г. Полєтика намагався повернути українській шляхті старі привілеї
1768–1774	Російсько-турецька війна (закінчилася Кючук-Кайнарджинським договором, кордони Росії відсунулись на південь і таким чином Січ опинилася в межах Російської імперії)
1768	Коліївщина (керівники: М. Залізняк, І. Гонта; повстання охопило Київщину та Брацлавщину, зокрема гайдамаки взяли Умань; повстання придушене російською владою; страта гайдамаків відбувалась у м. Кодня)
1772	І поділ Речі Посполитої (Галичина відходить до Австрійської імперії)
1775	Остаточна ліквідація Запорозької Січі (наказ Катерини ІІ генералові П. Текелі; російська армія напала і зруйнувала Січ, останній кошовий отаман П. Калнишевський ув'язнений у Соловецький монастир. Задунайська Січ, Банатська Січ
1780–1782	Ліквідація особистої залежності селян в Австрійській імперії

1781	Поділ Гетьманщини на три намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (згодом вони утворили Малоросійське генерал-губернаторство)
1783	Закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України. Підкорення Російською імперією Кримського ханства (ліквідований полковий устрій, запроваджено повіти)
1784	Повстання С. Гаркуші (повстання придушене російською владою)
1785	«Грамота про вільність дворянства» (українську шляхту урівняно в правах з російським дворянством)
1787–1791	Російсько-турецька війна (закінчилася Ясським мирним договором, Крим було закріплено в складі Росії)
1787	Утворення групи автономістів на чолі з В. Капністом (відстоювали автономію Гетьманщини, виступали за відновлення козацького війська)
1788	Утворення Чорноморського козацького війська
1791	Місія В. Капніста до Берліна, переговори з канцлером Пруссії
1792	Переселення Чорноморського козацького війська на Кубань, з 1860р. має назву Кубанське козаче військо
1793	ІІ поділ Речі Посполитої (Правобережжя переходить під контроль Російської імперії)
1795	ІІІ поділ Речі Посполитої (Річ посполита припинила своє існування, до Росії відходять землі західної Волині)

Тести для самоперевірки

Завдання 1

Діяльність якого гетьмана можна характеризувати, спираючись на подану карту?

А. Б. Хмельницького

Б. І. Виговського

В. Д. Многогрішного

Г. І. Самойловича

Завдання 2

Що було характерним для процесу колонізації Слобідської України в другій половині XVII ст.?
А. початок заселення території Дикого Поля українськими селянами-втікачами з Правобережної України та запорозькими козаками

Б. активізація переселенського руху, основою якого були селяни та міщани Лівобережної України, які рятувалися від утисків польської шляхти

В. нова хвиля переселенців із Правобережної та Лівобережної України пов'язана зі складними суспільно-політичними обставинами доби Руїни

Г. обмеження переселенського руху з Правобережної України владою Московського царства у зв'язку з ускладненням відносин із Річчю Посполитою

Завдання 3

Установіть відповідність між подіями XVII ст. та їхніми наслідками.
1. ухвалення Гадяцьких пунктів

2. Чигиринські походи турецько-татарських військ

3. укладення Андрусівського договору

4. підписання Віленського перемир'я

А. знелюднення частини Правобережної України, руйнація козацької столиці

Б. початок війни Московського царства проти Гетьманщини

В. поділ території Гетьманщини між Річчю Посполитою та Московським царством

Г. пошук Б. Хмельницьким нових союзників у боротьбі з Річчю Посполитою

Д. перехід Лівобережної Гетьманщини під протекторат Османської імперії

Завдання 4

Оборону якого міста описано в уривку з історичного джерела:
«Понад місяць тривала облога, місто запекло боронилося, ніби знало, доки стоятиме велична столиця гетьмана Богдана, доти й житиме віра в те, що минуться незгоди»?
А. Глухова

Б. Чигирина

В. Батурина

Г. Гадяча

Завдання 5

Унаслідок якого походу Іван Самойлович втратив гетьманську булаву?
А. Кримського

Б. Чигиринського

В. Азовського

Г. Молдавського

Завдання 6.

Установіть послідовність укладення міжнародних угод XVII ст.
А. Андрусівський договір між Московським царством та Річчю Посполитою

Б. Бахчисарайський договір між Московським царством та Османською імперією

В. «Вічний мир» між Московським царством та Річчю Посполитою

Г. Гадяцькі пункти між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою

Завдання 7

Які зміни в суспільному житті Лівобережної Гетьманщини відбулися в другій половині XVII ст.?
А. Здобуття української шляхтою панівного становища в суспільстві внаслідок злиття з російським дворянством.

Б. Виокремлення з козацького середовища козацької старшини в панівний привілейований стан.

В. Перетворення міщанства в окремий стан, що мав права на самоврядування, суд, заняття ремеслами.

Г. Втрата селянством особистої свободи, права займанщини та спадкового землеволодіння.

Завдання 8.

Що було характерним для періоду Руїни другої половини XVII ст.?
А. всеохоплююча криза та занепад Речі Посполитої, викликані визвольною війною українського народу під проводом Б. Хмельницького

Б. внутрішня боротьба козацької старшини за владу, розкол Гетьманщини, втручання в її внутрішні справи та військова агресія з боку сусідніх держав

В. форсований наступ на автономні права Гетьманщини з боку російського уряду внаслідок переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля

Г. остаточна ліквідація інституту гетьманства, решток української автономії та повна інтеграція українських земель до складу Російської імперії

Завдання 9.

За умовами Гадяцьких пунктів (1658 р.) Гетьманщина у складі трьох воєводств мала ввійти до оновленої Речі Посполитої на правах її федеративної частини – Великого к нязівства Руського.

Укажіть назви цих воєводств.
1.Белзьке

2.Волинське

3.Брацлавське

4.Руське

5.Подільське

6.Київське

7.Чернігівське

Завдання 10

Укажіть портрет гетьмана, який у боротьбі за єдність козацької держави визнав протекторат Османської імперії над Гетьманщиною.

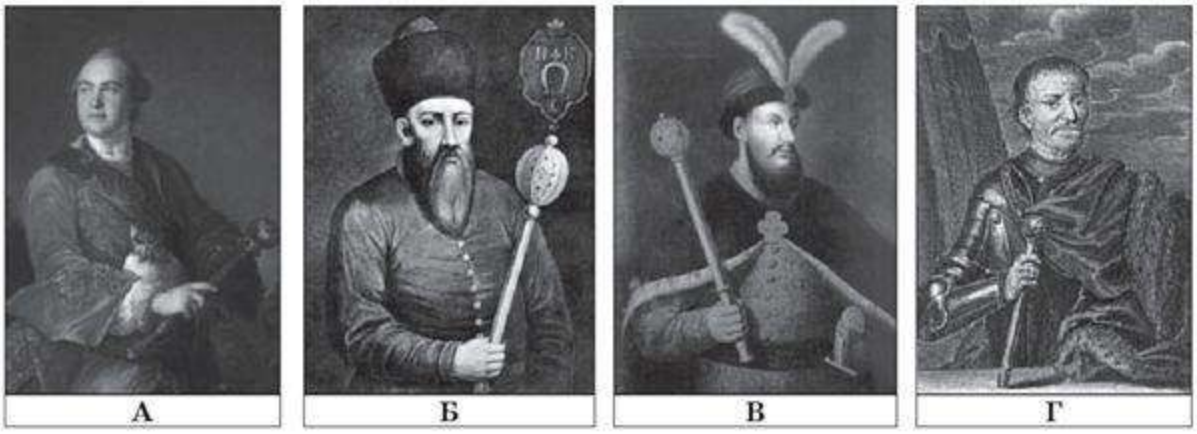

Тема 8
Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (кн. XVIII| - перша половина XIX століття). (2 год.)

План лекції

1. Інтеграція українських земель у склад Російської та Австрійської імперій.
2. Перша хвиля національного відродження у підросійській Україні. Російський та польський національні рухи в Україні.
3. Кирило-Мефодіївське товариство.
4. Початки українського національного руху на західноукраїнських землях.
5. «Весна народів» на західноукраїнських землях.

Література до теми:

1. Аркуша Олена, Мудрий Мар'ян. Русофільство в Галичині в сер. XIX – поч. XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд *// Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 34, 1999, с. 231-268.
2. Грицак Я., 2005. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін. Україна Модерна / Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ; Львів: Критика. Ч. 9. С. 43-68.
3. Грицак Я.Й., 2000. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. Навчальний посібник. – Київ: Генеза. 249 с.
4. Добржанський Олександр. Українське і Румунське національне відродженння на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. // *Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин*: Матеріали міжнародної наукової конференції, Чернівці: Букрек, 2002, С. 131-141.
5. Ісаєвич Ярослав. Українське національно-культурне відродження в XIX столітті: передумови, контекст, значення // *Шашкевичіана.* Збірник наукових праць, вип. 3-4, Львів-Вінніпег, 2000, с. 17.
6. Каппелер Андреас. Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина*, Вип.1, 1992, с. 104-119.
7. Караульна О.М., 2007. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця XIX-XX ст. Наукові праці: Наук.-метод. журн. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. С. 101-106.
8. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження XIX — початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії //Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. — С. 154-167.
9. Левенець Ю., Панчук М., Войналович В. та ін. *Закарпаття в етнополітичному вимірі.* К. : ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008, 682 с.
10. Левицький Кость *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів,* Львів, 1926, 737 с.
11. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе, Вид. 2-е / Упоряд. Я. Грицак. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету, Т. 1, К.: Дух і Літера, 2019, 632 с.
12. Магочій Павло-Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)*, Ужгород, 1994, 296 с.
13. *Москвофільство: документи і матеріали* / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка; за заг. ред. С. А. Макарчука ; вступ. ст., комент. та добірка док. О. Сухого, Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001, 235 с.
14. Пап Степан. *Історія Закарпаття*. У 4-х т, Т.3, Івано-Франківськ, 2003, 603 с.
15. Сарбей, В.Г., 1999. Національне відродження України. Київ. 335 с.

16. Середа Остап. Питання української національної ідентичності у громадсько-політичному житті Галичини в 1860-1867 роках // *Третій Міжнародний конгрес україністів*, 26–29 серпня 1996 р., Історія, Ч. 1., Харків, 1996, с. 114-115.
17. Стеблій Ф., 1996. Шляхом національного відродження. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії. Історія України: нове бачення: у 2-х томах. Київ : Україна, Т. 1. С. 308-345.
18. Химка І.П., 1993. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. Ковчег. Збірник статей з церковної історії. Львів. Число1. С.73-107.
19. Чорновол І., 2000. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. Львів. 247 с.
20. Шандор Вікентій. *Закарпаття, історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 р.* Карпатський Союз, Інк., Нью-Йорк, 1992, 292 с.

1. Інтеграція українських земель у склад Російської та Австрійської імперій.

Кінець XVIII – початок XIX ст. був часом великих політичних змін і соціальних перетвореньу Центральній та Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати *Річ Посполита*, до складу якої входила значна частина українських земель. На південних кордонах зникло *Кримське ханство*, що з кінця XV ст. становило постійну військову загрозу для підсоння українських етнічних земель. Внаслідок цих змін зникли держави, які традиційно помітно впливали на розвиток подій в Україні у пізнє середньовіччя і ранньомодерну добу. У новітній час українські землі виступили у новій політичній конфігурації:

- після **першого розподілу *Польщі* (1772**) до складу *Австрійської імперії* були включені *Галичина*, частина *Волині* і *Поділля*;
- **у 1774 р**., після чергової війни з Туреччиною, *Росія* приєднала до себе *Крим* і північночорноморські степи;
- у 1775 р. до *Австрії* була приєднана *Буковина*, яка була частиною Османської імперії;
- після **другого поділу *Польщі* (1793)** до Російської імперії перейшла *Правобережна Україна* (Київщина, *Волинь*, *Поділля*),
- після **третього поділу (1795)** – до Російської імперії відійшла *Берестейщина*.

Таке політичне влаштування українських земель від часу поділів *Польщі* аж до Першої світової війни залишалося майже незмінним (єдині, але дуже незначні зміни були пов'язані з Наполеонівськими війнами). Основним змістом політичного життя на українських землях у кінці XVIII – першої половини XIX ст. була їхня інтеґрація у державну систему Російської й Австрійської імперій. Першими корками на шляху до інтеграцій українських земель до нових імперій було введення на них єдиної системи управління, її уніфікація. На всі підросійські території України було поширено загальноімперський адміністративний устрій. У результаті вони були поділені на 9 губерній, по три в кожному історичному регіоні:

- **Харківська, Чернігівська, Полтавська – Слобожанщина;**
- **Київська, Подільська, Волинська – Правобережжя;**

- **Катеринославська, Херсонська, Таврійська – Південна Україна.**

Губернії в свою чергу ділилися на повіти, на чолі яких стояли справники. Вся адміністративно-виконавча влада в губерніях здійснювалася губернаторами, яких мав призначати імператор. Кожен український регіон мав свої особливості політичної і соціально-економічної інтеграції. Лівобережна Україна, територія колишньої козацької держави Гетьманщини, вже протягом XVIII ст. поступово втрачала свій напівавтономний статус. Але найвирішальніші зміни сталися починаючи з 1780-х рр. У 1781 р. була скасована полково-адміністративна система. Гетьманщина була розділена на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, які підпорядковувалися владі малоросійського генерал-губернаторства. У 1835 р. Тут було відмінено традиційне українське право, яке ґрунтувалося на Литовському статуті, а у 1831-1835 рр. скасовано міське самоуправління, засноване на магдебурзькому праві. Під час уніфікації адміністративного поділу 1831 р. з території колишньої Гетьманщини були утворені Полтавська та Чернігівська губернії.

Слобідська Україна багато в чому нагадувала Гетьманщину. Ця прикордонна територія була заселена у XVII ст. козаками і селянами з Правобережної України, які впровадили тут автономну адміністративно-полкову систему, подібну до тої, що існувала на Лівобережжі, хоча багатьох інституційних форм, що існували у козацькій державі, тут не було. Імператорська влада 1765 р. скасувала полкову систему, а разом з нею й автономію Слобожанщини. Слобідська Україна була перетворена у звичайну губернію Російської імперії (з 1824 по 1835 р. вона називалася Слобідсько-Українською, а з 1835 р. – Харківською губернією).

Ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії довгий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів. Ці впливи охопили навіть Київ, “матір міст руських”, в якому мовою інтелектуального життя аж до 30-х років XIX ст. була польська. Інтеграція Правобережжя в Російську імперію почала проходити швидкими темпами лише після розправи з польським повстанням 1830-1831 рр. Утворені тут Київська, Подільська і Волинська губернії офіційно називалися Південно-Західним краєм (“Юго-Западным краем”) і підпорядкувалися владі київського генерал-губернатора, а сам Київ до кінця XIX ст. перетворився у російський міський анклав серед українського сільського населення.

На відміну від інших реґіонів, Південна (Степова) Україна не мала за собою глибоких традицій осілого життя. Це була територія “Дикого поля”, яке до останньої чверті XVIII ст. заселяли лише татари і запорізькі козаки. Навіть після ліквідації Кримського ханства (1774) і Запорізької Січі (1775) Південна Україна ще довго продовжувала зберігати прикордонний з характер. Іншою особливістю цього реґіону була надзвичайна родючість чорноземних степів. Близькість моря створювала можливість ефективно і дешево пов’язати цей новий землеробський район з європейським ринком. Потреби цього ринку у збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах стимулювали швидкий економічний розвиток Південної України. Три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення.

У порівнянні зі статусом українських земель під Російською імперією, які управлялися з одного центру – Петербурґу, західноукраїнські належали до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії. Підкарпатська Русь (Закарпаття) фактично управлялося з Будапешту. Галичина трактувалася як частина земель габсбурзького спадку, а отже, безпосередньо підлягала Відню. Вона стала частиною так званого «Королівства Галіції і Лодомерії», штучного утворення, яке поєднало етнічні українські і польські землі. Буковина становила окрему адміністративну частину з 1775 до 1786 р. У 1787 р. вона була приєднана до Галичини, а після 1849 р. їй знову було надано стутусу окремої провінції (краю).

2 Перша хвиля національного відродження у підросійській Україні. Російський та польський національні рухи в Україні.

Початок українського відродження традиційно пов'язується з виходом у світ першої частини "Енеїди" *Івана Котляревського* (1798) – першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоча "Енеїда" була новим явищем української культури, а все ж таки явищем, глибоко закоренілим у минулій епосі – козацькій добі. Сам факт, що *Котляревський* переодягнув персонажів Вергілія – римських героїв й богів Олімпу – в українські шаровари, вишивані сорочки і свитки, свідчив про тісний зв'язок "Енеїди" з народною пам'ятю про козацтво. Колишня козацька еліта в *Лівобережній Україні* і *Слобожанщині* стала головним джерелом для постачання діячів першої хвилі українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. Майже всі політичні діячі, вчені і письменники цього часу виводилися з козацької старшини.

Інкорпорація нащадків старшини у склад російського дворянства не проходила гладко. Довший час нащадки козацької верхівки були в опозиції до імперських реформ. Ця постава була спровокована самим Санкт-Петербургом, який спершу не дуже охоче визнавав права дворянства за козацькою старшиною. З другого боку, українські заможні родидбали про визнання своїх прав і привілеїв в тому обсязі, в якому ними користувалася польська шляхта. На відміну від російських дворян, шляхтичі були звільнені від обов'язкової державної і військової служби, їх помістя не підлягали державній конфіскації, їх судив лише суд таких самих шляхтичів, як і вони. Захищаючи свої класові права, українська шляхта водночас відстоювала автономні права України. У 1767 р. відбулися вибори дворянства *Росії* до комісії для складання "Нового уложення" (кодекса дворянських прав). Депутатом від дворянства Лубенського полку був вибраний *Григорій Полетика*, потомок старого козацького роду з Полтавщини. Під час роботи комісії він проявив себе як прихильник автономних прав гетьманської держави. Іншим палким протестом проти російської неволі була "Ода на рабство", написана *Василем Капністом* після введення кріпацтва на Україні.

Після того, як у 1785 р. російська імператриця *Катерина II* звільняла дворян від обов'язкової державної і військової служби, опозиційні настрої серед потомків козацької старшини поступово вигасають. Питанням надання дворянських

титулів з 1797 р.стала займатися спеціально утворена у С.-Петербурзі комісія – Геральдія. На початку XIX ст. вона відмовилася визнавати колишню службу в гетьманських інституціях як достатню підставу для надання дворянського титулу. Це рішення могло мати катастрофічні наслідки для козацько-старшинських родів і тому викликало хвилю протестів та невдоволення серед української шляхти. Невдоволених очолила невелика група людей, які називали себе автономістами "патріотами рідного краю". Вони збирали у родинних архівах грамоти польських королів, царські укази та ін., щоб довести, що старшинські титули офіційно визнавалися як *Польщею*, так і *Росією*. Робота Геральдії тривала аж до 1835 р. і збудила сильне зацікавлення історією серед провідної верстви українського суспільства, а тим самим послужила поштовхом до національного відродження на *Лівобережжі*. Діяльність лідерів автономістського руху –Романа Марковича, Тимофія Калинського, Михайла Милорадовича, Василя Полетика (син Григорія), *Адріяна Чепа*, Василя Чарниша, *Федіра Туманського* – була наснажена почуттямлокального патріотизму.

Політичні настрої автономістів найкраще відображені у трактаті "*История Русов*" – першій більшій пам'ятці модерної української політичної думки. Дата створення та автор її залишаються невідомими. Вона була віднайдена в одному з родинних архівів 1828 р., у 1830-1840-х роках поширювалася у рукописних копіях, а в 1846 р. була опублікована у Москві українським істориком *Осипом Бодянським*. Її головною ідеєю було відновлення автономних прав України на момент її входження у склад Російської держави (1654).

Інкорпорація козацької старшини у склад російського дворянства відкривала шлях для службової кар'єри. Існування Київської академії, Чернігівської і Переяславської колегії зумовлювало той факт, що нове українське дворянство було краще освічене, аніж російські дворяни. Це давало йому кращі шанси для просування вверх по службовій драбині. Амбітніші й багатші малоросійські дворяни виїжджали на службу до Петербурґу. Там вони легко находили середовище своїх земляків, які уже займали високі позиції при дворі й могли надати необхідну допомогу зв'язками і протекцією. На початку XIX ст. росіяни скаржилися, що завдяки круговій поруці українці займають ключові посади у столиці і перекривають їм шлях догори.

Дальший імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало ззовні, завдяки новим політичним й інтелектуальним течіям, які надходили зі Заходу. Французька революція кінця XVIII ст., зліквідувала вищу владу короля і старої аристократії, поширила поняття нації на інші суспільні верстви. Джерелом суверенних прав нації став народ. Організуючим ядром держави стала не правляча династія, а нація у новому, модерному розумінні. Національний характер оголошувався природнім і невід'ємним атрибутом всього народу, а не окремої верстви. Французька модель нації послужила прикладом для наслідування для нових національних рухів, що ширилися на початку XIX ст. в усій Європі. Україна безпосередньо зіткнулася з французькими впливами під час Наполеоновських воєн.

Окрім впливу французької революції, іншим сильним збудником для кристалізації культурних та політичних вимог українського руху було

поширення романтизму. Романтики прославляли народ, його пісенну культуру, традиції, як вияв його своєрідного духу. Вони зруйнували старе погірдливе ставлення до народної культури як дочогось завідомо нижчого, вульгарного, ствердивши, що саме з народного джерела інтелектуали можуть черпати найкращі зразки для своєї творчості. Кожна народна культура має свою самостійну вартість і по-своєму спричиняється до духовного багатства світу.
Впливи романтизму особливо були відчутні на Слобожанщині. У 1805 р. у Харкові за ініціативою місцевого діяча *Василя Каразина*, був відкритий університет. Харківський університет став першим модерним вогнищем українського наукового і культурного життя. Тут утворився Харківський літературний гурток, який у 1820-30-х рр. відіграв значну роль у розвитку нової української літератури. Душею цього гуртка був філолог *Ізмаїл Срезневський*. У 1831 р. він віддав "Український альманах" – збірку народних пісень й оригінальних поезій, написаний харківськими поетами, а в 1833-38 рр. – шість випусків "*Запорожской старины*". Він нав'язав контакти з чеськими будителями, які у той час вели перед у справі слов'янського пробудження. *Срезневському* належить безперечна заслуга у впровадженні ідеї слов'янської єдності серед українських інтелектуалів.
Поряд з активними спробами етнографів й літераторів розширити інтелектуальні горизонти українського світу, появляються перші фахові історичні праці. У 1822 р. у Москві побачила світ чотирьохтомна "История Малой России" *Дмитра Бантиш-Камінського*, а у 1842-1842 рр. – п'ятитомна "История Малоросии" *Миколи Маркевича*. Історичні і фольклористичні дослідження заклали тверді підвалини під формування модерної української свідомості, оскільки давали чіткі відповіді на питання про історичні коріння і культурну відмінність української нації. Хоча цей літературно-науковий рух не мав організованої форми, однак збирання культурної спадщини створило вийнятково сприятливе середовище для викристалізування національної самобутності українців.

РОСІЙСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ РУХИ В УКРАЇНІ 1820-1830 РР.

В першій половині XIX століття Україна також стала місцем поширення російських та польських національних рухів, впливи яких були доволі відчутні при кристалізації національного усвідомлення українців. З часу інтеґрації українських земель у склад Російської імперії й аж до останніх днів її існування Україна постійно було вогнищем великого соціального неспокою і політичних опозиційних рухів. Перші таємні товариства на українських землях прибрали форму модних у тому часі масонських лож. У 1818 р. такі ложі виникли у Києві ("З'єднані слов'яни") та у Полтаві ("Любов у істині"). Серед їхніх членів були відомі українські діячі *Іван Котляревський*, Василь Капніст, *Василь Лукашевич*, а також пізніші лідери декабристського руху *Павло Пестель*, Михайло Орлов і Михайло Бестужев-Рюмін. Хоча ці ложі діяли в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Ложі були клубами, де місцеві ліберали обговорювали політичні питання. Однією з цілей, яку ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було втягнення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські

дворяни-масони не формулювали специфічно національних вимог; чи не єдиним винятком був *Василь Лукашевич*, який виступав за від'єднання України від *Росії* і прилучення її до *Польщі*.

Цілком інший характер мали ложі, які діяли на *Правобережній Україні*. Їхніми членами були польські шляхтичі, які не були пов'язані з російським масонським рухом. Своєю головною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної польської держави, яка включала б у себе і Правобережну Україну.

Багато із членів масонських лож в Україні ввійшли у склад **декабристських організацій.** Україна поряд з С.-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів – лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу протии самодержавства. Ядром декабристської змови в Україні стала розквартирована на Правобережжі Друга армія, офіцери якої служили у Західній Європі під час наполеонівських воєн. У 1821 р. в Тульчині, на Поділлі, утворилося Південне товариство декабристів, головою якого був полковник Павло Пестель (Північне товариство виникло у Петербурзі роком пізніше, у 1822 р.). Декабристські товариства мали розгалужену сітку впливів в Україні. Крім Тульчина, Південне товариство мало свої осередки у Кам'янці і Василькові. У 1823 р. у Новгороді-Волинському виникло "Товариство з'єднаних слов'ян", очолене молодшими офіцерами братами Борисовими. Серед змовників було чимало українців, потомків козацької старшини. Провідними діячами декабристського руху були брати Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли, які виводилися з роду гетьмана Данила Апостола.

Але, як і у випадку з масонськими ложами, декабристський рух на загал проявляв байдужість до політичного майбутнього України. Підготований Пестелем проект конституції під назвою «Руська правда» був пройнятий централістським духом і не визнавав за націями, які замешкують Російську імперію, права на окреме політичне існування (вийняток робився лише для поляків і євреїв). Щодо українців, то Пестель зараховував їх до «корінного російського народу». Чутливішою до реґіональних відмінностей Російської імперії була програма Північного товариства, викладена у Конституції Микити Муравйова. Вона передбачала поділ Росії на тринадцять федеративних штатів. Два з них – Чорноморський зі столицею у Києві та Український зі столицею у Харкові – співпадали територіально з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною.

Хоча й не існувало окремого українського декабристського руху, але декабристський рух в Україні мав певні специфічні риси, які відрізняли його від руху в Росії. Найвиразніше це проявлялося у діяльності «Товариства з'єднаних слов'ян». Діяльність цього товариства в Україні набрала особливого характеру, зумовленого ліберальним інтелектуальним кліматом краю. Члени товариства проживали серед змішаного населення західної окраїни Російської імперії – Волині – і тому були особливо свідомі багатонаціонального характеру Росії, а також різноманістності слов'янського світу. Їхній патріотизм і національне чуття проявилися у панславістській ідеології. Програма Товариства, написана офіцерами братами Борисовими, ставила за мету не лише усунення самодержавства і кріпацтва, але й утворення загальнослов'янської республіки.

На відміну від інших декабристських організацій, Товариство з'єднаних слов'ян відрізнялося більш демократичним характером своєї програми. Восени 1825 р. після тривалих переговорів воно з'єдналося з Південним товариством, перетворившись у філію останнього. Об'єднання з Південним товариством привело до перемоги централістської програми. Деякі українці та члени таємних польських організацій намагалися переконати Пестеля визнати окремі права України і Білорусії. Однак Україна залишилася мертвим звуком у політичних програмах російських декабристів. Через два тижні після невдалої спроби повстання декабристів у Петербурзі 14 грудня 1825 р. відбулося повстання Васильківського піхотного полку в Україні під проводом Сергія Муравйова-Апостола. Розправа царського уряду з обидвома повстаннями призвела до повного розгрому декабристського руху. Тим не менше, українські декабристи залишили помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ним ідея федеративної слов'янської держави знайшла відображення і дальший розвиток у політичних програмах українського визвольного руху.
Інша частина українських земель - Правобережна Україна протягом 1830-1840-х рр. була полем битви між російськими і польськими впливами. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії його становище зовсім не змінилося. У народній пам'яті ще жила згадка про козацькі часи й польсько-українські антагонізми. У 1820-30 рр. Правобережна Україна стала ареною масових селянських повстань, очолюваних легендарним Устимом Кармелюком. Повстанці атакували поміщицькі маєтки на Поділлі і розподіляли між собою й іншими селянами панське добро. Хвиля повстань припинилася щойно зі смертю Кармелюка у 1835 р. Відповіддю російської влади було дальше посилення репресій. Щоб послабити позиції польської шляхти, у 1847-1848 рр. київський генерал-губернатор Бібіков провів т.зв. інвентарну реформу. Нові інвентарі правила обмежували панщину до трьох днів; поміщики не мали права самовільно здавати селян у рекрути або засилати на Сибір, втручатися в особисте життя своїх підданих і карати їх без суду. Реформи полегшили становище українського селянства, але польським поміщикам завдяки своїм впливам вдалося у припинити дію цих нововведень. Ніколи утиски над селянами Правобережжя не були такими сильними, як у ті часи. У результаті, між 1845 і 1848 рр. на Правобережній Україні було зафіксовано 55 селянських повстань. Але сам факт, що Правобережжя стало тереном взаємного поборювання польських і російських впливів, не дозволив перетворити українське питання у внутрішню проблему Російської імперії. Ця обставина мала винятково важливе значення для дальшого формування українського національного руху.

3.Кирило-Мефодіївське товариство.

В українському національному відродженні 1820-х -1830-х рр. не було нічого такого, що представляло б серйозну загрозу для Російської імперії. Українські патріоти – літератори, збирачі фолькльору, укладачі історії та граматики – зберігали лояльність до царя і до Росії, а свою діяльність на ниві національного відродження поєднували зі службою у російських державних установах. Та

повстання 1830-1831 рр. на прикладі польської шляхти показало, що стара імперська модель громадянства не є надійною. Тенденції до заміщення чужинців на російських дворян в імперському оточенні проявилися ще в останні роки правління Олександра І. Але справжньої сили вони набрали у 1830-х рр., за правління Миколи І (1825-1855). Головним ідеологом нового курсу став міністр народної освіти граф Сергій Уваров. Він запропонував оперти російську державність на трьох принципах: "самодержавство, православ'я, народність". Було незрозумілим, однак, як провести принцип "народності" у державі, де російською мовою розмовляє менш як половина населення. Уваров пропонував розв'язати цю проблему простим й ефективним способом – русифікацією іншої половини. Головним засобом для досягнення цієї мети повинна була стати русифікаторська освітня політика. Вперше чергу треба було замістити іноземних професорів і вчителів на російських. Уваров не лише провів чистку професорського складу, замінивши старших й іноземних професорів молодими "руськими" викладачами. Перед цим він висилав молодь на стажування у західноєвропейські університети, щоб вона була більш фаховою.

Головним ефектом 1830-х рр. стало прискорене вичленування української культурної ідентичності з загальноруського потоку. Уособленням цього перевороту стало нове покоління українських діячів, яке виступило на суспільну арену на межі 1830-х і 1840-х рр. Центральними фігурами цієї генерації були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. У їхніх біографіях знайшли своє відображення збірні риси нового покоління українських патріотів. Перш за все, на відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – всі троє відзначалися "низьким" соціальним походженням. Іншою їхньою спільною рисою було те, що якщо діячі першого покоління національного відродження трактували свої літературні і наукові заняття як своєрідне хоббі, то для Куліша, Костомарова і Шевченка їхня діяльність у галузі української культури мала, як би сказати, цілком фаховий характер.

Найвизначнішою постаттю у цьому тріумвіраті був **Тарас Шевченко.** У 1840 р. він видав збірку своїх поезій під назвою "Кобзар". Значення появи "Кобзаря" виходило далеко за літературні рамки. Попри свої високі естетичні вартості, Шевченкові поезії відрізнялися своєю мовою. Вони була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковно-слов'янської мови, а також мовного матеріалу ранішніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю і простотою звучання, що виказувало геніальність поета. Шевченко тим самим поклав міцні підвалини під модерну українську літературу, а в ширшому значенні – і під українську національну ідентичність.

Ще більше значення мав політичний аспект його творчості. Найпліднішим під цим оглядом були 1843-1845 рр., коли, після повернення в Україну, Шевченко написав свої найбільш революційні поеми – "Сон", "Кавказ", "Великий льох", "І мертвим, і живим..." та "Заповіт". Більшість із них він зібрав у своїй рукописній книжечці під назвою "Три літа". Його пристрасна поезія виходила за межі локального патріотизму та оплакування героїчного минулого. Вона будила

національні почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна у минулому користувалася правами самостійої держави, то це мало служити достатніми підставами для здобуття політичної незалежності у майбутньому.

За таких умов і відбулося виникнення першої таємної української організації, що називала себе **Кирило-Мефодіївським братством**. Сама організація виникла, наприкінці 1845 – на початку 1846 р. його ядро складало 12 чоловік; ще декілька десятків підтримувало з ним зв'язки. Первісно товариство виникло навколо групи молодих людей, які у 1845 р. разом зі студентами-товаришами відвідували у Київському університеті лекції Костомарова зі слов'янської міфології. Вивчення народної творчості українців та слов'янських народів привело Костомарова до висновку, що між ними є чимало спільного. До товариства згодом долучився і Т.Шевченко та П.Куліш. Кількість членів товариства на початку 1847 року доходила до 100 чоловік, хоча про точну цифру між дослідниками і досі ведуться дискусії.

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства була синтезою ідеї трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у його діяльності був християнський момент. Це відобразилося у виборі патронів товариства – св.Кирила і Методія, які навернули слов'ян у християнство, формі самої організації, що наслідувала старі українські церковні братства, та у программному документі кирило-мефодіївців – **«Книзі буття українського народу»,** автором якої вважається Микола Костомаров. Центральним моментом у програмному документі Братства було наполягання на необхідності здійснення християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності.

«Книга буття...» була досить оригінальним документом. У ній розвивалася ідея українського месіанства: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, а заразом – і найбільш вольнолюбивий та демократичний, звільнить росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму. Федерацію слов'янських народів братчики уявляли собі на зразок стародавніх грецьких республік або Сполучених Штатів Америки. Соціальна програма кирило-мефодіївців складалася з двох пунктів: скасування кріпацтва та поширення освіти серед народу. Реалізація цих обидвох вимог була передумовою для досягнення ширших політичних змін, які мали ґрунтуватися на принципах християнської етики, ідеї панславізму і широко зрозумілого лібералізму – особистої свободи людей, незалежної від їх особистого соціального статусу. Це були ідеї, за які українська нація, як твердили братчики, боролася ось уже декілька століть.

Політична філософія братства мала синкретичний характер: Куліш наголошував на національному моменті, Костомаров – загальнолюдському, Шевченко – соціальному. Кожний з цих елементів знайшов відображення у «Книзі буття». «Статут» товариства складався з двох частин: «Головні ідеї» і «Головні правила». «Головних правил» виділялося 11, серед яких були правила виховання юнацтва, розповсюдження літератури, примноження членів товариства

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало не довго. Воно було розгромлене жандармами за доносом студента Олексія Петрова наприкінці березня – на

початку квітня 1847 р. Спочатку у жандармів склалося враження, що діяльність Товариства не становила серйозної політичної загрози. Шеф жандармів граф Орлов у листі до Миколи I писав, що «общество было не более как ученый бред трех молодых людей». Більшість арештованих відбулися порівняно м'ягким покаранням, відповідно до їхнього молодого віку і "дитячості їхніх задумів". Найсуворіше був покараний Шевченко, однак не за злочини, що були пов'язані безпосередньо з діяльністю братства. Миколу I обурило те, що в окремих Шевченкових віршах містилися образливі натяки на його особу та його дружину. Тому після завершення слідства Шевченка було віддано у солдати з забороною, за особистим розпорядженням імператора, писати і малювати. Інші члени товариства були засуджені на різні терміни ув'язнення, а після ув'язнення – на заслання у віддалені губернії без права повернення в Україну. Окрім того, Кулішу, Костомарову і Гулакові було заборонено займатися літературою.

Проте, історичне значення Кирило-Мефодіївського братства не можна оцінювати на основі масштабів його діяльності, його треба оцінювати на декількох рівнях і в декількох контекстах. Його роль радше полягала в інтелектуальному внеску у формуванню нової української ідентичності. До цього часу усі українські інтелектуальні явища були хоч і своєрідним, але все ж таки відображенням російського інтелектуального життя. Вироблена ж кирило-мефодіївцями ідея слов'янської єдості перебувала у рішучій опозиції до урядового панславізму. З цього часу російська й українська ідентичності не могли вже бути примирені між собою. У таких умовах спроба Кирило-Мефодіївського товариства утвердити окрему від російської українську ідентичність сприймалася всіма колами російського суспільства як національна зрада. Суворе покарання братчиків стало як би пересторогою для всіх, хто насмілився б піти дальше їхнім шляхом. Однак надання українській справі ореолу мученництва і жертвенності лише посилювало її притягальність для наступних поколінь українських діячів.

4. Початки українського національного руху на західноукраїнських землях.

З трьох держав, які наприкінці XVIII ст. ділили між собою спадщину Речі Посполитої, Австрійська імперія під багатьма оглядами була найсильнішою. Західноукраїнські землі від кінця XVIII ст. аж до моменту вибуху першої світової війни у 1914 р. постійно були предметом територіальної суперечки між Росією й Австрією. На момент розподілу Польщі існувала загроза, що вони підпадуть під владу Російської імперії. Російський гарнізон залишався у Львові аж до 1769 р. Але загальний баланс сил передрішив питання про приналежність західноукраїнських земель на користь Австрії. Офіційним приводом приєднання Галичини до Габсбурзької монархії булла короткотривала приналежність у XIII ст. Галицько-Волинського князівства до Угорщини ("корони св. Стефана"). Австрійські Габсбурги набирали землі для своєї корони не шляхом завоювань, а династичними шлюбами. Землі корони св. Стефана" були удідичені таким же способом, що давалоїм леґітимне права на спадщину Галицько-Волинського князівства.

Власне Галичина становила більшу, східну частину Королівства Галичини і Лодомерії. Її західну частину становили етнічні польські землі – Малопольщу – які у середньовіччя не становили цілісності з Галицько-Волинським князівством. Окрім того, Волинь ніколи не входила у склад Австрійської імперії. Тому Королівство Галичини і Лодомерії було цілковито штучним утворенням, яке мало небагато спільного з історичними традиціями. Галичина була найбільшою провінцією Австрійської імперії.

Предметом найпершої турботи австрійського уряду в Галичині було наведення порядку і соціальної дисципліни. Австрійська імператриця Марія-Тереза та її син Йосиф II (1780-1790) провадили "модну" тоді серед європейських монархів політику Просвітництва, основною засадою якої було узалежнення могутності держави від поширення освіти та всеможливих свобод її підданих. Головним напрямком їх політики у Галичині було ослаблення позицій польської шляхти як джерела державних смут і безпорядків. У 1779 р. був виданий імператорський наказ, який змушував поміщиків поводити себе з селянами "по-людськи". Йосиф II патентами 1781-1782 рр. проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків і обмежив розмір панщини до 30 днів на рік. Були проголошені й інші зміни на користь селянства: заборонено збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок "прирізки" селянських земель, суд над селянами мав здійснюватися не паном, а спеціально призначеним чиновником і т.п.

Найголовнішим наслідком Йосифинських реформ було те, що вони не ліквідували соціальний конфлікт між поміщиками і селянами, а лише перевели його в законні рамки. Хоча селянські бунти раз-по-раз вибухали в Галичині, але у більшості випадків селяни у боротьбі з поміщиками вдавалися не до вил і сокири, а до захисту закону. До середини XIX ст. у Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком. Зворотнім результатом Йосифинських реформ став наївний монархізм селян та лояльність до Габсбурзької династії, яка збереглася аж до кінця існування Австрійської імперії. І хоча Йосифінські реформи були зведені нанівець наступниками – Леопольдом II (1790-1792) і Францем (1792-1835), вони залишили глибокий слід у Галичині. Хоча реформаторська політика не мала національного виміру, найбільше скористалося з неї українське населення.

Валиве значення для культурного розвитку західноукраїнськх земель мали і релігійні реформи нових імператорів. Практично всі українці були греко-католиками, а поляки – римо-католиками. У момент, коли Галичина ввійшла у склад Австрійської імперії, греко-католицька церква перебувала у стані глибокого занепаду. Польська влада трактувала греко-католиків як другосортних підданих надаючи очевидну перевагу римо-католицькій церкві. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Становище греко-католицької церкви докорінно змінилося після австрійської анексії Галичини. У 1774 р. Марія Тереза оголосила про свій намір "покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків". Було заборонено вживати термін "уніат" як образливий. Церква була підпорядкована державі, а священики були прирівняні до державних службовців. Були прийняті цілеспрямовані заходи щодо підвищення освітнього рівня греко-католицького

духовенства. У 1774 р. прицеркві святої Варвари у Відні було засновано греко-католицьку семінарію для навчання руського духовенства (“Барбареум”). У 1783 р. її було переведено до Львова. Після скасування ордену єзуїтів 1773 р. було закрито єзуїтську академію у Львові, натомість 1784 р. Було відкрито Львівський університет. При ньому з 1784 по 1805 р. діяв Руський інститут (“Студіум рутенум”), де навчалися русини-студенти.

Під впливом політики “просвіченого абсолютизму”, нових європейських течій, політичних соціальних і культурних змін у Галичині з’являється перше покоління “будителів”. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемиського владики-єпископа Івана Снігурського у 1820-30-х роках згуртувалося невелике коло представників національно свідомої інтеліґенції. Вони приступили до створення початкових шкіл для місцевого населення. З’являються перші граматики української мови Івана Могильницького (1822), Йосипа Лозинського (1833), Йосипа Левицького (1834). Водночас виходять друком перші збірки народної творчості – “Пісні польські і руські люду галицького” Вацлава Залеського (1833).

На початку 30-х років на арену національного життя виступає нове покоління інтеліґенції, вихованців Львівської семінарії, очолюваної “**Руською трійцею”** – Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. На відміну від старшого покоління, яке було тісно пов’язене з церковними традиціям і старослов’янською церковною мовою, молоді “будителі” прагнули впровадити в тогочасну літературу народну мову. Поява “Руської трійці” до певної міри було спричинене утворенням у Галичині мережі таємних польських організацій, які після поразки повстання 1831 р. готували ґрунт для нового національного виступу. “Руська трійця” була вхожа у ці конспірації, що, з одного боку, надихало її патріотичними почуттями під впливом їхніх польських знайомих, з другого боку, показувало їй байдужість або навіть ворожість польських конспіраторів до українських національних потреб. Але найбільший ідейний вплив на молоду інтеліґенцію мало знайомство з тогочасною європейською літературою, передусім – з творами чеського і словацького національного відродження. Не дивно, що свій політичний ідеал діячі “Руської трійці” бачили у слов’янській федерації.

У 1834 р. Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький підготували рукописний збірник “Зоря”. Однак його вихід був заборонений цензурою. Австрійська влада боялася, що український рух, який зароджується у Галичині, може бути спрямований Росією проти самої Австрії. Проти видання збірки виступила й греко-католицької ієрархія, побоюючись, що її вихід поставить під сумнів лояльність духовенства та русинів до Відня. У 1837 р., користаючи з м’ягкості цензури в Угорщині, Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький видали у Будапешті збірку “Русалка Дністрова”. Збірка не відзначалася високим літературним рівнем, але вона ввела народну мову галицьких русинів у літературу і довела, що між їхньою мовою і мовою українців з Російської імперії немає суттєвих відмінностей, а, отже, галичани і наддніпрянці становлять один і той самий народ. Тому її поява стала віхою у розвитку українського національного руху в Галичині.

Видання “Русалки Дністрової” не обійшлося безкарно для її авторів. Над трьома упорядниками збірника було проведено слідство. Маркіян Шашкевич після висвячення на священика був переведений в одну з дрібних парафій, де він, виснажеий працею та постійними злиднями, помер у 32-річному віці, Якову Головацькому тривалий час не надавали сану священика, а Івану Вагилевичу, щоб уникнути переслідувань, довелося перейти на протестантську віру. Тираж альманаху був конфіскований, по Галичині й Україні розійшлося лише 200 примірників.

Після розправи над “Руською трійцею” дальший поступ національного відродження відзначався дуже скромними масштабами. У 1839 р. львівський митрополит Михайло Левицький виступив з протестом проти ліквідації російським самодержавством греко-католицької церкви на Волині. У 1841 і 1846 рр. у Відні вийшло два томи “Вінка русинам на обжинки”, підготовлених і виданих братом Якова Головацького Іваном. Найяскравішим виявом протии національного гноблення став памфлет Якова Головацького “Становище русинів у Галичині”(1846).

Справжнім подарунком долі для молодого українського руху стала невдача польських конспіраторів підняти повстання проти Австрії 1846 р. Організатори повстання розраховували на підтримку галицьких селян, обіцяючи їм звільнення від панських повинностей. Однак селяни повернули свою зброю проти самих повстанців. Найбільш несподіваним було те, що найбільшого розмаху селянські виступи набрали власне у польській частині краю. Польські селяни (“мазури”) виловлювали своїх же “єдинокровних” шляхтичів-повстанців й віддавали австрійській владі, або ж винищували їх самі. Польські повстанці вважали, що стали жертвою австрійської інтриґи, яка спрямувала проти них гнів селянства (ця теза ще й досі інколи повторюється польською історіографією). Насправді ж, т. зв. мазурська різня 1846 р. засвідчила крайню слабкість польського революційного руху у Галичині.

Українське національне відродження теж не відрізнялося силою, але вигляд слабкості свого суперника додавав надій на майбутнє. Нову тактику розвитку національного руху запропонував у своїй статті “Становище русинів у Галичині” (1846) Яків Головацький. Стаття повна гострої критики полонізаторської політики польських правлячих класів та вислужництва і злочинної байдужості верхівки греко-католцької церкви до розвитку національної культури. Коли інші слов’янські народи пробудилися до нового життя, галицькі русини, писав Яків Головацький, “під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари”. Але його критика не торкалася австрійського уряду. Навпаки, у своїй статті Головацький пропонував Відневі взяти національний розвиток галицьких русинів під свою протекцію, у винагороду за їхню лояльність і непіддатливість на польські “революційні махінації”. По відношенню до русинів Австрія повинна слідувати принципам політики Йосифа II. За таким власне сценарієм власне розвивалися події в Галичині під час революції 1848 р., т. зв. весни народів. Саме тоді дійшло до остаточного розмежування між польським й українським національними рухами.

5.«Весна народів» на західноукраїнських землях.

В 1848 року європейські держави охопили революційні заворушення, які увійшли в історію під назвою «весна народів». Епіцентром подій стала Австро-Угорська імперія, де соціальна проблема була тісно переплетена з національною. Окрім слов'янського пробудження про свої національні права в імперії заявила і Угорщина, невдоволена владою австрійських Габсбургів. «Весна народів» мала особливий вплив на національне пробудження західноукраїнських земель.

Незабаром після вибуху революції у Відні у Галичині 1 квітня 1848 р. була скасована панщина – на п'ять місяців раніше, аніж по всій Австрійській імперії. Приводом для такої поспішності було бажання австрійського намісника графа Франца Стадіона перехопити ініціативу і випередити польську шляхту, яка зі страху перед повторенням різні 1846 р. готова була дарувати селянам волю. З проголошення політичних свобод першими скористалися поляки, які створили у Львові свій політичний орган – Центральну Раду Народову – та приступили до формування Національної гвардії.

2 травня 1848 р. у Львові була утворена перша русько-українська політична організація – Головна Руська Рада. Вона очолювалась спочатку перемиським єпископом Григорієм Яхимовичем, а пізніше – священиком о.Михайлом Куземським. У своєму першому маніфесті вона оголосила, що галицькі русини є частиною великого українського народу, який мав славне минуле і власну державу. Головною вимогою Головної Руської Ради був поділ Галичини на українську і польську частини (провінції) з окремими адміністраціями. Русько-український національний рух швидко поширився по всьому краю; були утворені 34 повітові ради, почалось формування загонів національної самооборони. Аналогічні процеси проходили і на Закарпатті та на Буковині, де місцеві діячі починають масовий культурницький рух. Правда на Закарпатті ці прагнення наштовхнулися на національні прагнення мадярів, тому події в цьому краї мали свою специфіку.

Шукаючи натхнення в славному історичному минулому, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів (золотий лев на голубому тлі) і прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу. Русько-українські національні вимоги наштовхнулись на сильну опозицію з боку польських політиків. Щоб розколоти єдність цього руху, вони створили на противагу Головній Руській Раді нову організацію – Руський собор – та почали видавати газету "Днєвник Руський" (редактор – Іван Вагилевич). Головна Руська Рада отримала підтримку з боку австрійського уряду, який хотів опертися на галицьких русинів у боротьбі проти поляків. Віденська влада не спішила задовільнити політичних вимог русинів, тому основні їхні досягнення обмежилися культурною галуззю. Серед найбільших слід назвати з'їзд інтеліґентів ("Собор руських учених", 19 жовтня 1848 р.), участь у слов'янському з'їзді у Празі, відкриття у Львівському університеті кафедри руської мови та літератури (її очолив Яків Головацький) та наукового товариства "Галицько-Руська Матиця", заснування газети "Зоря Галицька" (1848-1852).

На початку листопада 1848 р. у Львові дійшло до сутичок між австрійськими загонами і польською Національною гвардією. Австрійська артилерія відкрила вогонь по місту і завдала йому важких руйнувань. Листопадові події поклали край революційному розвитку. Після розправи з польським рухом австрійський уряд перестав підтримувати русько-українські організації, і вони помітно підупали або й припинили (як Головна Руська Рада) своє існування.
Однак, як у випадку з Кирило-Мефодіївським товариством на Наддніпрянській Україні, діяльність Головної Руської Ради мала неперехідне значення для формування ідеології українського національного руху в Галичині. З цього часу вимога поділу Галичини на дві частини й утворення з українських земель Австрії окремої провінції розглядалося як мінімальна політична програма галицьких українців аж до розпаду Австрійської імперії у 1918р.

Основні дати до теми

Кінець XVIII ст. – 1850 р.

Дата	Подія
1798	Видання «Енеїди» І. Котляревського
1805	Відкриття Харківського університету (з ініціативи В. Каразіна)
1806–1812	Російсько-турецька війна (закінчилася Бухарестським мирним договором, до Росії відійшла Бессарабія)
1810–1825	Рух опришків на Прикарпатті (очолював М. Штолюк)
1812	Напад Наполеона Бонапарта на Росію
1813–1830	Повстання (з перервами) під проводом У. Кармелюка на Поділлі
1816–1857	Утворення військових поселень (з 25 округів військових поселень три зосереджені на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині)
1816	Створення освітнього товариства греко-католицьких священників (у Перемишлі під патронатом єпископа М. Левицького помічник І. Могильницький зібрав гурт священників і заснував перше просвітницьке товариство греко-католицьких священників)
1817	Оголошення Одеси відкритим містом (порто-франко)
1817	Повстання бузьких козаків на Херсонщині
1817	Закриття Києво-Могилянської академії. Відкриття в Одесі Рішельєвського ліцею. Заснування Львівського інституту Оссолінських
1818–1819	Утворення в Полтаві масонської ложі «Любов до істини» (членом ложі був І. Котляревський)
1818	Переїзд М. Щепкіна з Харкова до Полтавського театру (Полтавський театр припинив свою роботу 1821 р.)
1819	Повстання військових поселенців у Чугуєві
1820	Відкриття гімназії Вищих наук у Ніжині
1821	Малоросійське товариство (очолював В. Лукашевич); програмний документ – «Катехизис автономіста»
1821	Утворення Південного (П. Пестель, «Руська правда») й Північного товариства (М. Муравйов, «Конституція») декабристів (офіцерські

	організації (декабристи) ставили за мету скинути самодержавство без будь-чиєї допомоги)
грудень 1825 – січень 1826	Повстання Чернігівського полку
1828–1829	Російсько-турецька війна (перехід Задунайської Січі в межі Російської імперії, ініціатор переходу – Й. Гладкий)
1828	Ліквідація Задунайської Січі
1830–1831	Польське визвольне повстання
1830-ті – 1880-ті	Промисловий переворот у Російській імперії
1831	Ліквідація Магдебурзького права на Лівобережжі
1831	«Холерні бунти» на Закарпатті
1832	Створення Азовського козачого війська (проіснувало до 1866 р.)
1833–1837	Діяльність «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич)
1834	Відкриття університету в Києві (Університет святого Володимира, ректор М. Максимович)
1837	Видання «Русалки Дністрової» (у Будапешті стараннями Я. Головацького)
1839	Ліквідація царською владою Греко-Католицької Церкви на Правобережжі
1840	Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка (Петербург)
1844	Повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині
1841	Ліквідація судочинства за Литовським статутом
1846	Видання «Історії Русів» (Москва)
1846–1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського братства (засновники: М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський; програмні документи: «Книга буття українського народу», «Статут братства св. Кирила та Мефодія»)
1848	Скасування панщини в Галичині
1848	Створення Головної Руської Ради. Видання першої українськомовної газети «Зоря Галицька»
1848	«Весна народів» (революційні події проти самодержавства в європейських країнах). Проголошення конституції в Австрійській імперії, відкриття парламенту. Діяльність видавництва Галицько-руська матиця; відкриття кафедри української мови та літератури у Львівському університеті (очолював Я. Головацький)
жовтень 1848	Собор руських вчених у Львові
1848–1850	Повстання під проводом Л. Кобилиці на Буковині
1848–1851	Діяльність Головної руської ради
1849	Слов’янський з’їзд у Празі (організації-учасниці: Центральна рада народова, Головна руська рада, «Руський собор»)

Тести для самоперевірки

Завдання 1.

Укажіть форми протесту селян Наддніпрянської України проти соціального гноблення в першій половині XIX ст.

1. демонстрації
2. звернення до парламенту
3. підпали поміщицьких маєтків
4. політичний терор
5. відмова відбувати панщину
6. утечі з маєтків
Завдання 2.

Спільним наслідком російсько-турецьких воєн 1806–1812 рр. та 1828–1829 рр. для українських земель було
А. заснування масонських лож, таємних організацій дворян-офіцерів.
Б. ліквідація кріпацтва та поміщицького землеволодіння на приєднаних землях.
В. відновлення Запорозької Січі за участі колишніх козаків-задунайців.
Г. економічне виснаження регіонів, що були найближчим тилом російської армії.

Завдання 3.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на Півдні України (Новоросії) домінувало землеволодіння
А. козацьке.
Б. селянське.
В. поміщицьке.
Г. іноземних колоністів.

Завдання 4.

Установіть відповідність між прізвищами діячів та фактами їхньої біографії.
1. М. Максимович
2. М. Костомаров
3. Д. Яворницький
4. М. Грушевський
А. Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, автор багатотомної «Історії України-Руси», праць «Очерки истории украинского народа», «Ілюстрованої історії України».
Б. Перший ректор Київського університету Св. Володимира, автор праці «Основи ботаніки», віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім».
В. Член Харківського історико-філологічного товариства, організатор археологічних розкопок на Запоріжжі. Автор праць «Вольности запорожских козаков», «История запорожских козаков».
Г. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор першого українського історичного роману «Чорна рада», праці «Історії возз'єднання Русі».
Д. Професор Київського університету, автор праць «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Останні роки Речі Посполитої».

Завдання 5.

Програмні вимоги Південного товариства декабристів — це
А. установлення конституційної монархії, федеративного устрою майбутньої держави.

Б. об’єднання слов’ян у федерацію, здобуття кожним народом власної державності з республіканською формою правління.
В. повалення монархії, побудова «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпат аж по Кавказ».
Г. установлення республіканської форми правління, скасування кріпацтва, надання селянам громадянських і політичних прав.

Завдання 6.

Укажіть головні ідеї програмних документів Кирило-Мефодіївського братства.
1. ліквідація самодержавства, скасування кріпацтва та станового поділу суспільства
2. створення демократичної федерації слов’янських християнських республік
3. об’єднання українського та польського рухів у єдиний національно-визвольний рух
4. утвердження демократичних прав і свобод, рівності усіх громадян перед законом
5. повалення царизму шляхом військового перевороту або визвольного повстання
6. здобуття Україною автономії у складі демократичної Російської республіки

Завдання 7.

«Масонство» — це
А. релігійно-етичний рух за моральне самовдосконалення та об'єднання людства в релігійний братерський союз.
Б. політична теорія, прихильники якої виступали за усунення церкви від участі в державно-політичному житті.
В. суспільно-релігійне об'єднання православних міщан при церковних парафіях, що виступало захисником прав православного населення.
Г. релігійна секта, прихильники якої виступали за «дешеву» церкву, богослужіння без проповідей та колективних молитов.

Завдання 8.

"Руська правда" П. Пестеля, Конституція М. Муравйова - це програмні документи
А. народовців.
Б. декабристів.
В. громадівців.
Г. кирило-мефодіївців.

Завдання 9.

Прочитайте уривок із праці М. Грушевського та виконайте завдання.
«У тих землях, що одійшли до Австрії, нове правительство австрійське заходилося коло того, щоб поліпшити долю кріпаків українських, обмежити безмежну владу польських панів над ними».
В уривку йдеться про
А. реформи Марії-Терезії та Йосифа II 1770–1780-х рр.
Б. Польське повстання 1830–1831 рр.
В. революцію 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.
Г. Польське національно-визвольне повстання 1863–1864 рр.

Завдання 10.

Культурно-просвітницьке угруповання «Руська трійця» діяло впродовж

А. 1830–1831 рр.
Б. 1833–1837 рр.
В. 1846–1847 рр.
Г. 1863–1864 рр.

Тема 9
Українські землі в умовах національного відродження

План лекції

1. **Соціально-економічні зміни в підросійській Україні в другій половині XIX століття**
2. **Український національний рух 1860-1880-х років.**
3. **Суспільно-політичне життя українських земель в складі Австро-Угорської імперії.**
4. **Політизація українського національного руху в наддніпрянській Україні. Революція 1905-1907 рр.**

Література до теми:

21. Аркуша Олена, Мудрий Мар'ян. Русофільство в Галичині в сер. XIX – поч. XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд *// Вісник Львівського університету. Серія історична*, Вип. 34, 1999, с. 231-268.
22. Грицак Я., 2005. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін. Україна Модерна / Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ; Львів: Критика. Ч. 9. С. 43-68.
23. Грицак Я.Й., 2000. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. Навчальний посібник. – Київ: Генеза. 249 с.
24. Добржанський Олександр. Українське і Румунське національне відродженння на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. // *Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин*: Матеріали міжнародної наукової конференції, Чернівці: Букрек, 2002, С. 131-141.
25. Ісаєвич Ярослав. Українське національно-культурне відродження в XIX столітті: передумови, контекст, значення // *Шашкевичіана.* Збірник наукових праць, вип. 3-4, Львів-Вінніпег, 2000, с. 17.
26. Каппелер Андреас. Національний рух українців в Росії та Галичині: спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина*, Вип.1, 1992, с. 104-119.
27. Караульна О.М., 2007. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця XIX-XX ст. Наукові праці: Наук.-метод. журн. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. С. 101-106.
28. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження XIX — початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії //Українська історіографія на зламі XX і

XXI століть: здобутки і проблеми.Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. — С. 154-167.
29. Левенець Ю., Панчук М., Войналович В. та ін. *Закарпаття в етнополітичному вимірі.* К. : ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008, 682 с.
30. Левицький Кость *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів,* Львів, 1926, 737 с.
31. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе, Вид. 2-е / Упоряд. Я. Грицак. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету, Т. 1, К.: Дух і Літера, 2019, 632 с.
32. Магочій Павло-Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)*, Ужгород, 1994, 296 с.
33. *Москвофільство: документи і матеріали* / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка; за заг. ред. С. А. Макарчука ; вступ. ст., комент. та добірка док. О. Сухого, Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001, 235 с.
34. Пап Степан. *Історія Закарпаття*. У 4-х т, Т.3, Івано-Франківськ, 2003, 603 с.
35. Сарбей, В.Г., 1999. Національне відродження України. Київ. 335 с.
36. Середа Остап. Питання української національної ідентичності у громадсько-політичному житті Галичини в 1860-1867 роках // *Третій Міжнародний конгрес україністів*, 26–29 серпня 1996 р., Історія, Ч. 1., Харків, 1996, с. 114-115.
37. Стеблій Ф., 1996. Шляхом національного відродження. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії. Історія України: нове бачення: у 2-х томах. Київ : Україна, Т. 1. С. 308-345.
38. Химка І.П., 1993. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. Ковчег. Збірник статей з церковної історії. Львів. Число1. С.73-107.
39. Чорновол І., 2000. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. Львів. 247 с.
40. Шандор Вікентій. *Закарпаття, історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 р.* Карпатський Союз, Інк., Нью-Йорк, 1992, 292 с.

1. Соціально-економічні зміни в підросійській Україні в другій половині XIX століття

Період політичної реакції в Україні після розправи над членами Кирило-Мефодіївського товариства не був тривалим. У середині 50-х років у Російській імперії розпочався період реформ, які сприяли загальному пом'якшенню і лебералізації царського режиму. Слід зауважити, що реформи були вимушеним кроком, на який повинно було піти самодержавство під натиском загальної кризи системи та загрозою революційного вибуху. Безпорадність централізованої системи управління з особливою наочністю проявилася у часи Кримської війни (1853-1856), в якій Росія зазанала нищівної поразки. Однією з ознак кризи стала активізація народних рухів. Навесні 1855 р. вісім повітів України були охоплені масовими виступами, які ввійшли в історію під назвою Київської козаччини. Рухи виникли у тій місцевості, де жила пам'ять про козацькі традиції. Російський уряд видав з приводу війни маніфест, в якому закликав усіх підданих вступати до війська. Оголошення маніфесту дало українським селянам привід думати, що їх закликають у козаки і звільняють від панської залежності. Селяни чинили опір будь-яким спробам повернути їх назад у кріпацтво.

Безпосередній поштовх реформам дала смерть царя Миколи I (1855). На російський престол вступив Олександр II. Жорстока централізована політика

імперського уряду завела Росію у глухий кут. Вийти з нього можна було лише з допомогою реформ. Тому Олександр II почав з лібералізації політичного курсу. 19 березня 1856 р. був виданий маніфест про закінчення Кримської війни, а вже 31 березня новий імператор оголосив про свій намір ліквідувати кріпосне право (“краще зверху, ніж знизу”). **Відміна кріпосного права булла проголошена маніфестом від 19 лютого 1861 р.** На територію України дія маніфесту булла поширена 9 березня 1861 року. Маніфест був підготовлений, спеціально створеним для цієї цілі «Таємним комітетом». Після тривалих дебатів і подолавши опір поміщиків, селян булла звільнено частково. Землю для власних потреб селяни мали викупляти в поміщиків. Скасування кріпосного права хоча було обмеженого характеру понесло за собою цілу серію реформ, яким означилося суспілно-економічне життя України в другій половині XIX ст.

1861-1866 рр. була здійснена реформа суду:

- введено змагальний процес за участю адвоката і прокурора
- запроваджено інститут присяжних
- суд став відкритим
- знищувалася станова нерівність.

1864 р. – земська реформа:

- Вводилося місцеве самоврядування – земства, які складалися з усіх станів.
- Земства на місцях відповідали за освіту і медицину
- З 1870 року – міське самоврядування, створювалися міські думи і управи.

1864 р – освітня реформа:

- Вводилася єдина система початкової освіти – земські школи
- Вводилася освіта для жінок
- Створювалися нові гімназії і університети
- Відновлювалася автономія університетів

1865 р. – реформи цензури і фінансів:

- Створено Державний банк
- Розширювалася мережа приватних банків
- Сформована чіткіша податкова система

1874 – військова реформа:

- Замість рекрутчини вводилася єдина військова повинність для чоловіків віком від 20 років. Служба в армії становила 6 років (на флоті 7 років).
- Переозброєння армії
- Вдосконалена система підготовки офіцерів

Суспільно-політичні реформи 1860-1870-х років в Російській імперії відкрили шлях для запізнілої індустріалізації. Аграрна реформа 1861 р. вивільнила селян

від особистої залежності, прискоривши формування ринку вільної робочої сили. Реформа проводилась у першу чергу в інтересах поміщиків. Взамін за одержану у своє володіння землю селяни повинні були виплачувати поміщику компенсацію грошима або відробляти повинності. Виплата селянами компенсації боргів була розтягнута на 48 років. Ціна землі свідомо була завишена; тому селянству довелося заплатити поміщикам на 50% більше її справжньої вартості. Нарешті, існували цілі категорії кріпаків, які взагалі не одержали землі.

Реформа 1861 р. породила сильний голод на землю в селі. Він загострювався швидким демографічним ростом сільського населення. У результаті аграрне перенаселення стало однією із найхарактерніших ознак господарського стану українського села у пореформленний час. Земельний голод гнав селян на пошуки заробітків. Їхня праця знаходила використання, зокрема, на Півдні України, де до кінця XIX ст. завершилося освоєння степових земель, та на цукрових підприємствах Правобережжя і Харківської губернії. Виробництво цукру зростало особливо швидкими темпами: у 1863 р. з 26 тис. тон до 320 тис. тон у 1890 р. Збільшення виробництва стало можливим у першу чергу завдяки застосуванню нової техніки. Цукрова промисловість, яка раніше була заняттям правобережних поміщиків Бобринських, Браницьких, Потоцьких та ін., перейшла наприкінці XIX ст. у руки буржуазії – Яхненків, Симиренків, Харитоненків, Бродських та ін.

У другій половині XIX ст. Україна була головним постачальником цукру на внутрішній ринок Російської імперії. Але поряд з цією традиційною галуззю виникають дві цілком нові – металургійна і вугледобувна. У 1872 р. англійський інженер Джон Юз (Hughes) заснував перший металургійний завод у Катеринославській губернії. Завод став великим центром української металургії, навколо якого виникло ціле місто – Юзівка (тепер Донецьк). Основою для розвитку металургійної промисловості у цьому реґіоні були великі поклади вугілля. Уже у 1880 р. Донецький вугільний басейн (Донбас) займав перше місце у вугледобувній промисловості в імперії, продукуючи 43% всього вугілля. Промисловий розвиток сходу України ще більш посилився після відкриття у Кривому Розі у 1881 р. багатих покладів заліза. Схід став притягальним магнітом для іноземних – французьких, бельгійських, англійських – капіталів.

Промисловий розвиток України супроводжувався виникненням і швидким збільшенням мережі залізничних доріг. Перша залізниця – Балта-Одеса – була збудована у 1865 р. За нею послідували залізниці Балта-Єлисаветград, Курськ-Харків-Азов, Курськ-Київ, Харків-Миколаїв. Перед 1880 р. довжина залізничних ліній в Україні становила 3,2 тис.миль (для всієї Російської імперії цей показник становив 14 тис. миль). У 1880 р. залізниці з’єднували основні міста України – Київ, Харків, Одесу, Полтаву, Вінницю, Катеринослав, Олександрівськ, Миколаїв, Кременчук та промислові центри Донбасу і Кривого Рогу. 1890-і роки стали свідком нової хвилі будівництва залізниці, які поєднали чорноморські порти з портами Балтійського моря.

Швидкий розвиток промислового виробництва дав сильний поштовх урбанізації. На Півдні і в Донбасі темпи цього прогресу значно перевищували

загальноімперський показник. У 1914 р. з десяти найбільших міст імперії чотири – Одеса, Київ, Харків і Катеринослав – знаходилися в Україні. Позитивні наслідки індустріалізації для України могли б бути ще більшими, якщо б цьому на перешкоді не стояла політика імперського уряду. Росія затримувала розвиток окремих галузей, які могли б творити конкуренцію російським (як наприклад, текстильна промисловість). Конфігурація залізничних доріг в Україні часто визначалася не економічними, а військово-стратегічними потребами. Це послужило однією з причин, чому наприкінці XIX ст. Степова Україна поступово починає втрачати на світовому ринку роль одного із головних експортерів зерна. Вона відтискається на другорядні позиції Сполученими Штатами Америки, Канадою, Аргетиною й іншими країнами, залізнична сітка яких забезпечувала ефективніше й дешевше доставлення збіжжя до морських портів. Напередодні першої світової війни Україна постачала 26% всеімперського державного прибутку. Однак, майже половина цієї суми йшло на покриття потреб інших частин імперії, не вертаючись в Україну.

2. Український національний рух 1860-1880-х років.

З пом'якшенням внутрішнього режиму була проголошена амністія і членам Кирило-Мефодіївського братства. Український національний рух зразу ж скористався з лібералізації політичного життя. Центром політичного життя став Петербург, куди з'їхалася більшість братчиків. Тут **1859 р.** було утворено **першу українську громаду** – культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книжок, журналів, проведення вечорів тощо. У 1861-1862 р. у Петербурзі виходив літературно-науковий місячник **"Основа",** що видавався Пантелеймоном Кулішем за участю Миколи Костомарова і Тараса Шевченка. **У 1861 р. у Києві виникла своя громада** з числа студентів Київського університету та місцевої інтеліґенції. Її діяльність можна умовно розділити на два етапи: перший – 1860-ті роки, другий – 1870-ті роки. Одним із основних напрямів діяльності Київської громади була організація недільних шкіл для дорослого населення. Перша недільна школа в Російській імперії заснована у Києві, а перша жіноча недільна школа – у Харкові Христиною Алчевською. Поступово мережа громад і недільних шкіл покривала всі більші міста Наддніпрянської України.

Одним із лідерів київської громади був **Володимир Антонович**. Навколо нього зібралася невелика группа **"хлопоманів"** – вихідців із сполячених поміщицьких родин, які під час січневого повстання 1863 р. порвало зі своїм аристократичним світом й зіндентифікувало себе з простолюдом. Вони перейшли із римо-католицької віри у православну і в щоденному побуті свідомо вживали народних звичаїв.

Російський режим ставився спочатку толерантно до діяльності громад, вважаючи, що їхня діяльність носить виключно культурно-просвітний характер. Ставлення до українського руху змінилося після польського повстання 1863 р. Повстання охопило й Правобережну Україну, але зовсім не знайшло відгуку серед українського селянства й інтеліґенції. Навпаки, повстанці часто зустрічалися з ворожим ставленням з боку місцевого населення. Тим не менше,

під впливом повстання царський уряд починає трактувати український рух (“южнорусский сепаратизм”) як польську інтригу. Було організовано постійне цькування українського руху з боку офіційно преси (передусім – “Русского Вестника” Каткова), розгромлені Полтавська і Чернігівська громади, проведені арешти у Києві та Харкові, закрито усі недільні школи.

Найбільшої шкоди українському рухові завдав **рескрипт міністра внутрішніх справ Валуєва 1863 р**., який проголошував, що окремого “малоросийського языка не было, нет и быть не может”. Валуєвський указ заборонив друкування українською мовою шкільних і релігійних видань. Заборона не стосувалася художньої літератури. Така вибірковість у забороні видань лише певного напрямку була не випадковою. Російському урядові йшлося не про те, щоб заборонити інтелектуалам писати і видавати твори українською мовою. Його наміром було не допустити до поширення цих видань серед простого люду. Валуєвський указ 1863 р. був спрямований на те, щоб перешкодити українському рухові перетворитися з заняття вузького кола інтелектуалів у масове явище. На свій спосіб російський уряд засвідчував свою політичну далекозорість: розвиток масового українського руху становив серйозну потенційну загрозу для територіальної цілісності імперії.

Після Валуєвського рескрипту у розвитку національного відродження наступив антракт, який тривав аж до початку 70-х років XIX ст. Значна частина молодої української інтеліґенції (Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Осинський, Желяб’єв) вступала у російські революційні організації. Її приваблювала ідеологія російського народництва, порівняно з яким український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницько-обмеженим. Народницьке “ходіння в народ” 1870-х рр. торкнулося й України. Великого розголосу набрала **Чигиринська справа** (1877), коли російський народник Я.Стефанович під вигаданим іменем Дмитра Найди видавав себе за царського комісара і підбурював селян до повстання проти поміщиків.

Ототожнення української справи з соціальними інтересами українського селянства привело до надзвичайної популярності у середовищі національних діячів соціалістичних ідей. Найбільш послідовне вираження курсу на поєднання соціалізму з національною справою знайшло у політичній думці іншого лідера Київської громади **Михайла Драгоманова.** Йому належала відома формула, що “по обставинам України, тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем”. Погляди Драгоманова були далекі від ортодоксального марксизму. Він не визнавав положення про те, що економічний фактор визначає розвиток суспільства, рівно ж як і думка про диктатуру однієї партії чи одного классу була йому чужа. У своїй діяльності він розвивав положення європейського анархічного соціалізму, який у центр уваги ставив свободу особистості. Практичною реалізацією цього ідеалу, на думку Драгоманова, було широке впровадження федеративних та самоуправних принципів на всіх рівнях функціонування суспільства – від сільської громади аж до державного управління. Революційному нігілізму народників він протиставив іншу формулу, яка стала моральним імперативом для наступних поколінь українських діячів: “Чиста справа потребує чистих рук”. Український соціалізм

у драгоманівській версії став головною ідеологією українського руху у другій половині XIX – початку XX ст.

Київській громаді вдалося зактивізувати свою діяльність на початку 1870-х років. Вона виступала з ініціативою утворення у Києві 1873 р. Південно-західної філії імперського географічного товариства. Під егідою товариства були підготовлені й видані "Історичні пісні українського народу" Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова (1874-1875), збірка казок Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, праця Чубинського з етнографії Правобережної України, проведено одноденний перепис населення м. Києва. Найбільшого розголосу набрав археологічний з'їзд у Києві (1874), під час якого члени Київської громади здивували учений європейський світ солідністю і розмахом своєї наукової діяльності. Послаблення цензури сприяло виходу цілої серії українських популярних книжок. Київська громада придбала собі газету "Київський телеграф", яка на короткий час стала органом української думки.

Активізація діяльності Київської громади була сприйнята царським урядом як новий прояв українського сепаратизму. Наприкінці 1874 р. з Києва у Петербург був направлений меморандум, який повідомляв, що українці хочуть "вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі". У серпні 1875 р. за наказом Олександра II була створена спеціальна комісія для "вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю". Комісія дійшла до висновку, що "допустити окрему літературу на простонароднім українськім наріччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будуччині, України від Росії". За рекомендацією комісії було закрито київську філію географічного товариства, припинено видання "Киевского телеграфа" і вжито репресій проти окремих українських діячів. Вінцем антиукраїнських акцій стало видання Олександром II **18 травня 1876 р. Емського указу,** який не лише забороняв друкування українських книжок у Російській імперії, а й ввіз їх з-за кордону.

Українському рухові завдано тяжкого удару. Були зведені нанівець можливості його легальної діяльності. Провідні діячі Київської громади (Михайло Драгоманов, Федір Вовк, Микола Зібер, Сергій Подолинський) виїхали в еміграцію. За дорученням київських товаришів Михайло Драгоманов у 1878-1882 рр. видавав у Женеві журнал "Громада". У "Передньому слові до Громади" (1878) він виклав розгорнуту політичну програму українського руху – "жити згідно до наших власних бажань на нашій власній землі". Відповідно до цього Михайло Драгоманов висував програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперії, що забезпечило б українським землям автономні права.

80-ті роки XIX ст. увійшли в історію національного відродження на східноукраїнських землях як "мертві роки". Основні його здобутки обмежувалися культурною й науковою галузями. У 1882 р. у Києві почав видаватися російськомовний журнал "Киевская старина", в якому друкувалися українознавчі метаріали (виходив до 1907 р.). Київська громада активно збирала й опрацьовувала словники та хрестоматії, пізніше завершивши цю роботу словника української мови за редакцією Бориса Грінченка і Михайла Комара (Уманця).

Найяскравішою подією національного життя 1880-х років стала діяльність українського театру. У 1881 р. міністр внутрішніх справ граф Лоріс-Меліков відмінив заборону українських вистав. Дозвіл був обставлений великою кількістю обмежень. Зокрема, умовою діяльності українських театральних труп було те, що їх репертуар не включатиме твори з життя інтеліґенції та перекладних п'єс. Прагнучи мати більше публіки, українські актори змушені були класти особливий наголос на танці, співи, комічно-брутальні сцени і т.п. – тобто свідомо понижувати мистецький рівень. Але з другого боку, "гопачні" елементи зробили український театр дуже модним у Росії. Українські вистави незмінно збирали багато публіки. Найбільшої слави здобув **театр, створений Марком Кропивницьким**. У його складі були блискучі актори Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), М.Садовський, Опанас Саксаганський. 1880-і роки стали десятиліттям появи нових талановитих сил в українській літературі – поетів Бориса Грінченка, Василя Самійленка, Лесі Українки, письменника Михайла Коцюбинського та ін.

3.Суспільно-політичне життя українських земель в складі Австро-Угорської імперії.

Після поразки революції 1848 р. у суспільно-політичному житті Австрійської імперії утвердився період "бахівської реакції", названої так за іменем її основного провідника, міністра внутрішніх справ Олександра Баха. Ситуація галицьких українців ускладнювалася тим, що провідником "бахівської" політики у Галичині був намісник краю польський граф Аґенор Ґолуховський. За час свого десятирічного правління у 1843-1859 роках він надав неоцінимі послуги польській справі, поступово заміщуючи австрійських чиновників у місцевому службовому апараті польськими. Це відкривало шлях до домінування польської еліти у політичному житті Галичини.

Кінець десятирічному періоду післяреволюційної реакції поклали зовнішньополітичні невдачі Габсбурзької монархії. У 1859 р. Австрія зазнала поразки у франко-італо-австрійській війні, а у 1866 р. – у війні з Прусією. Воєнні невдачі наново піднесли роль національного питання у внутрішньополітичному житті Австрійської імперії. Головним переможцем з першої війни вийшов П'ємонт – невелике королівство на півночі Італії, яке боролося за звільнення й об'єднання всіх італійських земель в одній національній державі. Приклад П'ємонту надихав політичних лідерів інших народів Австрії, землі яких, як й Італію, були поділені між декількома імперіями. Завдана ж Прусією поразка перекреслила амбітні плани Відня об'єднати навколо себе всі німецькі землі і добитися гегемонії у Центральній Європі. З провалом цього зовнішньополітичного курсу Австрія перестала сприйматися як "німецька" держава – це місце твердо зайняла Прусія. Втрата цієї легітимності перетворювало Австрійську імперію у механічний зліпок осколків різних поневолених держав і націй. Над Габсбурзькою монархією нависла загроза повторення нової "весни народів".

Майбутнє імперії залежало у першу чергу від постави національних еліт, які перебували в опозиції до Відня – угорців, чехів і поляків. Протягом 1860-х років

відбувалося їх поступове зближення з віденським двором ціною укладення взаємовигідних компромісів. **У 1867 р., внаслідок досягнення австро-угорського компромісу, Австрія перетворилася в дуалістичну Австро-Угорську монархію.** Внаслідок цього Галичина і Буковина ввійшли в астрійську частину імперії, а Закарпаття – до складу її угорської частини. Стосовно Галичини австро-угорський компроміс доповнювався австро-польським компромісом, який розширив політичні права поляків у краю. За умовами компромісу намісник Галичини обов'язково повинен був назначатися з числа польської аристократії, а у Відні польських інтересів мав пильнувати окремий "міністер для справ Галичини". Уся соціальна, економічна та освітня політика булла спрямована насамперед на задоволення польських інтересів.

Посилення польських позицій у Галичині та аналогічно угорських в Закарпатті, привело до розколу в руському таборі. Його лідери почували себе зрадженими австрійським урядом, який полишив їх віч-на-віч з сильнішим польським супротивником.У пошуках нових аргументів на користь своїх національних прав вони прагнула довести, що мають за собою такі ж старі політичні та культурні традиції, як і поляки. З цією метою одна частина **(староруси)** посилалася на історію Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, на церковно-слов'янську літературу, інша ж **(москвофіли)** шукала порятунку від полонізації в орієнтації на Російську імперію та її російськомовну культуру. У середовищі останніх верх взяла думка, що "краще втопитися у російському морі, ніж у польській калабані".

Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, а галицьких, закарпатських та буковинських русинів зачисляли до "єдиного великорусского народу", що проживає на триторії "від Карпат до Уралу". Ця позиція була заявлена групою руської інтеліґенції у Львівській газеті **"Слово"** (1861-1887) після поразки Австрії в австро-пруській війні (1866). На москвофільські позиції перейшла більша частина старої руської інтеліґенції, в тім числі й **Яків Головацький.** На хвилі зростання антипольських настроїв москвофіли перейняли керівництво в існуючих руських організаціях у Львові – **Галицько-Руській матиці**, Народному домі, побудованому у 1851-1864 рр. на всенародні пожертвування, та відкритій у 1861 р. "Руській бесіді". Московська орієнтація стає домінуючою у політичному і громадському житті галицьких українців 1860-1880-х років. Її перемога була зворотньою стороною впровадження польської політичної монополією в краї. Тому не дивно, що безкомпромісна антипольськість стає однією з характерних ознак москвофільськості руху.

Перемога російської ідеї з огляду на сумне становище підросійських українців після Валуєвського й Емського указів могла б стати трагедією для всього українського руху. На щастя, цього не сталося. Незважаючи на тимчасову перемогу москвофільської течії, традиції "Руської трійці" і 1848 р. продовжували жити у галицькому суспільстві. Зростання національної свідомості у Галичині відбувалося під впливом українського руху на Наддніпрянській Україні і поширення поезій Тараса Шевченка. **На початку 60-х років зароджується народовецький рух,** який був представлений переважно молодою українською

інтеліґенцією. На його чолі стояли Володимир Шашкевич (син Маркіяна), Ксенофонт Климкович, Федір Заревич, Євген Згарський, Данило Танячкевич. У 1862-1866 рр. за їх участю у Львові виходили літературні часописи "Вечерниці", "Мета", "Нива", "Руслан". Народовці мали сильні впливи у студентських організаціях – громадах, які виникали і діяли за зразком київської громади (перша така громада виникла у Львові 1863 р.). У **1868 р. у Львові** зусиллями народовців було утворене товариство "**Просвіта",** яке видавало популярні українські книжки, засновувало читальні й охоплювало своїми впливами широкі селянські маси.

Піднесення української орієнтації в Галичині стало результатом свідомих зусиль східноукраїнських патріотів, які мали на меті перенести сюди центр всеукраїнської діяльності і перетворити цей край у П'ємонт України. У **1873 р.** за спільною ініціативою наддніпрянців і галичан на капітал полтавської поміщиці Єлисавети Милорадович у Львові було утворено л**ітературно-наукове Товариство ім.Тараса Шевченка (з 1892 р. – Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, НТШ). З 1880 р**. за редакцією Волод**имира Барвінського у Львові починає виходити щоденна українська газета "Діло"** (сама назва газети свідчить про її опозицію до москвофільського "Слова"), а з 1883 р. – літературно-науковий журнал "Зоря". У 1879 р. Юліан Романчук розпочинає видавати газету для селян "Батьківщина". У 1885 р. народовці засновують політичне товариство "Народна Рада" на чолі з Юліаном Романчуком. З 1880-х рр. народовці поступово стають провідною силою в руському таборі, відтиснувши москвофілів на другі позиції.

У середині 70-х років у Галичині з'являється молода інтеліґенція, яка критично оцінювала діяльність обох руських течій і бажала надати українському рухові модерного, європейського характеру. Під впливом Михайла Драгоманова молоді українські політичні діячі **Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький** та ін. навертаються до соціалізму. Так в українському таборі виникає ще одна, так звана **радикальна течія**. Її появу на політичній арені знаменував перший львівський судовий процес проти українських соціалістів (Івана Франка та його товаришів) 1877-1878 рр. Попри свою малочисленність, галицько-українські радикали зіграли велику роль у зміні ідеологічних основ та організаційних форм національного руху. Вони були постійними збурниками спокою у галицькому суспільстві. Радикали вели соціалістичну пропаганду серед українського селянства та робітництва і – що робило їхню діяльність особливо несприйнятною для поміркованого національного керівництва —виступали з різкою критикою греко-католицького духовенства.

У 1890 р. вони утворили першу українську політичну партію – Русько-українську радикальну партію (РУРП). У дискусіях, що велися всередині партії, вперше викристалізувалася ідея політичної самостійності України. Вона містилася у книзі молодого радикала- марксиста **Юліана Бачинського "Україна ірредента" (1895)** та була включена у партійну програму .

У 1890-х рр. зміни пережив і народовський рух. У нього влилася нова група молодих діячів – Євген Олесницький, Кость Левицький, Степан Федак та ін. Для дальшого розвитку українського руху велике значення мав приїзд до Львова у

1894 р. **молодого історика Михайло Грушевський.** За рекомендацією свого вчителя Володимира Антоновича він очолив новостворену українську кафедру історії у Львівському університеті і став головою НТШ (1897). Разом з Іваном Франком він очолив рух щодо об'єднання поміркованішого крила радикалів та лівоцентристської групи народовців в єдиній, **національно-демократичній партії. (НДП – 1899 р.).** Ця партія була утвореня у 1899 р. і дуже скоро стала наймасовішою і найвпливовішою в українському таборі. З іншого боку, з РУРП виділилося марксистське крило, що у тому ж **1899 р**. оформилося в **Українську соціал-демократичну партію (УСДП) на чолі з Миколою Ганкевичем, Юліаном Бачинським та Семеном Вітиком**. Усі три партії – націонал-демократична, радикальна, соціал-демократична – стають поборниками політичної самостійності України.

Частина народовців були готові іти на співпрацю з урядовими австрійськими і польськими колами у Галичині. Під тиском обидвох сторін старше покоління народовців **1890 р.** заключило у галицькому соймі компроміс з польськими депутатами – так звану **нову еру у польсько-українських відносинах.** За умовами угоди польська сторона зобов'язалася дати згоду на відкриття української кафедри історії у Львівському університеті та ще однієї української гімназії, введення двомовності в учительських гімназіях тощо.

"Новоерівська" політика не знаходила достатньої підтримки в українському політичному таборі, тому вже 1891 р. від неї відійшли Юліан Романчук і "Народна Рада". "Нову еру" підтримували народовські лідери Олександр Барвінський, Наталь Вахнянин та галицький митрополит Сильвестр Сембратович. Після краху цієї політики (1894) вони **1896 р. Утворили Русько-український християнський союз** – українську партію консервативно-клерикального спрямування. Й **останніми утворили свою партію москвофіли – Руську народну партію (1900 р.).**

Суспільно-політичне життя галицьких українців наприкінці XIX ст. на початку XX ст. було ознаменоване ще двома подіями, які мали важливий вплив на дальший розвиток національного руху. Першою з них був початок масової еміграції українських селян в Америку, переважно Канаду і США, у менших розмірах – у Бразилію, Аргентіну та інші країни. Якщо в 1890-1900 рр. з Галичини емігрувало 78000 чол., то за перше десятиріччя XX ст. виїхало понад 224000 чол. Гнані голодом і безземеллям галицькі селяни основувалися на чужих землях, де виникали цілі краї, заселені українцями. Національно свідома їх частина творила культурно-просвітні організації і підтримувала зв'язки з національним рухом в краї.

Іншою вагомою подією у національному житті галицьких українців був прихід **1900 р.** на галицький митрополичий престол **Андрея Шептицького**. З цього часу греко-католицька церква остаточно переходить на українські національні позиції і стає потужним чинником національного руху. Шептицькому вдалося розв'язати конфлікт, який виник наприкінці XIX ст. у зв'язку з вимогою молодого покоління українських діячів обмежити впливи церкви на національний рух, надавши йому більш світського, модерного характеру. Новий митрополит поставив участь греко-католицьких священиків у громадському

житті в залежність від дотримання ними принципів християнської моралі та звернув їхню увагу на господарські та культурні потреби українського селянства Галичини. Це зміцнило моральний авторитет церкви й позитивно відбилося на внутрішньому стані національного руху.

Велике значення для зміцнення національної свідомості мали святкування у Львові 1898 р. 100-річчя української літератури (від часу появи "Енеїди" Івана Котляревського) та 25-річчя літературної діяльності Івана Франка. **До 100-річчя ювілею національного відродження Михайло Грушевський підготував і видав перший том своєї капітальної праці "Історія України-Руси" (т.1-10, 1898-1937) – першої синтези української історії, яка мала величезне значення для національного самоусвідомлення.** Під впливом цих святкувань, які мали виразне всеукраїнське значення, українофільська орієнтація остаточно перемагає у національного русі в Галичині, а термін "русин" витісняється назвою "українець".

За зразками чеського парамілітарного руху виникають спортивно-пожежні товариства **"Сокіл" (1898) і "Січ" (1900),** що стають зародком майбутнього українського війська. Система української освіти була представлена 3 тис. початкових шкіл, 6 державними і 15 приватними гімназіями. У Львівському університеті діяло 10 українських кафер. Всеєвропейського резонансу набула діяльність **Наукового Товариства ім. Т.Шевченка.** Завдяки невтомній праці Михайла Грушевського, Івана Франка та Володимира Гнатюка НТШ змогло випустити до 1914 р. близько 3 тис. різноманітних видань. Поряд з науковою продукцією з 1898 р. Товариство почало видавати замість старого журналу "Зоря" новий - "Літературно-науковий вістник". Журнал став лабараторією політичної думки для українців з двох боків австро-російського кордону. На його сторінках дебютували молоді літератори і публіцисти, які згодом стали окрасою нової, модерної української літератури. Головним результатом діяльності НТШ стало формування повноцінної української "високої" культури, яка у боротьбі за душі молодих українців могла успішно конкурувати з культурою польською і російською.

Новий баланс сил змусив польських політиків змінити свою тактику по відношенню до галицького москвофільства. Якщо до 1890-х років польський й москвофільський рух були непримиримими супротивниками, то з кінця XIX ст. польські правлячі консервативні сили стали відверто підтримувати москвофілів як противагу українському рухові. Українсько-польські стосунки на початку XX ст. набрали гостро конфліктного характеру, характеру неоголошеної війни, найвиразнішими проявами якої стали замах на Івана Франка у 1897 р., кроваві розправи над українськими виборцями, вбивство галицького намісника графа Андрія Потоцького українським студентом Мирославом Січинським (1908) та вбивство польськими студентами одного з лідерів українського студентського руху Адама Коцка (1910).

Політична боротьба точилася навколо двох питань: створення Українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, яка б збільшила представництво українців у галицькому соймі. У лютому 1914 р., завдяки активним діям митрополита Андрея Шептицького був укладений польсько-

український компроміс. Українці повинні були одержати третину місць у галицькому соймі і повноправне представництво у різних соймових комісіях. Польсько-український компроміс сильно підважив монополію поляків на владу, передусім в освітніх і культурних питаннях. Польські політики зобов'язалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові. Укладення угоди було великою перемогою українців і могло послужити поворотним пунктом у польсько-українському конфлікті. Однак угода так і не була втілена у життя, оскільки через декілька місяців розпочалася перша світова війна.

4.Політизація українського національного руху в наддніпрянській Україні. Революція 1905-1907 рр.

Наприкінці XIX ст. проходить політизація національного руху і на східноукраїнських землях. Виникає ціла низка політичних гуртків та перших українських партій. **Влітку 1891р.** на могилі Шевченка у Каневі декілька національно свідомих студентів заснували таємне товариство під назвою **"Братство тарасівців".** Через короткий час ряди його членів поповнилися за рахунок молодої інтеліґенції з Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Лубен. Провідними ідеологами та лідерами товариства були **Іван Липа, Борис Грінченко та Михайло Коцюбинський.** У написаній Іваном Липою програмі "Profession de foi молодих українців" (1893 р.) містилися вимоги широкої політичної автономії України та захисту культурних та соціальних прав українського народу. Члени товариства гостро критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість. "Братство тарасівців" проіснувало до 1898 р.

У 1897 р. на нелегальному з'їзді в Києві представників усіх громад в Україні було утворено **Загальну українську безпартійну** організацію на чолі з Володимиром Антоновичем та Олександром Кониським. **У 1904 р. вона перетворилася в Українську демократичну партію.** У 1897 р. у Харкові заходами Дмитра Антоновича (сина Володимира), Лева Мацієвича та Михайла Русова виникла студентська група, на основі якої **1900 р. була створена Революційна українська партія (РУП).** РУП продовжила політичну лінію "Братства тарасівців". У 1900 р. один із клишніх "тарасівців", харківський адвокат **Микола Міхновський** видав у Львові брошуру під промовистою назвою **"Самостійна Україна".** Ця книжка вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал "єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі". Однак на відміну від Галичини, де всі українські партії перейшли на самостійницькі позиції, постулат політичної самостійності України не прийнявся на східноукраїнському ґрунті. Характерно, що РУП, яка спочатку прийняла брошуру Міхновського за свою програму, згодом відмовилася від неї і перейшла на федеративні позиції. **Міхновський вийшов з партії і 1902 р. утворив Українську національну партію**, яка, хоч і прийняла постулат політичної самостійності, не змогла знайти багато прихильників.

Переважна більшість українських партій, що виникала на початку XX ст. на Наддніпрянській Україні, теж виступали поборниками перебудови Росії у федерацію, в якій Україна користувалася б правами національної територіальної

автономії, а не самостійної держави. На самостійницьких позиціях напередодні першої світової війни серед східноукраїнських лідерів, крім Миколи Міхновського, стояли лише відомий український історик **Вячеслав Липинський та публіцист Дмитро Донцов.** Популярність федеративного плану серед політичних діячів Наддніпрянської України пояснювалися декількома причинами. По-перше, вона була викликана тісною, майже 250-річною інтеграцією українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії. По-друге, в умовах постійних репресій з боку царського уряду серед значної частини національно свідомої інтеліґенції продовжувало жити переконання, що український рух не має серйозних політичних перспектив. Лідери українських партій розраховували на те, що російська демократична інтеліґенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог.

У 1904 р. від РУП від'єдналася група під проводом Мар'яна Меленевського й А.Скоропис-Йолтуховського, яка заснувала Українську соціал-демократичну спілку, а згодом перетворилася у реґіональну організацію Російської соціал-демократичної партії (меншовиків). Така політика завдала великої шкоди національному рухові й скріпила імперські, "единонеделимые" позиції російських політичних сил.

Революція 1905-1907 років

На початку XX ст. російських самодержавний режим зазнав чергової політичної кризи, яка поглибилась безславною поразкою Росії у російсько-японській війні 1904-1905 рр. Як і в часи Кримської війни, країну охопили масові заворушення. 9 січня 1905 р. російський імператор Микола II віддав наказ розстріляти мирну демонстрацію робітників у Петерберзі. Було вбито понад тисячу демонстрантів. Петербурзький розстріл викликав обурення робітників, яке згодом перекинулося на армію. **У червні 1905 р. в Одесі вибухнуло повстання матросів на броненосці "Потьомкін"**. В Україні хвиля анархічних селянських заворушень в окремих місцевостях переросла у сутички з царськими військами. У жовтні 1905 р. розпочався загальний політичний страйк. Під тиском революційних подій Микола II змушений був видати спеціальний **маніфест 17 жовтня 1905 р.,** в якому пообіцяв провести вибори до Державної думи і надати широкі політичні права громадянам Російської імперії.

Революція 1905 року не мала того героїчного пафосу, яку пізніше приписала радянська історіографія як ніби-то "генеральної репетиції революції 1917 року". Насправді, вона булла більше стихійним вибухом невдоволенності мас, аніж результатом свідомої дії опозиційних політичних сил. Більшість з них – включно з соціал-демократами і соціалістами-революціонерами – внаслідок поліцейських репресій та внутрішньопартійних чвар були надто слабкими, щоб претендувати на роль лідера революції. Впродовж весни і літа вони не встигали за розвитком подій. Лише під осінь 1905 року їм вдалося об'єднати ворогуючі фракції, збільшити число своїх членів й очолити революційну хвилю. Але на той час царський уряд встиг уже оправитися від первісного шоку і перейшов до контрнаступу.

Українські національний рух під час революції 1905 року був серед аутсайдерів. Не надіючись на власний успіх, лідери українських партій вступили на виборчі списки найбільших російських опозиційних партій. Тим не менше, **у першій Державній думі була створена Українська Парламентська Громада, що складалася з 45 послів із всіх 102 вибраних від України.** Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова **Ілля Шраг.** Політичною платформою цієї парламентської групи була боротьба за автономію України. Після розпуску Першої Думи (8 липня 1906 р.) і нових виборів **друга Українська громада налічувала вже 47 чоловік**. Але 3 червня 1907 р. у результаті державного перевороту другу Думу було розпущено і розпочалася епоха реакції. Це відобразилося, зокрема, у тому, що у третій (1907-1912) та четвертій (1912- 1917) Державних думах національно свідомих українців було дуже мало, оскільки новий виборчий закон сильно обмежив права робітників, селян і національних меншостей.

Революція 1905 р. сприяла короткочасному розквіту українського національного життя. Насамперед ці позитивні зміни були пов'язані зі скасуванням Емського указу 1876 р. Були відкриті нові кафедри українознавства: в Одеському університеті історію України викладав Олександр Грушевський, брат Михайла, в Харківському українську літературу – Микола Сумцов. За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгортається мережа товариств "Просвіти". **У 1905 р. у Російській імперії з'явилася перша україномовна газета "Хлібороб".** З 1906 р. у Києві почала виходити щодення газета "Рада". Її видавцем був відомий український діяч і меценат Євген Чикаленко. У 1907 р. у Петербурзі вийшло повне видання "Кобзаря" Тараса Шевченка. У тому ж році Михайло Грушевський переніс центр своєї діяльності зі Львова до Києва, де під його головуванням було утворене Українське Наукове Товариство. Сюди ж було перенесено й видання "Літературно-наукового вісника".

У час революції сталися певні зміни у політичній розстановці українських сил. У 1905 р. РУП перейшла повністю на марксистські позиції і перейменувалася в Українську соціал-демократичну партію (УСДП, лідери Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Микола Порш, Лев Юркевич). Партія стояла на самостійницьких позиціях, але з тактичних міркувань включила в свою програму вимогу національно-територіальної автономії України у складі Російської федерації. Восени 1905 р. зі складу Української демократичної партії вийшла радикальна група на чолі з Борисом Грінченком, яка утворила Українську радикальну партію. Наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в Українську радикально-демократичну партію. УРДП проіснувала до 1908 р., до утворення **Товариства українських поступовців (ТУП) на чолі з Михайлом Грушевським, Євгеном Чикаленком і Сергієм Єфремовим**. У 1903-1904 рр. з РУП вийшли гуртки соціалістів-революціонерів (есерів), які на початку 1907 р. об'єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР). Усі ці **три партії – УСДРП, ТУП і УПСР – були головними представниками політично активних українців і відіграли основну роль у часи Центральної Ради і Директорії.** Однак на відміну від трьох головних українських партій у Галичині вони стояли не на самостійницьких, а на федеративних позиціях. А на самій

території Наддніпрянської України за своєю активністю й впливами вони значно поступалися російським партіям.

Після поразки революції 1905 р. у Російській імперії запанувала реакція. Її головним провідником якої був міністр внутрішніх справ (з 1906 р.) **Петро Столипін** (1862-1911). По всій країні були заведені військово-польові суди. Одним із елементів столипінської реакції було переслідування національних меншостей. У 1910 р. Столипін видав обіжник, в якому числив український народ до "чужородних" ("инородцев") і забороняв будь-які українські організації. У 1911 р. він заявив, що "історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-іериторіальних основах". У часи столипінської реакції були закриті товариства "Просвіта" та інші українські організації, заборонено продавати українські книжки (в тому числі навіть Євангеліє українською мовою, що його видав Синод), проводити концерти, вечори тощо. В Україні, як і в усій Російській імперії формуються шовіністичні організації, шириться хвиля антисемітизму.

Іншим елементом столипінської політики стало проведення **аграрної реформи**, яка переслідувала мету створити на селі міцне, заможне селянство як опору самодержавного режиму. Селянам дозволялось виходити з общини, селитися окремо, "на відрубах" (хуторах) і брати у свою власність достатньо землі. Столипінська реформа мала найбільший вплив в Україні, бо вона відповідала старим традиційним формам землеволодіння. Якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общини вийшло близько 24% господарів, то на Південній Україні цей показник становив 34,2%, а на Правобережній Україні – аж 50,7%.

Антиукраїнська репресивна політика не припинилася після смерті Столипіна, вбитого 1911 р. у Києві агентом охранки. Піком цієї політики стала заборона святкування 100-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка у 1914 р. Заборона вилилася в масові демонстрації студентів у Києві. Репресії через свою безглузду безоглядність викликали зворотну реакцію. Під їх впливом на бік українського руху переходять навіть ті, хто раніше тримався осторонь. Водночас антиукраїнські реформи використовують й російські опозиційні сили як привід для критики дій царського уряду. У 1913 р. під час засідань четвертої Державної думи домагалися ліквідації національних обмежень в Україні кадет Петро Мілюков, есер Олександр Керенський, більшовик Григорій Петровський і навіть російський православний єпископ Нікон. Загалом же напередодні першої світової війни український рух у Російській імперії був дуже слабким через постійні заборони і переслідування.

Основні дати до теми

1853–1856	Кримська війна
1854	Спроба підняти національно-визвольне повстання під проводом М. Чайковського (Садик-паша)

1855	Селянський рух «Київська козаччина» (селяни складали списки вільних козаків і відмовлялися від панщини)
1856	Селянський рух «У Таврію за волею»
1859	Виникнення першої громади; відкриття в Києві першої в Російській імперії недільної школи
початок 1860-х	Діяльність «хлопоманів»
1860-ті – 1890-ті	Формування в Україні Донецького вугільно-металургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого промислових центрів; прискорений розвиток зернового і цукробурякового виробництва
1860	Фінансова реформа; утворення Державного банку; розвиток мережі приватних банків
1860	Початок громадівського руху в Україні; створення в Києві Української громади
1861–1862	Видання в Петербурзі першого українського журналу «Основа»
19 лютого 1861	Царський маніфест про скасування кріпосного права в Російській імперії (категорія тимчасовозобов'язаних була скасована через 20 років; відрізки / прирізки на Правобережжі)
1863	Валуєвський циркуляр (заборона друкування українською мовою освітніх і релігійних видань)
1863–1864	Польське національно-визвольне повстання (повстання проти Росії, охопило й Правобережну Україну)
1863–1865	Будівництво залізниці Балта-Одеса
1864	Судова реформа. Земська реформа. Освітня реформа
1865	Цензурна реформа
1865	Відкриття Новоросійського університету (Одеса)
1866	Отримання волі державними селянами Російської імперії
1868	Створення у м. Львові товариства «Просвіта»
початок 1870-х	Відновлення громадівського руху
1870-ті	Діяльність в Україні «чайковців»; «Київська комуна» (народники)
1870	Міська реформа (у містах утворено думи, які очолюють голови)
1873	Створення у м. Львові літературного товариства ім. Т. Шевченка (від 1892 р. – Наукове товариство ім. Тараса Шевченка)
1873–1876	Діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
1874	Військова реформа (тривалість служби – 6–7 років)
1874	Здійснення народниками масового «ходіння в народ»
1875	Початок діяльності гуртка «Південних бунтарів»
1875	Відкриття Чернівецького університету
1876	Емський указ (заборона української мови імператором Олександром II)
1877	Створення «Таємної дружини»; «Чигиринська змова»
1878	Початок закордонної діяльності М. Драгоманова; журнал «Громада»
1890	Створення Русько-української радикальної партії (РУРП)

1892–1893	Виникнення таємної студентської організації «Братство тарасівців»
1895	Видання книги Ю. Бачинського «Україна irredenta» (Україна уярмлена)
1897	Створення Загальної української організації
1898	Створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)
1899	Створення Української національно-демократичної партії та Української соціал-демократичної партії
кінець XIX – початок XX ст.	Розгортання процесу монополізації Наддніпрянської України
1900	Будівництво Луганського паровозобудівного заводу
1900–1903	Економічна криза в українських губерніях Російської імперії
1900	Створення Радикальної української партії (РУП)
1900	Видання брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»
1900	Створення першого гуртка спортивно-фізкультурної організації «Січ»
1900	Обрання Андрея Шептицького митрополитом Української Греко-Католицької Церкви
1901–1902	Заснування Української народної партії
1902	Масовий селянський страйк у Західній Україні
1905–1907	Демократична революція в Російській імперії
9 січня 1905	«Кривава неділя»
1905	РУП перейменовано в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Об’єднання УДП і УРП в Українську демократично-радикальну партію (УДРП)
17 жовтня 1905	Маніфест Миколи II про громадянські свободи та створення I Державної Думи
1905	Створення перших в Наддніпрянській Україні товариств «Просвіта» (Катеринослав, Одеса)
1905	Вихід першої української газети «Хлібороб». Закон, який дозволяв видавати літературу національними мовами, створювати культурно-освітні національні товариства і відкривати національні театри
1906	Початок видання в Києві щоденної української газети «Громадська думка»
1906	Офіційне скасування обмежень української мови, уведених Емським указом
1906–1907	Діяльність української парламентської громади у I та II Державних думах
1906	Указ, що започаткував Столипінську аграрну реформу (завершена законами від червня 1910 р. і травня 1911 р.)
червень 1907	Третьочервневий переворот, закінчення революції. Початок діяльності в Києві Українського наукового товариства (УНТ)
1907	Упровадження в Австро-Угорській імперії виборчого права для чоловіків
1908	Створення Товариства українських поступовців (ТУП)
1908–1913	Промислове піднесення Наддніпрянської України

1910	Циркуляр Столипіна із забороною реєструвати будь-які чужорідні товариства й видавництва
1911	Справа «Бейліса»
1911	Створення таємного гуртка «Пласт». Розправа в Дрогобичі над виборцями до Австро-Угорського парламенту
1912	Створення військово-патріотичного товариства «Січові стрільці»
1912	Перший у післяреволюційний період масовий виступ українців (під час поховання М. Лисенка)
1913	Виступ Д. Донцова з програмою політичного відокремлення від Росії
1914	Протести проти заборони святкування в Києві століття від дня народження Т. Шевченка

Тести для самоперевірки

Завдання 1

Реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії сприяли

А. завершенню промислового перевороту.

Б. скасуванню заборон щодо української мови.

В. відкриттю українських кафедр в університетах.

Г. зрівнянню в правах усіх верств суспільства.

Завдання 2

«Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського як невиправних й однозначно небезпечних для краю агітаторів» — це одна з вимог

А. Валуєвського циркуляру (1863 р.).

Б. Емського указу (1876 р.).

В. Університетського статуту (1884 р.).

Г. Столипінського циркуляру (1906 р.).

Завдання 3

Активний розвиток сільського господарства в Наддніпрянській Україні в 70–90-х рр. XIX ст. стримувався

А. засиллям іноземного капіталу.

Б. поглибленням господарської спеціалізації регіонів.

В. скороченням поміщицького землеволодіння.

Г. збереженням селянської общини.

Завдання 4

Про яку організацію йдеться в уривку з історичного джерела: *«...Переважно досліджує губернії Київського освітнього округу в усіх тих аспектах, що є предметом занять Товариства, і особливо дослідження зі статистики та етнографії... відшукує й доводить до*

відома вже зібрані й ті, що зберігаються в місцевих архівах, відомості про край, розглядає їх, вирішує, як їх використати для науки...»?

А. товариство «Просвіта»

Б. Наукове товариство ім. Т. Шевченка

В. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

Г. просвітницьке товариство галицьких греко-католицьких священиків

Завдання 5

У результаті Кримської війни (1853–1856 рр.) Російська імперія втратила

А. Брацлавщину.

Б. Західне Поділля.

В. Східну Київщину.

Г. Південну Бессарабію.

Завдання 6.

Установіть відповідність між назвами організацій і прізвищами діячів, причетних до їхнього створення.

1. «Руська трійця»

2. Кирило-Мефодіївське братство

3. Русько-українська радикальна партія

4. «Братство тарасівців»

А. М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак

Б. І. Липа, Б. Грінченко, М. Міхновський

В. В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський

Г. І. Франко, М. Павлик, Є. Левицький

Д. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький

Завдання 7.

Установіть послідовність суспільно-політичних подій в Російській імперії в другій половині XIX ст.

А. підписання імператором Олександром II Емського указу про повну заборону використання української мови

Б. видання міністром внутрішніх справ П. Валуєвим циркуляру про обмеження видання книг українською мовою

В. підписання імператором Олександром II Маніфесту про скасування кріпосного права

Г. відкриття в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства

Завдання 8.

Установіть послідовність реформ, здійснених у 1860—1870-х рр. у Російській імперії.

А. упровадження міського самоврядування

Б. ліквідація кріпосної залежності селян

В. запровадження суду присяжних

Г. упровадження загальної військової повинності

Завдання 9.

Установіть поняття за його визначенням.

1. суспільна течія, що виникла в 1830-х рр. на Правобережній Україні, основу якої становила молодь з польських і українських спольщених шляхетських родів, яка, усвідомивши свою відповідальність перед народом, зближувалася з ним

2. суспільна течія, що склалася в середині XIX ст. в Галичині, Буковині та Закарпатті, представники якої виступали за національно-культурну, а згодом і державну єдність із російським народом

3. суспільна течія, що виникла в 1860-х рр. у Галичині, представники якої спрямували свою діяльність на підвищення культурно-освітнього рівня та національної свідомості українців

4. суспільна течія, що виникла в 1870-х рр. у Галичині, представники якої прагнули надати українському руху політичного характеру та першими поставили перед собою завдання боротьби за незалежність України

А. «москвофіли»

Б. «радикали»

В. «хлопомани»

Г. «народовці»

Д. «самостійники»

Завдання 10

У якому році завершилось об'єднання українських радикалів Східної Галичини в політичну партію?

А. 1890 р.

Б. 1892 р.

В. 1899 р.

Г. 1900 р.

ТЕМА 10

У вогні війни та революції (1914-1921 рр.)

План лекції

1. **Україна в Першій світовій війні. Січові стрільці.**
2. **Доба Центральної влади.**
3. **Українська держава гетьмана П. Скоропадського.**
4. **Західноукраїнська Народна Республіка і Закарпаття 1918-1919 рр.**
5. **Директорія. Відновлення УНР.**
6. **Радянська влада в Україні. Денікінщина. Завершення української національно-демократичної революції, її наслідки та уроки.**

Література до теми:

1. Видеоісторія України. Альбом «Історія України»: [сайт]. Режим доступу: http://io.ua/vcc9aad0484735d65b9262342215118f7 (дата звернення 06.09.2012). — Назва з екрана
2. Громова Л. П. Історія України : електронний навчальний посібник [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://posibnyky.vntu.edu.ua/ (дата звернення 06.09.2012). — Назва з екрана. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 35365 від 13.10.2010 року.
3. Історія України в особах XIX-XX ст. / Кер. автор .кол. І. Войцехівська. – К.: Україна, 1995. – 479 с.
4. Історія України. Документи. Матеріали. – К.: Академія, 2002.
5. Комаринська З. М. Історія України : посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять / З. М. Комаринська — Львів : ЛБІ НБУ, 2005. — 191 с.
6. Конституція України. – К., 1996.
7. Литвин В. Україна: XX століття. У 2 книгах / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпакуватий – К., 2002.
8. Михайло Грушевський. Історія України-Руси в 10 томах / Михайло Грущевський. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ***http://litopys.org.ua/index.html*** (дата звернення 06.09.2012). — Назва з екрана.
9. Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994. – 217 с.
10. Савченко Н. М. Історія України: модульний курс : навчальний посібник / Н. М. Савченко, М. К. Подольський — К. : Видав. «Фірма ІНКОС», «Центр навчальної літератури», 2006. — 544 с.
11. Українська Центральна Рада : Документи і матеріали: У 2 – х т. – К., 1996 – 1997.
12. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Упор.Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та ін. – К. :ІСДО, 1993

1. Україна в Першій світовій війні. Січові стрільці.

Перша світова війна (1914 -1918) поклала початок глибоким змінам у житті суспільства, які повністю проявили себе у часи революції, а їх віддалений відгомін відчувався впродовж усього XX століття. Перш за все, війна поставила українські землі у центр великих геополітичних змін у Центральній і Східній Європі, які завершилися аж з розпадом соціалістичної системи і Радянського Союзу у 1989-1991 рр. Перша світова війна змінила обличчя Європи, та стала підґрунтям для Другої світової війни. Впродовж 4 років у війну було втягнуто більшість європейських держав, а також США, Канаду, Японія та Близький Схід. (38 із існуючих тоді 59 держав світу;) Цей військовий конфлікт мобілізував

нечувану кількість людей – 65 млн. (3/4 населення світу; з них 8,4 було вбито, а 21 млн поранено.) Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів. В буквальному сенсі **війну розпочато з Австро-Угорщини, після вбивства спадкоємця трону Франса Фердінанда сербським націоналістом 1 серпня 1914 року.** В ширшому ж розумінні війна розпочалася набагато раніше, коли наймогутніші держави вирішили змінити геополітичну ситуацію в світі. Ще 28 липня 1914 року Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії. На 12 серпня кожна з великих держав оголосила війну одна одній, а довоєнні коаліції вилилися в **Антанту** (Виликобританія, Франція, Росія) та блок центральних держав – **Четвертний союз** (Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія, Болгарія). 1915 року до Антанти вступила Італія, а в 1917 році до війни приєдналися і США.

Від самого початку боїв літом 1914 р. українські землі стали одним із основних воєнних театрів на східному фронті, де у боротьбі зійшлися два старі супротивники – Австро-Угорщина й Німеччина з одного боку, та Росія, з іншого. Без перебільшення можна сказати, що Україна з її багатими людськими і природніми ресурсами була одним з найбільш головних виграшних призів для кожного з них.

За весь час війни російська армія прикликала до своїх лав 3,5 млн. українців, австро-угорська – бл. 300 тис. За своєю чисельністю українці були другою (після росіян) національною групою у російській та п’ятою (після німців, угорців, поляків та чехів) в австро-угорській армія. Не менш важливими були геополітичні розрахунки. Як писав у 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах, “хто володіє Києвом, той має ключ від Росії”. Німецькі та австрійські воєнні експерти добре розуміли, що відірвання українських земель від Росії ставить під сумнів існування імперії Романових як великої європейської держави і створить стіну між власне Росією, Центральними державами та Балканами

Якщо Німеччина й Австрія були зацікавлені у захопленні підросійської України, то Росія мріяла про завоювання Галичини, Буковини і Закарпаття. Петербург постійно виставляв себе як захисник поневолених слов’янських народів Габсбурзької імперії, у т.ч. “руських” з “Підкарпатської Русі”. Приєднання цієї землі до Росії мало завершити справу збирання “руської спадщини”, яку розпочав ще в XIV ст. московський князь Іван Калита. Росії йшлося не просто про приєднання Галичини, але й про придушення тут гнізда “мазепинства”, що поширювало свої впливи на Наддніпрянську Україну. В австрійсько-російських відносинах Галичина фіґурувала на другому місці після Балкан як causa belli. Не дивно, що на Галичину було спрямоване головне вістря російської атаки на Південно-Західному фронті.

Уже на початку вересня 1914 р. російські війська окуповали Львів, а до кінця першого року війни російська армія втримувала усю Галичину, Буковину, а також північно-східну частину Словаччини і Закарпаття. Російська окупація цих земель тривала недовго. Під натиском об’єднаного австро-німецького контрнаступуросійське військо до кінця червня 1915 р. не лише полишилоусю Галичину і Буковину (за винятком вузької смужки на схід від Тернополя), але й змушене було до початку осені віддати противнику частину Волині.

У першій половині 1916 р. становище на фронті знову змінилося на користь російської сторони. Наприкінці травня 1916 р. російські війська під командуванням генерала Брусілова розпочали наступ і до кінця літа захопили Буковину і східну частину Галичини включно з Тернополем та Західну Волинь разом з Луцьком. **“Брусіловський прорив”** був, мабуть, найвдалішою воєнною операцією російської армії за весь час війни. Але її спроби захоплити у ході наступу Львів закінчилася провалом. Після відбиття російської атаки літом 1916 р. лінія фронту залишалася незмінною. Влітку 1917 р. уже новий, революційний російський уряд розпочав черговий наступ. Він завершився крахом, й німецька й австрійська армії до кінця 1917 р. просунулися на схід по українській території навіть трохи дальше, аніж вони були наприкінці 1915 р.

Результат визвольних змагань пригноблених народів у великій мірі залежав від зовнішньо-політичної орієнтації їхньої політичної еліти. Галицько-українські політики ще у грудні 1912 р. прийняли рішення у майбутній війні виступити на боці Австро-Угорщини. Вони вірили, що Росія буде легко побита Центральними державами, а на її руїнах постане самостійна українська держава. **1 серпня 1914 р., лідери трьох галицько-українських партій – національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної – утворили Головну українську раду на чолі з Костем Левицьким.** 3 серпня 1914 р. вона видала маніфест до українського народу в Галичині, закликаючи його боротись на стороні Австро-Угорщини за визволення України.

Однією із перших справ, якою зайнялась Головна українська рада, була організація окремої української військової частини, яка мала стати зародком майбутньої національної армії. Австрійське командування дало згоду на формування українського легіону під назвою **“Українські січові стрільці”.** Але воно не спішило йти назустріч ентузіазму галицьких українців. Коли добровольцями до “Українських січових стрільців” (“усусів”) записалося 30 тис. чол., австрійський уряд заявив, що видасть зброю й одяг лише для 3 тис. чол., а згодом зменшив цю кількість до 2 тис. Ядро легіону становили активісти «Сокола», «Січі», «Пласту». Першим офіційним командиром легіону був М.Галущинський, директор Рогатинської гімназії.

“Усуси” виявилися однією із найдисциплінованіших частин австрійської армії. Мужня поведінка УСС на фронтовій лінії контрастувала з деморалізованими війною регулярними частинами Австро-Угорщини. “Усуси” проявили зразковий героїзм у битвах з російськими частинами на горі Маківці у Карпатах та під час австрійського контрнаступу у Галичині весною-осінню 1915 р., літом-ранньою осінню 1916 р. – під час Брусилівського прориву. Але австрійське командування дуже нерівно ставилося до УСС. Під час боїв, в яких відзначилися українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця; під час же затишшя на фронті українські січові стрільці були для австрійців лише “руськими зрадниками”. Під впливом такого відношення серед “усусів” ширився настрій погірдливої ненависті до Австрії. Багато з них готові були воювати навіть проти Габсбурґів, коли б цього вимагали національні інтереси. Цим настроєм пройнялася насамперед група січовиків, яка попала у російський полон. Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. вони утворила у Києві курінь січових

стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем. Курінь (пізніше корпус) став найбоєздатнішою частиною українських військ у 1918-1919 рр.

Проавстрійська і пронімецька симпатії не викликали відгуку у Наддніпрянській Україні. Редактор журналу “Украинская жизнь” в Москві Симон Петлюра у перші дні війни видав декларацію з закликом до українців чесно виконати свій обов’язок перед російською державою. У значній мірі ця декларація була пристосуванням до реальних умов і диктувалася бажанням запобігти антиукраїнським репресіям. Але разом з тим Петлюра сумнівався у перемозі Росії і вважав, що приєднання Галичини і Буковини до Російської імперії відповідає українським інтересам. **Перша світова війна закінчилася 11 листопада 1918 р. підписанням мирного договору в Комп’єнському лісі, що у Франції.**

Наслідки війни:

- Руйнація економіки
- Найтяжчих втрат зазнала Російська імперія
- Австро-Угорська імперія розпалася: галичина відійшла до Польщі; Буковина до Румунії, закарпаття до Чехословаччини.
- В Російській імперії розпочалася революція, яка призвела до краху імперії, і перетворення її в СРСР.